ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології

Українська культура та її діячів в політиці нацистських колонізаторів

Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події)

Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки

Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689 рр.)

Антонович В. Б. Уманский сотник Ив. Гонта (1768 г.)

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках

9'93

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, А. І. Романенко, В. В. Стехун**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль,*
канд. іст. наук *В. М. Волковинський,*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

РЕДАКЦІЯ ПУБЛІКУЄ МАТЕРІАЛИ, НЕ ЗАВЖДИ ПОДІЛЯЮЧИ ПОГЛЯДИ ЇХ АВТОРІВ

удожній редактор *Н. М. Абрамова*
хнічний редактор *О. В. Дивуля*
ректор *Л. П. Захарченко*

дано до набору 25.03.93. Підп. до друку 02.06.93. ормат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. ук. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 13,1. Обл.-вид. арк. 62. Тираж 6280 пр. Зам. 3-650. Ціна 600 крб.

ївська книжкова друкарня наукової книги, 2004 Київ 4, вул. Терещенківська, 4.

КРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 9 0), сентябрь, 1993. Академия наук. Институт истории краины, Институт национальных отношений и политогии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит кемесячно. На украинском языке. Главный редактор . В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».

дрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Грушевского, 4. иевская книжная типография научной книги, 2004, ул. Терещенковская, 4.

са редакції
Київ 1,
рушевського, 4
они 229 14 66, 228 52 34

АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (390)
ВЕРЕСЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Нагорна Л. П., Савельєв В. Л. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології 3

Новий погляд на проблему

Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів 13

Маловідомі сторінки історії

Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події) (*Продовження*) 28

* * *

Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки 40

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Стависький В. І. Проблема походження літописних оповідей про нашестя Батия на руську землю у 1237—1241 рр. 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

Черніков І. Ф. Про діяльність Комісії для вивчення історії Близького Сходу Всеукраїнської Академії наук (1930—1933 рр.) 59

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689 рр.) 65

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Ричка В. М. Гонта і уманська «бійня» 1768 р. в оцінці В. Б. Антоновича . . 71
Антонович В. Б. Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.) 72

© Інститут історії України, 1993

Академія наук УРСР
Інститут історії
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии (*Закінчення*) 87

СПОГАДИ

Олійник П. П. Зошити (*Закінчення*) 96

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Хваліна Ю. В. До питання про час і причини руйнування давньокиївських кам'яних споруд 110

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Гриценко В. А. (*Харків*). До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки 114

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках (*Продовження*) 122

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Гордієнко П. Л. В. К. Баран. Україна після Сталіна: нарис історії. 1953—1985 рр. 129
Ващенко В. П. (*Одеса*). Херліхі Патриція. Одеса: історія, 1794—1914 . . . 130

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1992 р.) 134

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Михайлик В. Р. Міжнародна наукова конференція «Слов'яни та їх сусіди» . 136
Мельниченко О. В., Шутов О. Г. Міжвузівська науково-практична конференція «Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі» 137
Раковський М. Ю. (*Одеса*), Самойлов Ф. О. (*Одеса*). Науковий симпозіум істориків «Південь України у період другої світової війни» . . . 139
Литвин М. Р. (*Львів*). Інавгурація Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка 142

Л. П. Нагорна (Київ), В. Л. Савельєв (Київ)

Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології

Реальністю останніх років є зростаюча конфліктогенність національної сфери. Об'єктивно вона є відображенням гостро суперечливого розвитку національних процесів, який виявляється передусім у протиріччі між динамічним національним розвитком і консерватизмом форм національно-державного устрою. Понад 600 національних рухів у світі потенційно претендують сьогодні на створення власних суверенних держав. В принципі проти такого прагнення важко заперечити: адже згідно норм міжнародного права кожний народ незалежно від своєї чисельності, рівня розвитку, місця розселення тощо має право самостійно визначати свою долю на основі вільного волевиявлення [1]. Але тільки в дуже рідкісних поодиноких випадках реалізація законного права якогось народу відчутно не зачіпає інтересів інших народів. Тому практично всюди, де лозунг права народів на самовизначення трансформується у вимогу відокремлення певного етносу від держави, в якій він історично розвивався, виникають гострі конфлікти.

Розпад СРСР увійде в історію як один з найбільших катаклізмів XX століття. В оцінках цієї події виявляється чимало полярних точок зору і безліч відтінків. Проте ніхто не наважується заперечувати, що з ним зв'язане величезне розширення ареалу національного протистояння. За даними огляду за 1992 р., опублікованого в щотижневику «Джейн Дифенс уїклі», серед 73 «гарячих точок» на планеті, що існують через три роки після закінчення «холодної війни» і загрожують регіональній та міжнародній стабільності, 12 знаходяться на території колишнього СРСР, причому у 7 з них іде справжня громадянська війна [2].

Розпад СРСР дав Україні унікальну можливість розв'язати питання про свою державну незалежність мирним шляхом, а досить зважена політика нашої країни поки що уберігає нас від гострих антагонізмів на етнічному грунті. А втім, чи не повинне насторожити нас те, що згаданий щотижневик відносить Україну до однієї з тих «гарячих точок», які хоч і не є районами справжніх або потенційних конфліктів, але належать до «районів напруженості». Певним конфліктогенним фактором є внутріетнічне протистояння, яке підігрівається протиставленням західних українців східним, зображенням перших у вигляді своєрідного еталона українства. Ускладнюють етнонаціональну ситуацію в Україні невирішені проблеми кримських татар, закарпатських русинів тощо.

У складній політичній ситуації, в якій всі ми опинилися, багато важить неупереджений погляд науки. Проте доводиться визнати, що науковці країн СНД реагують на латентну міжетнічну конфліктність здебільшого з емоційних позицій; рекомендації щодо її ослаблення грунтуються якщо не на умовляннях «жити дружно», то на сподіваннях на міжнародне втручання. Конфлікти розглядаються однозначно — лише як велике зло. Особливо небезпечною є абсолютизація то одного, то іншого з двох взаємозв'язаних (і, на жаль, багато в чому взаємовиключних) принципів міжнаціональних взаємин. Одні роблять акцент на принципах історичної справедливості, невід'ємних прав народів

самостійно розв'язувати державотворчі питання, інші безкомпромісно ставлять на перше місце принципи територіальної єдності, зводять у ранг абсолютної недоторканності державні кордони. І ті й інші не завжди враховують той факт, що коли обгрунтовані вимоги одного народу обертаються ущемленням прав і інтересів інших народів, це майже неминуче провокує насильство.

Що може дати для аналізу міжнаціональних конфліктів на території колишнього Радянського Союзу зарубіжний досвід і західна політологія? Сьогодні ми значно тверезіше, ніж 5—10 років тому, оцінюємо здобутки західної етнополітології, зокрема в аналізі феномена етнічності. Однак інструментарій цієї галузі знання виявився, як нам здається, все ж недостатнім для з'ясування причин і наслідків посилення конфліктогенності національної сфери. Мета даної статті — зробити спробу подивитися на цю проблему не тільки очима етнополітологів і етнопсихологів, але й крізь призму теорії регуляції конфліктів, яку запропонувала порівняно нова галузь наукового знання — конфліктологія.

Конфліктність міжетнічних відносин не є чимось унікальним, таким, що несподівано з'явилося на авансцені світової історії. Розпадалися під тиском національних рухів великі імперії стародавнього світу й середньовіччя, колоніальні монстри XIX—XX ст. Внаслідок нерівномірності економічного розвитку, частих змін політичної ситуації у світі час від часу виникали нові джерела нестабільності. Історія людства була історією воєн, у тому числі національно-визвольних; посягання на кордони розглядалося як норма, яка піддавалася хіба що моральному осудові.

Нині людська цивілізація розвинулася до такого рівня, що усвідомлення згубності воєн стало однією з основних парадигм суспільної свідомості. Науково-технічна революція не тільки поклала край ізольованості країн і континентів, але й створила зброю небаченої руйнівної сили. Перспектива самознищення людства стала реальною. У цих умовах турбота про підтримання стабільності в світі є головною справою міжнародного співтовариства. Одним з інструментів такого підтримання традиційно є принцип непорушності кордонів, який у післявоєнному світі відіграв роль засобу нормалізації міждержавних відносин. Він став наріжним каменем Хельсінкських угод 1975 р.

Однак в сучасних умовах цей принцип все частіше ставиться під сумнів в контексті кризи, яку переживає багатоетнічна держава як форма організації громадського життя. Досить поширеною нині є точка зору, що ідея державності повсюдно здає свої позиції, поступаючись місцем регіоналізмові та транснаціональним силам [3]. У Європі приклад Югославії, Чехо-Словаччини посилює позиції фламандських, шотландських, каталонських сепаратистів. Зокрема, один із лідерів соціалістів, міністр соціальних справ Бельгії Ф. Муро заявив, що «ідея, згідно якій не можна змінювати історичні кордони всередині Європи, відійшла у минуле» [4].

Отже, життя наочно демонструє недосконалість існуючих принципів і норм міжнародного права, які склались в минулому за певних історичних умов. Проголошення Французькою революцією принципу суверенності націй поклало початок практичної реалізації права всіх народів на самовизначення. Обмежений обсяг статті не дає можливості докладно зупинитись на всіх обставинах, в яких відбувався процес трансформації принципу самовизначення народів у загальновизнану норму міжнародного права. Зазначимо лише, що це відбувалося в контексті антиколоніальної стратегії двох держав — США і більшовицької Росії. Сталося так, що одні із найвизначніших політиків початку XX ст. — Вільсон і Ленін — виступили як пристрасні поборники ідей самовизначення народів аж до їх державного відокремлення, і не стільки через свою прихильність до демократії, яку вони розуміли по-

різному, скільки виходячи з геополітичних інтересів своїх країн. Обидва вони розробляли свою зовнішньополітичну стратегію як альтернативу колоніалістській практиці Англії і Франції, обидва бачили в реалізації ідеї самовизначення шлях до нового світового порядку, в якому провідна роль буде належати їхнім країнам.

І Вільсону, і Леніну не бракувало опонентів, які вбачали у обстоюванні принципу самовизначення могутній конфліктогенний фактор. Дискусії, що точилися з цього питання у середовищі соціал-демократії, достатньо проаналізовані, і на них навряд чи є потреба зупинятися. Проте вбачається доречним навести міркування державного секретаря США Роберта Лансінга, який категорично заперечував доцільність використання гасла самовизначення в політичній практиці. «Ця фраза просто заряджена динамітом, — писав він у 1918 р. — Вона породжує надії, які ніколи не можуть бути реалізовані. Побоююсь, що вона коштуватиме тисяч життів. ...Яка біда, якщо ця фраза буде десь висловлена! До яких страждань спричиниться!» [5]

Досить цікаві міркування щодо того, чому ж у ідеї самовизначення виявилося більше прихильників, ніж опонентів, висловлює у своїй книзі «Шляхи до війни» американський професор Р. Шеффер. Він вважає, що у руках ліберала Вільсона і революціонера-комуніста Леніна ідея самовизначення стала інструментом розчленування великих колоніальних імперій — Британської, Французької, Іспанської — з метою формування на їхніх руїнах нового балансу світових сил. Якщо для Вільсона інструментом нової дипломатії і антиколоніальної політики стала Ліга Націй, то Ленін з цією ж метою намагався використати Комінтерн. Те, що не вдалося реалізувати Вільсону і Леніну, довершили Рузвельт і Сталін. У Ялті і Потсдамі було закріплено новий світовий порядок, який базувався на балансі сил двох наддержав.

На думку Шеффера, за реалізацію ідеї самовизначення людство заплатило надто високу ціну. Війни в розділених державах лише з 1945 р. коштували 13 мільйонів життів і безпосередньо позначилися на долі $^2/_5$ всього населення планети. Можливо, комусь, зауважує автор, його думки здадуться єретичними, але він глибоко переконаний у тому, що спроби реалізувати ідею самовизначення в сучасних умовах побудовані на химері, вони проблематичні, навіть утопічні. Оскільки цей принцип неминуче пов'язаний з розмежуванням, яке не призводить ні до чого, крім крові і війни, то і сам цей принцип не може бути інструментом вирішення назрілих проблем, що виникають у розвитку поліетнічних спільнот [6].

Суперечність між принципами самовизначення народів і поваги до територіальної цілісності держав — далеко не єдина з причин посилення конфліктності у міжетнічних відносинах. Існує і об'єктивна суперечність у співвідношенні групових прав і прав людини. Очевидно, що в фундамент правової держави не повинен закладатися жоден з атрибутів етнічності — колір шкіри, очей, релігійні уподобання, як, зрештою, і класові та інші особливості. Суспільство лише тоді може вважатися правовим, якщо воно виключає національний фактор із числа своїх громадянських пріоритетів. Але як тоді бути із захистом національної самобутності? Як забезпечити в разі потреби право людини на власну державність? Як сполучити необхідність державних кордонів із прагненням людини до свободи переміщення? Що ставити на перший план — право особи чи право народу на самовизначення?

На підставі цієї очевидної суперечності дехто з політологів сьогодні приходить до висновку, що національна державність у сучасному світі зжила себе. Здобуття суверенітету, вважає американський політолог, виходець із Югославії, Михайло Михайлов, створює небезпеку повороту до націонал-комунізму і, зрештою, до війни. «Ось чому права людини, — вважає він, — несумісні з національною державністю. Цілі

демократів і націоналістів співпадають у момент боротьби проти тоталітаризму, проти комуністичної системи. Далі їхні шляхи розходяться. Суперечність між національною державою і демократичною очевидна, і конфлікт неминучий» [7].

Така точка зору продиктована, очевидно, сьогоднішнім югославським кошмаром. І все ж від спостережень Михайлова не можна так просто відмахнутися. На нашу думку, націоналізм зовсім не обов'язково є антагоністом демократії. Проте досвід людства переконує, що така небезпека реальна.

Ще одна серйозна проблема, яка неминуче виникає на практиці — проблема критеріїв для окреслення суб'єкта самовизначення. Кому має надаватися право на самовизначення — нації, народності, етнічній групі? Як, приміром, запобігти використанню лозунгів самовизначення елітою нечисленних національних груп, що переслідують корисливі цілі, висувають амбіційні претензії? Нині не бракує пропозицій щодо обмеження, а то й скасування права на самовизначення саме з цієї причини. Наприклад, правознавець Ю. Литвиненко висловив таку пропозицію: парламент України має прийняти заяву, яка б засуджувала право нації, народності, етнічної групи тощо на самовизначення як таке, що несумісне з інтересами людини, з інтересами особистості [8].

Навряд чи можна визнати дійсним зняття протиріччя між груповими та індивідуальними правами у такий спосіб. Засудження принципу самовизначення суперечило б елементарним принципам демократії. Інша справа, за якими критеріями визначати суб'єкт самовизначення. Якщо за етнічними, то це неминуче призводитиме до кровопролиття, оскільки ідея мононаціональної держави на практиці означає привілеї для титульного народу і пригнічення етнічних меншин. На практиці оптимальний шлях до самовизначення має такий вигляд: народи самовизначаються як багатонаціональні спільноти, а потім поступово створюють націю як багатоетнічне співгромадянство. В зв'язку з цим мають рацію ті, хто вважає, що «нація — це не завжди етнос. Швидше, це держава» [9]. Тому, стверджує В. Тишков, «такого поняття — «право націй на самовизначення» немає. Це наше соціалістичне викривлення. Є право народів на самовизначення, а поняття «народ» не тотожне поняттю «етнічна група» [10].

Деякі етнополітологи Росії пропонують три критерії для визначення суб'єкта самовизначення: 1) історична належність даної території тому або іншому етносу; 2) сьогоднішня етнічна більшість на даній території або в даних адміністративних межах; 3) волевиявлення населення даної території, виражене шляхом голосування [11]. При всій умовності цих критеріїв, особливо першого, варто, очевидно, погодитися з тим, що вже наявність принаймні двох з них вимагає переговорів усіх зацікавлених сторін. Це допоможе локалізувати конфлікт на ранній стадії, не дати йому перерости у братовбивство.

Глибокого осмислення потребує і питання про причини різкого зростання етнічної конфліктогенності на території колишнього СРСР. Навряд чи вірно, як це у нас часто робиться, напряму виводити її з економічних негараздів і кризових явищ. Спробуємо міркувати від противного: адже в Канаді, приміром, прилавки вщерть заповнені, а франкомовні канадці Квебеку не вгамовуються, вимагаючи статусу «особливого співтовариства» в рамках канадської федерації і навіть ратуючи за відокремлення цієї провінції. Варто зауважити, що ідея відокремлення Квебеку не знаходить підтримки світового співтовариства, непопулярна вона навіть у Франції попри всю її культурну, мовну і етнічну близькість до цієї провінції. А проте неясно, чи в змозі будуть негативні результати недавнього референдуму в Канаді поставити крапку на домаганнях Квебеку. Так що навряд чи вірно прямолінійно виводити етнічні конфлікти на терені СНД і в Грузії лише з тієї спе-

цифічної обстановки, що її створив розвал СРСР і глибока криза, яка вразила структури, що виникли на його руїнах.

Цілком зрозуміло: наслідки десятиріччями здійснюваної в СРСР політики фактичного ігнорування етнічної і культурної специфіки, не кажучи вже про репресії щодо цілих народів і їхню дискримінацію, сприяли нарощуванню внутрішнього невдоволення і протесту. Взагалі насильство як контрапункт всієї історії багатонаціональної радянської держави активно сприяло прищепленню масовій свідомості почуття малоцінності людського життя, формувало відповідні установки і норми поведінки. Варто врахувати й ту обставину, на яку ще у 1988 р. звертав увагу Збігнєв Бжезинський: у створеній комуністами політичній системі не було запобіжних клапанів та засобів раннього попередження конфліктів. Симптоми хвороби довго приховувалися не тільки від народу, але й від керівної верхівки; це заганяло її вглиб. Деякі автори, як, приміром, Ігор Крупник, створюють на цій основі теорії т. зв. зворотного насильства. Колоніальні імперії, вважає Крупник, немислимі без національного насильства, спрямованого проти державності, релігії, мови пригноблених народів. Розпад таких об'єднань ніби вивільняє енергію насильства, і воно спрямовується у сферу міжнаціональних контактів. Запущена в систему сваволля на довгий час стає домінантою масової свідомості. «Нинішнє покоління немовби платить за попередні трагедії, віддає зараз насильство, яке впало на голови батьків і дідів» [12].

При всій зовнішній притягальності таких пояснень їм бракує, на наш погляд, тверезого погляду на природу і характер національних рухів, як зрештою і на природу конфліктів взагалі. Зв'язок між пробудженням національної гідності і поглибленням конфліктогенної ситуації не такий однозначний. Та й взагалі нам вже час відмовлятися від суто емоційних оцінок міжнаціональних конфліктів, починати усвідомлювати іманентно конфліктний характер того оновлення політичних структур, яким супроводиться здобуття народами незалежності. Адже конфлікти — не тільки неминучий результат розвитку суспільства, але й рушійна сила цього процесу. Саме такий погляд на цю проблему утверджує західна конфліктологія.

На відміну від переважної більшості науковців держав СНД, які розглядають конфлікти як суцільне зло, зарубіжні політологи досліджують конфлікти більш зважено і вдумливо і вбачають в них не одні тільки негативні сторони. Ними введене, зокрема, поняття розвиваючого конфлікту. Позитивна функція конфлікту — відігравати роль «відводного каналу», «клапану для випускання пари». Але ще більш суттєвим є те, що конфлікт, якщо, звичайно, йому не дали перерости в антагонізм, є стимулятором і рушійною силою соціальних змін, фактором формування соціально необхідної рівноваги.

В зв'язку з цим заслуговує на увагу думка німецького соціолога Георга Зіммеля. Гармонійне суспільство, доводив він, взагалі немисливе, а якби таке суспільство святенників і виникло, воно б, вважає він, виявилося нежиттєздатним, оскільки не мало б механізмів саморегулювання. У розвиток «соціології конфлікту» (цей термін введений Зіммелем) зробили згодом чималий внесок Льюїс Козер (США), Ральф Дарендорф (Німеччина). Суспільства, твердив Дарендорф, різняться не наявністю чи відсутністю конфлікту, а ставленням до нього з боку влади. Вміння спрогнозувати і відвернути конфлікт, не дати йому перерости у глибокий антагонізм відкриває можливість відвернення революційних катаклізмів і забезпечення плавного еволюційного розвитку суспільства. Що ж до проігнорованого властями конфлікту, то його Дарендорф порівнює із злоякісною пухлиною на тілі суспільного організму [13].

Спробу створити універсальну теорію конфліктів зробив американський соціолог Кеннет Боулдінг у книзі «Конфлікт і захист. Загальна

теорія». В самій природі людини, вважає він, закладене прагнення до боротьби із подібними собі. Але конфлікт являє собою таку форму соціальної взаємодії, коли сторони усвідомлюють несумісність своїх позицій, свідомо організуються, розробляють стратегію і тактику боротьби. Етнічні конфлікти Боулдінг кваліфікує як групові. Оскільки динаміка конфлікту складається з реакцій протиборствуючих сторін на зовнішні стимули, усякий конфлікт може бути погашений відповідними заходами [14].

Широкий погляд на причини міжнаціональних конфліктів демонструє відомий англійський антрополог, професор Кембріджського університету Ернст Геллнер. Його книга «Нації і націоналізм», що вийшла 1983 р., витримала 5 видань різними мовами. Геллнер вважає, що кожна нація повинна мати такі політичні і державні інститути, які б гарантували її розвиток. В іншому разі конфлікт неминучий, тобто: боротьба за контроль над системою національно-культурного відтворення, за створення таких політичних інститутів, які б забезпечили реальний суверенітет нації.

Хоча Геллнер не посилається на факти з життя колишнього СРСР, він досить точно визначає природу націоналізму, причому вживає цей термін без негативного забарвлення. Націоналізм він не вважає ні ознакою відсталого суспільства, ні відображенням у свідомості якихось передсудів. В ньому він вбачає дитя нової форми суспільних відносин, орієнтованої на створення нових національних культур. Але таких культур багато, а місця для створення кожній повноцінної держави надто мало. У цьому основний конфлікт епохи націоналізму [15].

Можливо, міркування Геллнера комусь здаються надто абстрактними, але сутність його міркувань заслуговує на увагу. Адже на нашій планеті нині співіснують 400 етносів і понад 180 суверенних держав. Прагнення створити власну державу — цілком законне, і кожному народові воно має бути забезпечене. Але нова держава не виникає десь у надхмарному просторі, їй потрібно знайти цілком певне місце на землі. Де, за чий рахунок? Історія утворення держави Ізраїль показала, наскільки непросто розв'язуються такі питання і які віддалені наслідки вони можуть мати.

Останнім часом в етноконфліктології дедалі більше утверджуються підходи, які раніше ми оцінили б як біологізаторські, а тому, мовляв, ненаукові. Вони рішуче протистоять тим звичним для нас лінійним конструкціям, які розглядають суспільство як сукупність соціальних інститутів, а його рушійну силу відшукують у класових суперечностях. Новий напрям багато запозичує з біології і особливо з психології і виходить з властивих усій живій природі законів природного відбору, адаптації, ієрархії і домінування різних форм нерівності. Етнічна (культурна) багатоманітність трактується як важливий механізм розвитку цивілізації. Завдяки їй людство одночасно випробовує тисячі шляхів, обираючи ті, які краще відповідають прогресу. Національно-політичні рухи виступають при цьому як джерело руйнації віджилих політичних структур, модернізації суспільства, творення нових форм політичної організації, а націоналізм — як природна емоційна захисна реакція і водночас як ідейна основа модернізації.

Нові психологічні концепції етносів, які грунтуються здебільшого на фрейдистських тлумаченнях конфліктів, мають на меті перейти від статичного феноменологічного розуміння етнічності до її психодинамічного описання. Їх автори вважають, що ключові елементи національних почуттів і націоналізму народжуються в думках людей і у конфліктах, що відбуваються всередині людської психіки. Для розуміння природи конфліктів, доводять вони, чимало можуть дати такі психоаналітичні концепції: психічне відображення зовнішніх подій, психічні механізми (різні типи проекцій, ідентифікацій і підмін), сила прихованого впливу різних символів, формування образів «я» та «інший» тощо.

Яскравий зразок такого підходу — праці американського професора, лікаря-психіатра за фахом, Веміка Волкана, який є президентом Міжнародного товариства політичної психології. Одна з його книг має назву «Потреба мати ворогів і друзів: від клінічної практики до міжнародних відносин». Останнім часом Волкан багато займається психологічним підтекстом міжнаціональних конфліктів у країнах СНД і Східної Європи.

На думку Волкана, потреба мати ворогів, як і друзів, притаманна людині. Зигмунд Фрейд, який вперше описав цю дилему, сформулював її як нескінченний нерозв'язний конфлікт між Еросом — інстинктом життя і Танатосом — інстинктом смерті. Психологи досліджують конфлікт між лібідними, життєстверджуючими, і агресивними інстинктами психіки, і досить песимістично дивляться на перспективи подолання цієї заданості людської свідомості. Коли Ейнштейн спитав Фрейда, чи існує якийсь спосіб вберегти людство від загрози війни, той відповів, що даремно пробувати управляти агресивними нахилами людини і що конфлікти між людьми рідко розв'язуються без насильства. Однак, додав він, розвитку цивілізації людство зобов'язане певними мутаціями у суспільній психіці, завдяки яким у перспективі можливе часткове заміщення інстинктивних цілей і навіть ефективний контроль над руйнівними імпульсами.

Волкан солідаризується з Геллнером у тому, що «етнічність як знак особистої і соціальної ідентифікації має корені не в природі, а в головах людей». Він уважно досліджує об'єкти символізації почуттів людини, психологію «спільної травми» і «спільної слави», яка часто міфологізується і використовується певними політичними силами для збудження негативних емоцій щодо інших націй. Національне самозамилування разом із створенням негативних стереотипізованих образів інших народів Волкан називає «нарцисизмом малих відмінностей». За дегуманізацією ворога, як правило, йде «віктімізація» (від victim — жертва), коли велика кількість жертв у стані «противника» сприймається як перемога [16].

Останнім часом з'явилось чимало праць вчених Азербайджану, Вірменії, Росії, інших країн, які присвячені аналізу причин і характеру етнічних, міжнаціональних конфліктів на території колишнього СРСР [17]. Автори намагаються дати визначення та типологію етнічного конфлікту, виявити причини і окреслити напрями їх розв'язання. В Україні ж суспільствознавцями зроблені лише перші спроби визначення наукових засад державної етнополітики як одного із вирішальних засобів відвернення конфліктів в сфері міжетнічних відносин [18]. Вбачається доцільним висловити у цьому зв'язку ряд міркувань щодо її можливих пріоритетів.

1. Політичну стабільність в Україні допомогло зберегти таке трактування національної ідеї, в якому виявилося відсутнім роз'єднуюче начало. Не допустивши ні найменшої дискримінації людей за національною ознакою, всіляко сприяючи самоорганізації національних меншин, парламент і уряд України зробили чималий внесок у справу консолідації українського суспільства. Важливо не тільки твердо йти і надалі цим шляхом, але й забезпечити його теоретичне обгрунтування. Як нам уявляється, самі поняття «нація», «національність», «етнічність» в Україні вже час наближувати до загальновизнаних в світовій практиці, відмовившись від того «генетичного» визначення національної належності, яке закріплювалося в юридичній практиці колишнього СРСР. Російському «національність» на Заході відповідає термін «етнічність», а поняття «національність» найчастіше означає, що дана людина — мешканець чи громадянин певної держави. Можливо, і громадянин України невдовзі скаже: «моя національність — українець, етнічність — поляк». Але це стане можливим лише після того, як спе-

ціалісти домовляться про наповнення термінів, наблизять категоріальний апарат політології до реалій життя.

Серед питань, що потребують першочергового теоретичного осмислення, те, яке викликало в СРСР багаторічні, зрештою досить-таки безплідні дискусії. Йдеться про ознаки нації. Значна частина вчених як на Заході, так і в країнах СНД останнім часом приходить до думки, що такі індикатори спільності «коренів», як економічне життя, історія, культура, державність, малопридатні для формування універсальних ознак національної спільноти. «Спрацьовує» лише один індикатор: самовіднесення людини до тієї або іншої нації. Приміром, згадуваний вже Е. Геллнер визначає націю метафорично: «постійний, неформальний, одвічно утверджуваний плебісцит» [19]. Можливо, саме на шляхах відмови від жорстких, класових у своїй основі критеріїв і ознак нації ми швидко дійдемо згоди у визначенні понять «національність», «народ», «етнос» та ін.

2. В умовах, коли критерії віднесення людських спільностей до націй, народностей, етнічних груп розмиті і невизначені, а механізми реалізації права народів на самовизначення не відпрацьовані, політики мають уважніше прислухатися до прогнозів і рекомендацій політологів. Ігнорування парламентаріями Росії попередження вчених щодо можливих негативних наслідків повернення депортованим народам земель, на яких вони проживали до початку репресій, без розробки механізму мирного розв'язання територіальних спорів, дорого обійшлося народам Кавказу, загострivши до крайніх меж осетино-інгуський конфлікт. Результатом політичного дилетантства стали перенесення громадянської війни у межі Російської Федерації, ескалація ідеології насильства [20]. Цей сумний досвід має стати пересторогою і для політиків України, які будь-які кроки по врегулюванню, скажімо, проблеми кримських татар мають попередньо узгоджувати з етнополітологами і представниками суміжних галузей знання.

3. Універсальне джерело конфлікту полягає в несумісності претензій сторін при обмеженості можливостей їх задоволення. Причиною конфліктів можуть бути незбіг індивідуальних і суспільних ціннісних орієнтацій, нереалізовані соціальні сподівання, недостатність і неякісність інформації і безліч інших причин. Не можна не враховувати і такий фактор конфліктогенності, як упередженість проти людей певної національності, яка перетворюється у «міну уповільненої дії» в умовах дефіциту, гіперінфляції, безробіття, падіння платоспроможності значної частини населення. Володіння інформацією означатиме можливість створення в районах, у яких намітилася напруженість, спеціальних громадських організацій (антиконфліктних комісій, «круглих столів» тощо), які виробляли б компромісні варіанти розв'язання спірних проблем і допомагали втілювати їх у життя.

4. В умовах підвищеної конфліктогенності у етнічних стосунках слід визнати надзвичайно небезпечною практику створення добровільних військових загонів, що переходять з території однієї держави в іншу для надання допомоги етнічно спорідненим групам. Не можна не погодитись з думкою, що це може буквально паралізувати всю систему міждержавних відносин, викликати безперервний ланцюг міжетнічних воєн [21]. Досвід функціонування таких формувань у різних частинах світу показав, що рано чи пізно проголошувані ними цілі етнічної чи політичної солідарності, національного визволення поступаються місцем цілям суто корисливим і ці загони перетворюються у додаток мафіозних структур.

5. Україна не повинна лишатися осторонь пошуків вдосконалення міжнародно-правових норм, які регулюють міждержавні і внутрідержавні відносини різних етносів. Проблеми співвідношення прав народів і прав людини, діалектики етнічної ідентичності і територіальних інтересів, співвідношення вимог етнічних спільнот і потреб сучасних

поліетнічних держав заслуговують якнайширшого обговорення на міжнародному рівні з метою пошуку взаємоприйнятних підходів.

Політики, вчені, діячі культури в різних країнах нині зайняті пошуками ефективного механізму запобігання насильству у міжнаціональних конфліктах. Коло висловлюваних з цього приводу думок широке — від загальних закликів до запровадження світового громадянства до конкретних пропозицій щодо створення спеціальних міжнародних організацій на зразок Клубу цивілізованих країн, зон міжнародного управління тощо.

Приєднуючись до думки про доцільність створення структур такого типу, ми, однак, вважаємо, що відчутним гальмом для їх діяльності стане та ж сама політико-правова понятійна суперечливість, яка закладена в основоположних документах міжнародного співтовариства. Справа обмежуватиметься добрими побажаннями і емоційними вигуками доти, поки не буде розроблено з врахуванням останніх досягнень науки і нових реалій нові принципи і пріоритети, що регулюють права народів і права людини, права держав, наддержавних і міждержавних структур. Коли ці нові принципи знайдуть відображення у погоджених і спільно прийнятих міжнародно-правових документах, можна буде приступати до створення дійового міжнародного органу для регулювання конфліктів.

6. Вважаємо, що саме Україна, яка пройшла складний і тернистий шлях до самовизначення і здобула незалежність, має моральне право і потрібний досвід, щоб виступити на міжнародній арені ініціатором коригування міжнародно-правових норм у напрямі запобігання новому витку конфліктності. Йдеться зовсім не про те, щоб «скасувати» право націй на самовизначення або ж принцип непорушності кордонів, а про вироблення загальноприйнятної правової основи для колективних дій урядів і міжнародних організацій у напрямі захисту миру, людської гідності, навколишнього середовища, дійової відсічі тим, хто робить лозунги самовизначення інструментом у політичній грі. Практично це могло б реалізуватися у порушенні нею в ООН або іншій міжнародній організації питання про необхідність підготовки міжнародної декларації про цивілізовані норми міжнаціональних відносин і запобігання насильству.

Україна має також висловити своє ставлення до різних підходів у питанні про доцільність відмови від принципу невтручання у внутрішні справи країн у випадках, коли виникає серйозна загроза правам людини, правам меншин. Більшість вчених і політиків наполягає на значному розширенні меж міжнародного втручання у етнічні конфлікти. А втім, спеціалісти застерігають і від нових небезпек, зв'язаних з таким розширенням. Адже це несе з собою, як зазначалося на конференції Інституту по вивченню міжнаціональних відносин, «небезпеку легітимізації насильства як цілком респектабельного засобу міжнародної політики... Для світу це означає створення нової вісі конфліктності» [22].

7. В інтересах країн СНД поки що уникати втручання європейських організацій у територіальні конфлікти. Зарадити справі тут могли б створені ними самими спеціальні узгоджувальні, арбітражні, гуманітарні інститути. Дослідження, проведені восени 1992 р. кореспондентами «Комсомольской правды» в багатьох «гарячих точках» колишнього СРСР показали, що у зонах конфліктів немає, зокрема, «третьої миротворчої сили», яка проводила б гуманітарні акції — допомагала в обміні заложників, розшукувала тих, що пропали безвісти [23]. У світі цим займається Міжнародний комітет Червоного хреста. Щоб відповідні структури запрацювали у нас, необхідна офіційна заява про приєднання до Женевських конвенцій про захист жертв війни (1949 р.) і додаткових протоколів до них (1977 р.).

8. Конфліктологія як галузь наукового знання протистоїть емоційним оцінкам конфліктів і тому заслуговує на всіляку державну під-

тримку і в Україні. Для початку доцільно було б створити на міждисциплінарних началах робочу групу з науковців і практиків, яка спеціально вивчала б фактор конфліктогенності і розробляла відповідні запобіжні заходи. Зокрема, йдеться про розробку наукових основ врахування в політиці «фону національного невдоволення», незбігу інтересів і прагнень представників різних націй і національних груп, вироблення механізмів звуження зон конфліктності, прогнозування можливих ускладнень.

9. Найкращий засіб запобігання насильству — оздоровлення психологічного клімату. Цей клімат в Україні багато в чому залежатиме від того, наскільки нам вдасться позбутися синдрому самоприниження, меншовартості національного, провінціалізму, зневіри у власних силах. Щоб повернути народові України оптимістичне світосприймання, самоповагу, патріотичні почуття, необхідні серйозні зусилля, спрямовані на пошук об'єднуючих ідей. Однією з таких ідей могла б стати ідея цивілізованості, поваги до людської гідності, яка виключає насильство в людських стосунках. Треба добиватися, щоб у пропаганду ідеї ненасильства включилися всі інтелектуальні сили України.

[1] Права человека: Сб. универсальных и региональных международных документов.— М., 1990.— С. 34.
[2] Ледерер Э. Мир не стал спокойнее // Известия.—1992.—25 дек.
[3] Кортунов А. Агония Левпафана // Московские новости.—1992.—23 авг.
[4] Известия.—1992.—9 сент.
[5] Shaeffer R. Warpaths. The Political of Partition.— New York, 1990.— P 51—52.
[6] Ibid.— Pp. 7, 255—256.
[7] Дружба народів.—1992.— № 3.— С. 152.
[8] Литвиненко Ю. Закон і натовп // Київський вісник.—1992.—29 верес.
[9] Євтух В. Якою має бути етнополітика Української держави? / Віче.— Листопад 1992.— С. 114.
[10] Тишков В. Нация — это то же племя, только с армией // Московские новости.—1992.—26 сент.
[11] Декларация прав человека должна получить гарантии от всех стран. Диалог Галины Старовойтовой и Константина Кедрова // Известия.—1992.—11 авг.
[12] Крупник И. Семь объяснений // Дружба народов.— 1990.— № 11.— С. 248.
[13] Darendorf R. Classes and Class Conflict Society.— Stanford, 1965; Society and Democracy in Germany.— New York, 1969.
[14] Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory.— New York, 1963.
[15] Gellner E. Nations and Nationalism.— Oxford, 1988; Вопр. философии.— 1989.— № 7.— С. 119—131.
[16] Волкан Вэмик (США), Оболонский Александр (Россия). Потребность иметь врагов и друзей» // Дружба народов.— 1992.— № 7.— С. 171—184.
[17] Паин Э. А., Попов А. А. Межнациональные конфликты в СССР (некоторые подходы к изучению и практическому решению // Советская этнография.—1990.— № 1; Ямсков А. Н. Межнациональные конфликты в Закавказье: предпосылки возникновения и тенденции развития // Политические исследования.—1991.— № 2 та ін.
[18] Межнациональные отношения. Термины и определения. Словарь-справочник. —К., 1991; Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують («круглий стіл») // Укр. іст. журн.— 1992.— № 9 та ін.
[19] Gellner E. Nations and Nationalism.— P. 53.
[20] Паин Э., Попов А. Пламя кавказской войны — расплата за правовые и политические ошибки // Известия.—1992.—6 нояб.
[21] Известия.—1992.—10 окт.
[22] Драгунский Д. Каких суфлеров слушать // Дружба народов.—1992.— № 3.— С. 198.
[23] Комс. правда.— 1992.— 24 окт.

Новий погляд на проблему

М. В. Коваль (Київ)

Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів

Розробляючи напередодні та в ході другої світової війни комплекс окупаційних заходів, що їх планувалося здійснити після захоплення України, нацисти спеціально не розглядали питання про те, якою, зокрема, має бути їхня політика щодо української культури та її діячів. Стратегічні інтереси Німеччини на Сході передбачали тільки одну форму взаємовідносин з Україною — цілковите поглинення і нещадну колоніальну експлуатацію її території. Що ж до місцевого населення, то тут нацистські окупаційні органи керувалися так званим генеральним планом «Ост» рейхсфюрера СС, в основі якого лежали людиноненависницькі расистські заміри щодо слов'янства, зокрема українців: різке штучне зменшення їхньої чисельності та зведення тієї частини людей, що залишиться, не тільки фізично, а й духовно до становища рабів. Зоологічна ненависть до слов'янства була наріжним каменем фашистської ідеології. «Одне з основних завдань німецької держави в усі часи полягає у відверненні розвитку слов'янських рас», — таке красномовне визнання зробив Гітлер у розмові з публіцистом Г. Раушнінгом [1].

Тому дії, спрямовані на духовне вихолощення й деградацію мешканців східних окупованих районів, нічим не закамуфльований вандалізм щодо їхніх культурних цінностей перетворилися на повсякденну практику німецьких окупантів. Про те, що це було наслідком державної політики, а не якихось ексцесів, пов'язаних з воєнними діями, свідчать стенограми вкрай цинічних висловлювань Гітлера у вузькому колі однодумців за обіднім столом у ставці «Вольфшанце» (Східна Пруссія). Ось одна з таких відвертостей: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати й писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання у галузі географії може бути обмежене однією фразою: «столиця рейху — Берлін»... Математика й тому подібне взагалі не потрібні» [2].

Нацистські ідеологи висунули облудну тезу про те, що німці як представники вищої арійської раси мають здійснювати керівну місію в безладному слов'янському середовищі. В одній із своїх промов імперський фюрер СС Гіммлер, характеризуючи слов'ян як расово неповноцінних людей, говорив: «Підтримувати порядок ці напівлюди сьогодні здатні такою ж мірою, як і 700 чи 800 років тому, коли вони покликали варягів...» [3]. Ці та подібні фальшиві расистські постулати постійно тиражувалися серед службовців окупаційних органів, солдатів і офіцерів вермахту, зрештою, широких верств німецьких обивателів, виховуючи у них почуття ворожості й зневаги до слов'янських «унтерменшів» (напівлюдей), які заполонили багатющі землі, такі потрібні «третьому рейху» та «богообраному» німецькому народові.

На місцях ці настанови ревно реалізували урядовці з німецької адміністрації, керовані міністерством окупованих східних областей, яке очолював один з ідеологів нацизму Альфред Розенберг. У дусі наведених вище постулатів формували свою політику й чиновники з рейхскомісаріату «Україна». Їх надихав завзятий поборник найбільш екстремістських заходів щодо українців рейхскомісар Еріх Кох. Це за його вказівкою шеф відділу пропаганди рейхскомісаріату Папенброк органі-

зовував планомірний утиск духовного розвитку українського народу, посилаючись на його «неповноцінне расове походження». А командуючий окупаційними військами в Україні генерал Кітцінгер, наголошуючи у спеціальному таємному циркулярі від 18 липня 1942 р., що українець завжди був і є чужим для німців, попереджав: «Кожний простий, довірливий вияв інтересу до українців та їх культурного існування йде на шкоду тим історичним рисам, яким Німеччина завдячує своєю могутністю й величчю, ослаблює їх» [4].

Слід зауважити, що радикал-шовіністичній лінії Коха, Кітцінгера та інших фашистських верховодів протистояла дещо поміркованіша позиція рейхсміністра Розенберга. Останній, поділяючи основні гітлерівські постулати щодо слов'ян, зокрема українців, з тактичних міркувань («залізний кулак у шовковій рукавиці»), аби привернути місцеве населення на бік Німеччини, пропонував проводити більш гнучку політику на захоплених територіях СРСР. Він, зокрема, підтримував ідею створення в Україні маріонеткового уряду, збройних сил, залежних від Німеччини, був прибічником певних послаблень і в питаннях культурного розвитку українського народу.

Та, зрештою, позиція Розенберга зазнала цілковитого краху. Гітлер, Кох та інші німецькі верховоди виступали проти будь-яких компромісів у східній політиці. «України немає. Ми — народ панів»,— такою була їх незмінна позиція. Рейхскомісар Кох звинуватив свого шефа рейхсміністра Розенберга у змові з українськими емігрантами, в нерозумінні позиції рейху (а все, мовляв, тому, що він, Розенберг, не справжній німець, а тільки фольксдойче) [5]. Зрештою, Гітлер багатозначно пообіцяв, що кине до концтабору кожного, хто обстоюватиме послаблення окупаційного режиму для України, хто забуває, що Україна — лише колонія рейху.

Відображенням найбільш екстремістського курсу щодо України, який узяв гору в німецькому керівництві, була поява в 1942 р. ряду інструкцій і вказівок вищестоящих окупаційних інстанцій нижчестоящим, де йшлося про «поводження з українцями». Зокрема, в червні того року керівникам поліції безпеки і СД у Бресті, Житомирі, Миколаєві, Дніпропетровську, Чернігові, Харкові та інших містах було розіслано «для орієнтування» директиву рейхскомісаріату «Україна», складену начальником штабу вищого керівника СС та поліції безпеки і СД в Україні штандартенфюрером СС Мюллером-Брюнкгорстом. Нею (як і багатьма іншими подібними документами) прокладалася досить зрима риса відчуженості між панами-німцями, що стали господарями в Україні, та людьми нижчого гатунку — українцями. «Українці, — зазначалося в директиві, — потребують керівництва. Своєю історією вони довели нездатність до самостійності. Добре керовані та скеровані, вони становлять послужливу робочу силу... Якщо українці погано працюють..., то їх не треба піддавати побиттю. Однак вони повинні відчувати тверду руку. Проти ледачих і впертих є засіб напоумлення. Німці не повинні приймати запрошень українців. Не тільки в розмовах, а й у зовнішніх виявах буде доречною найбільша стриманість»: (окремо в директиві підкреслювалося, що у німців є важливіші цілі і клопоти, аніж опікування українською культурою та інтелігенцією.

Такою самою, коли не ще більш антиукраїнською, була за своїм змістом таємна директива «Політика і управління людьми на Україні», створена в надрах імперського міністерства окупованих східних областей. Названий документ, як мало який інший, характеризує справжнє ставлення керівництва та чиновників цього відомства до України та її народу. Розенберг і його камарилья постають зі сторінок директиви як непримиренні колонізатори, до самих кісток пройняті расистськими забобонами, почуттями зневаги, зверхності й ворожості до народу України. Оскільки цей документ являв собою свого роду морально-юридичну базу для заходів, спрямованих на духовне приду-

шення, моральне приниження та політичне закабалення українського народу, є сенс спинитися дещо детальніше на аналізі цього кредо нацистських українофобів. У ньому безсоромно зводяться облудні наклепи на одну з найдавніших європейських націй із самобутніми культурою і традиціями, багатою милозвучною мовою, які ще в давні часи дістали визнання та високу оцінку інших народів. У директиві, адресованій усім німецьким управлінцям на окупованій території, настійно підкреслюється, що українці — це, мовляв, «пасивний народ», який перебуває в полоні у природи, а, отже, переможений середовищем і не може сам собою управляти. Висновок зроблено такий: «Ми — господарі цього простору, обробляємо його й тому мусимо накласти свій відбиток передусім на український народ, а відтак уже й на українську природу» [7]. Далі автори документа викладають власне бачення цього народу як об'єкта німецької експансії. Не соромлячись продемонструвати своє невігластво (адже директива призначалася для службового користування), нацистські «українознавці» не зупиняються ні перед якими вигадками, щоб дискредитувати в очах службовців окупаційних органів українську культуру як продукт європейської цивілізації. «Подібно до того як українська раса є конгломератом народів і племен, — читаємо у документі, — так і мова українська не є щось відрубане, це — суміш різних активних мов... З культурними проявами справа така сама, як і з мовою. Імітацією є, наприклад, театр. Треба докласти зусиль, щоб прочитати будь-яку українську п'єсу. З усіма епічними описами і нелогічністю дитини на сцені демонструються зовсім безтямні й безцільні фігури. Вся сіль так званої п'єси полягає або у скандалах акторів, або у виступах одного чи кількох п'яниць... Українські танці й музика є цілковито запозичені. Тут ми маємо справу із сумішшю пісень і танців численних народів, що населяють великий російський простір. Коли хтось знає бодай одну українську пісню або один український твір, той, можна вважати, знає вже й решту. Український народний костюм запозичений від сусідніх народів... Українських винахідників так само мало, як мало українських композиторів. Вони тільки запозичують, а якщо для запозичення не вистачає розуму, тоді імпровізують». І так далі у такому ж дусі [8].

Подібна маячня, як випливає з документа, потрібна була його авторам тільки для того, аби виставити українців як меншовартісну націю, не здатну до творчої діяльності, таку, що може лише підкорятися. Про це з цинічною прямотою зазначалося далі: «Українець, чия земля була визволена німецькою кров'ю, не має права висувати свої вимоги ні в галузі культури, ні в політиці. Ми повинні використати українця як робочу силу... При цьому віжки мають бути натягнуті, бо вони (українці.— *М. К.*) здатні лише руйнувати... Добре керівництво і постійний нагляд — ось що потрібно, аби примусити українця працювати» [9]. Закінчується документ словами, які остаточно прояснюють мету, що її переслідували творці цього негідного пасквіля: «З огляду на те, що українець неспроможний сам управляти, ми повинні взяти цю функцію на себе» [10].

Директива «Політика і управління людьми на Україні» репрезентує точку зору вищих інстанцій окупаційної влади. Проте виконавці їх розпоряджень на місцях бачили ці ж проблеми в дещо іншому світлі. Погляд, так би мовити, практиків на українське населення та його культурні запити досить повно викладено в документі «Доповідь про моральний стан та зведення узагальненого досвіду», підготовленому в червні 1942 р. відділом оберквартирмейстера штабу 1-ї танкової армії та переданому до комендатури 531-го армійського тилового району. В ньому зроблено екскурс у культурний розвиток українського народу за роки радянської влади. У розділах огляду «Об'єктивні відмітні риси української народності», «Поняття «українська держава», «Національна керівна верства» подаються не позбавлені інтересу міркування.

Констатується, наприклад, що із «спустошенням української національної свідомості» більшовикам аж ніяк не вдалося «викоренити існування народу». Більше того, все, що вціліло після голодних і сповнених переслідування років, «загартувалося у боротьбі й лишилося у своїй зародковій силі» [11]. На підтвердження цієї тези сказано , що українська мова, незважаючи на різні небажані впливи, «залишилася бездоганною». Оскільки ж «ради на противагу царям допускали існування українських шкіл усіх ступенів, вийшов навіть парадокс: українська мова тут тепер є поширеною більше й звучить частіше, ніж до світової війни» (першої. — *М. К.*) [12]. Це саме, на думку авторів огляду, стосується й, «особливо, літератури та мистецтва». «Український театр,— пишуть вони, — виплеканий у радянський час, а в царський — був заборонений». Після 1917 р. в Києві, ведеться далі в огляді, «було створено справжній культ українського поета Шевченка (два музеї Шевченка, пам'ятник Шевченка, бульвар Шевченка тощо)». Оригінальним є тлумачення в документі долі української народної пісні за радянської влади. Автори його, мабуть, слушно зауважують, що, хоча з ужитку й зникли «зухвало-бойові» та козацькі пісні, які в умовах радянської системи нерідко могли бути розцінені як провокація («вони продовжували жити потай і тепер спливли обережно знову»), однак залишилися старі сільські та весільні пісні, пісні про рідний край та відомі своєю меланхолійністю «думи» («в Умані нам годинами співав свої пісні один сліпий «бандурист»). Офіційні ж більшовицькі пісні народ потай переробляв та співав їх у національному дусі. «Також є очевидним те, що в основному ще збереглися старі звичаї... Однак відсутній старий мальовничий одяг: не через внутрішній його осуд, а внаслідок загальних злиднів просто немає» [13].

Дещо несподіваним для сучасного читача є висновок авторів цитованого документа, які схиляються до думки про те, що державний (хоч і фіктивний за своєю суттю) статус Української республіки та стан її культури у радянський період становлять відносний «прогрес у порівнянні з минулим». Це міркування вони обгрунтовують такими аргументами: напередодні першої світової війни в Росії не було жодної школи з українською мовою викладання і майже не видавалися газети цією мовою, а в 1939 р. радянська статистика називає сотні таких закладів, серед них інститути й університети (майже всі українські), так само, як і багато газет. «Були українізовані театри, назви вулиць, написи в різних установах і судах (тут також допускалася розмовна українська мова), бланки у банках та на поштах, рецепти в аптеках і проспекти в музеях. Існували художні інститути з викладанням українською мовою і державні видавництва українською мовою» [14].

При всій неоднорідності суджень окупаційних інстанцій щодо українського народу та його інтелектуальних здобутків ясно було одне: німці аж ніяк не збиралися всерйоз сприймати запити місцевого населення, зокрема культурні, підтримувати українську інтелігенцію. Переважало в цьому питанні міркування, що його сформулював «коричневий цар» України — Еріх Кох: «Для поведінки німців у рейхскомісаріаті має бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який в усіх відношеннях — неповноцінний» [15]. Втім, у близькому оточенні він полюбляв висловлюватися ще відвертіше й пікантніше: «Якщо я зустріну українця, гідного за своїми достоїнствами сидіти зі мною за одним столом, я звелю його розстріляти».

Непримиренна ворожість нацистів щодо українства та його духовних надбань найвиразніше виявлялася у їхньому ставленні до місцевої інтелігенції. Навіть зовнішній вигляд представників останньої змальовується в документах нацистів непривабливими фарбами, що, звичайно, в цілому не відповідало реальності. Так, у зведенні 513-ї комендатури тилового району «Південь» (Харківщина) читаємо: «Ця інтелігенція принципово відмінна від західноєвропейської. Крім того, що

вона чисто зовнішньо ледь відрізняється від пролетарів: не носить стоячих комірців, рідко голиться, так ще й рівень її розвитку та становище в народі не такі, як у нас. Український інтелігент Радянського Союзу — це не універсально чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця «інтелігенція»... є невибагливою й непоказною і почуває себе робочою частиною своєї нації». «З-поміж приблизно 150 професорів університетів та академіків (у тому числі учених з іменем), — уїдливо писав автор огляду, якому довелося з цими людьми мати справу по службі,— не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника» [16].

Інтелігенція, чиє існування як духовної еліти, проводиря народу суперечило колонізаторським замірам нацистів, була найголовнішим об'єктом гітлерівського геноциду в Україні. Інтелігенти, які щойно, в умовах сталінського тоталітаризму, були першими жертвами беріївських органів держбезпеки, гинули сотнями в тюремних камерах і дворах, у дем'янових лазах та биківнях, тепер, за німецького окупаційного режиму з його розгулом каральних служб, знову потрапили під удар неймовірної сили. Рахунок учених і артистів, вчителів та інженерів, лікарів і письменників, які, ставши жертвами гітлерівців, заповнили нові траншеї смерті у численних сосонках і пісках *, ішов на тисячі й тисячі. Серед представників розумової праці, що належали до тих національностей, які найбільше потерпіли, становили українські інтелігенти з євреїв. Важко навіть сказати, скільки лікарів, викладачів, учених, митців було замордовано у Бабиному Яру в Києві, Янівському таборі у Львові, жахливих бараках на Тракторному заводі в Харкові, у глиняному кар'єрі під Краматорськом та в інших місцях масового вигублення єврейського населення. Адже питома вага спеціалістів з вищою освітою серед громадян цієї національності була високою.

Жертвами нацистського геноциду (але вже такого, що здійснювався за політичною ознакою) стали в Україні представники народної інтелігенції, яка сформувалася за радянської влади. Привабливість комуністичних ідей, щоправда, сприйнятих у спрощеному, сталінському варіанті, багатьох інтелігентів-висуванців — вихідців з нижчих соціальних верств, котрим радянська влада відкрила шлях до освіти й надбань культури і котрі ще не втратили живих зв'язків із своїм народом, робила непримиренними ворогами нацистів та їхньої ідеології. Із свого боку, німецькі окупанти розглядали цей прошарок як несумісний з «новим порядком» і такий, що підлягає негайному фізичному усуненню. Є підстави припускати, що більшість з 50 тис. закатованих нацистами українських комуністів і комсомольців становили представники прошарку нової, радянської, у тому числі партійної, інтелігенції. Щира віра в комуністичні ідеали, відданість радянській владі, авторитет якої був у ті роки високий і яка, незважаючи на сталінські деформації (адже радянська людина при всіх мінусах сталінського режиму рабом себе не відчувала), вигідно відрізнялася від рабсько-кріпосницького «нового порядку», були притаманні багатьом з них. Німці називали їх комуністичними фанатиками. І справді, такі люди рідко зрікалися своїх переконань, навіть перед загрозою смерті. Так, рівненський підпільник, колишній викладач фізмату Київського університету М. М. Астахов, опинившись у камері гестапо, категорично відкинув пропозиції слідчих про співробітництво і заявив, що навіть його смерть нічого не змінить: «Я не один, нас багато і ніде вам не буде пощади». Так само гордо, з вірою у свої ідеали прийняли смерть від рук ворогів молоді поети-комуністи Яків Качура, Микола Шпак, Євген Фомін. Останній, мабуть, найкраще передав настрої інтелігентів-ідеалістів, сказавши перед смертю в камері київського гестапо, що, навіть коли йому відітнуть пальці на обох руках, перевернути свій мозок на 180°

він не зможе[17]. Багато в чому тільки завдяки самовідданій діяльності досить значної кількості таких переконаних комуністів-інтелігентів вдалося відновити на кінець 1942 р. підпільні комуністичні осередки у містах і районах України, створити партизанські формування.

Та куля не була єдиним знаряддям для того, щоб позбутися людей інтелектуальної праці. Окупанти прирекли українську інтелігенцію на вимирання й за допомогою інших, більш вишуканих і безвідмовних засобів: через масове безробіття, побутову невлаштованість, голод. Мало пристосовані до подолання життєвих знегод, люди розумової праці нерідко не витримували постійних випробувань ними, стаючи легкою здобиччю смертоносних хвороб, безпросвітніх злиднів, безправ'я. Описуючи трагічне становище інтелігенції в окупованому Харкові, директор будинку національної культури Гармаш свідчив: «На цій роботі я щодня бачив усі жахи голоду, а іноді й смерті. Приходили до їдальні по злиденну юшку, часто без хліба, молоді й старі, опухлі, тремтячі, знеможені — все це люди науки, мистецтва, зовсім не пристосовані до будь-яких інших занять»[18].

Інтелігенти частіше, ніж представники інших верств населення, залишалися в умовах розрухи напризволяще й гинули як мухи. Найбільше у цьому відношенні потерпіли великі вузівські центри, зокрема, Київ і Харків. Жертвами голоду й холоду стали відомі київські професори М. А. Даміловський, Г. С. Іваницький, В. Л. Лозинський, М. О. Левитський — загалом близько 30 чол. У Харкові, за неповними даними, не витримавши поневірянь часів окупації, загинули один академік (А. М. Бекетов), 21 доктор — професор, 37 асистентів і викладачів[19]. Не меншою була смертність і серед представників інших інтелектуальних професій. До того ж, інтелігенти першими ставали жертвами грабіжництва з боку німецької солдатні, яка вважала, що в них «є що взяти». У своїй заяві до Дніпропетровської міської управи доктор технічних наук професор місцевого університету С. П. Гомеллі повідомляв, наприклад, що в січні 1942 р. він був геть чисто пограбований окупантами. Лишившись без будь-яких речей і продуктів, його родина опинилася на межі загибелі[20].

Щоб урятувати себе та свої сім'ї — адже **працювати за спеціальністю** не було можливості,— найзаповзятливіші люди науки, мистецтва бралися за будь-яке ремесло, навіть примітивне, і самі ж на базарах торгували власними «виробами» — сірниками, клеєм, ваксою, відрами, лопатами тощо. Це давало шанс хоч якось підтримати жалюгідне існування. Інші, менш спритні, розпродували свої бібліотеки, носильні речі, вимінювали на продукти буквально останнє. Вони ледь животіли, доходили межі здичавіння.

Тягар матеріально-побутових злигоднів посилювався моральними випробуваннями, постійним зневажанням людської гідності українців нацистськими «надлюдьми». Німецька вояччина, відчуваючи свою «расову перевагу» і намагаючись принизити місцеве населення, яке вона називала «тубільцями», найпершим об'єктом знущань обрала національну інтелігенцію. У документах, спогадах можна знайти чимало свідчень того, за допомогою яких витончених методів бундючні німецькі завойовники глумилися над українською інтелігенцією. Особливо подобалося їм «потішатися» над професурою. У Львівському університеті, наприклад, зарплата професора становила 650 крб. на місяць, а друкарки-німкені — 1400. Професор цього вузу М. О. Заріцький про перше знайомство з німецькими окупантами розповідав так: «Професор Турчин, керівник кафедри Львівського університету, побачивши шефа-німця, вклонився йому. Німець зупинився, покликав професора і спитав: «Чого Ви мені вклонилися?» «Тому, що Ви симпатичні, тому, що Ви мій шеф». Німець відповів: «Це не так. Тому, що Ви повинні кланятися мені, як репрезентантові німецької величі. І цьому вчіть і своїх студентів»[21]. А ось слова іншого професора — Терещенка: «Я залишив-

ся в Харкові з надією, що з німцями можна буде вжитися, що вони люди культурні. Але німці виявилися не такими. Вели себе як переможці, проголосивши: «Горе переможеним!» [22]. Згадуючи трагедію, пережиту в окупованому Харкові, старий професор Бржечка розповідав: «Ми жили в цілковитій темряві... Я почав забувати, хто я. Слово «раб» лягало і вставало разом зі мною. Бувало, несу з Журавлівки два відра води, а перед самою моєю квартирою мене зупиняє свистом німець і наказує занести воду йому. Я заношу, а потім, витерши сльозу, повертаюсь знову на Журавлівку» [23].

У 1943 р. під впливом поразок вермахту в німецькій окупаційній політиці щодо інтелігенції намітилися деякі зміни у бік її пом'якшення. У доповідній записці наркома держбезпеки УРСР С. Р. Савченка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка від 9 вересня 1943 р. зазначалося, що окупанти припинили в Харкові відкритий терор і почали посилено загравати з населенням, «особливо з колами української інтелігенції». Вони організували видачу хліба, дещо збільшили зарплату особам інтелектуальної праці, а подекуди навіть видавали продовольчий пайок [24]. Однак виносити уроки із збанкрутілої окупаційної політики було вже запізно. Слід зазначити, що в підході окупантів до представників інтелектуальної праці можна помітити певну диференціацію. Коли позиція щодо української радянської інтелігенції була однозначною (найчіткіше її сформулював начальник генштабу вермахту Ф. Гальдер: «Створена Сталіним інтелігенція має бути знищена») [25], а щодо старої русифікованої інтелігенції — невизначеною, то з українською інтелігенцією, яка належала до націоналістичних угруповань і співпрацювала з окупантами, питання стояло не так просто. Ставлення останніх до неї залежало від боротьби різних політичних тенденцій у керівництві «рейху».

Сутність позиції нацистської верхівки на чолі з Гітлером, Герінгом і Гіммлером в «українському питанні» зводилася до вкрай спрощеної формули: «України як держави немає. Її територія — складова частина Великонімецької імперії». Відповідним було й ставлення до української культури та інтелігенції.

Що ж до «українознавців» з міністерства окупованих східних областей, то їхнє ставлення як до України, так і до її інтелігенції визначалося більш далекими розрахунками, продиктованими ідеологічно-геополітичними завданнями боротьби проти Росії. Українська національна культура та інтелігенція у баченні Розенберга мали стати знаряддям антиросійської політики «третього рейху».

У вересні 1941 р., коли обстановка на німецько-радянському фронті давала діячам з міністерства окупованих східних областей підстави вважати, що Німеччина назавжди оволоділа переважною частиною української території, вони підготували «Записку з українського питання». «Ідеї», викладені у цьому документі, живили політику певних кіл в окупаційних органах досить тривалий час. Тому доцільно викласти основні положення цього документа. В ньому підкреслювалося, що Україна мусить стати сильною противагою, власне, Росії, котра «постійно проводила за допомогою панслов'янських ідей свою широкомасштабну експансіоністську політику». Мета «третього рейху» полягає в тому, щоб відтіснити Росію від Європи «раз і назавжди». Для здійснення цього завдання необхідно, на погляд авторів «Записки», «перенести теперішній кордон України з Росією далеко на схід». «Це приведе до того, що до складу рейхскомісаріату «Україна» ввійдуть великі російські області». Далі у «Записці» викладається план створення з України противаги Росії. Коротко він зводився до таких позицій. Оскільки в Східній Україні всі великі міста, а також індустріальну область — Донбас — майже повністю русифіковано, тут слід провести українізацію. Остання, як і здійснення відведеної Україні політичної ролі, стане можливою лише тоді, коли вдасться створити Україну «з

сильно вираженою національною самосвідомістю». Передумови для цього, як вважали автори «Записки», існували в середовищі населення Західної України, бо в Східній — «носії української думки у великих масштабах були ліквідовані радами». В «Записці» робиться висновок, що українізація у цих областях може спиратися на відносно невелике коло осіб, «оскільки українську еміграцію» ** через її партійно-політичні схильності та тенденції для цього використати неможливо» [26].

Викладена у вказаному документі концепція Розенберга та його апарату в «українському питанні», з огляду на протилежну позицію Гітлера, не могла бути реалізована у повному обсязі. Та все ж місцеві окупаційні органи, орієнтовані міністерством, протягом 1941 і 1942 рр. виявляли у багатьох випадках певну стриманість і не вдавалися до відверто брутальних антиукраїнських дій у питаннях культури. Втім, здебільшого це зводилося до чисто зовнішніх ознак. Наприклад, на першому етапі окупації в установах місцевої цивільної адміністрації дозволялося користуватися українською національною символікою. У червні 1942 р. київський міський голова Л. Форостівський у зв'язку з тим, що багато установ і осіб зверталося з запитами про те, «чи дозволено офіційно вживати емблему-тризуб на печатках, окремих листах тощо», навіть утворив комісію із спеціалістів-істориків, яка б вивчила це питання. До її складу ввійшли професори О. П. Оглоблин (голова), С. М. Драгоманов, Н. Д. Полонська-Василенко та ін. Комісія визнала тризуб як єдино доцільну для використання та історично обгрунтовану національну символіку. У містах України стало модним носити нагрудні значки — металічний тризуб і целулоїдний жовто-блакитний прапорець. Це, а також те, що в установах місцевого самоврядування дозволялося вивішувати український національний прапор, створювало у багатьох ілюзію відновлення «самостійної України».

Уявлення про те, як далеко місцеві окупаційні власті заходили подекуди у своїй політиці загравання з місцевим населенням, дає директива рейхскомісаріату «Україна» «Про використання мов в Україні» від 2 лютого 1942 р. У ній читаємо: «Офіційною мовою німецьких установ є німецька. Укази, призначені для всього населення, видаються двома мовами — німецькою та українською. Офіційна мова українських установ — українська. Використання російської припустиме лише у випадках, коли переважна більшість населення є російськомовною... Завдання полягає в дальшому поширенні української мови як офіційної в міру створення для цього передумов. У районах з переважаючим українським населенням мовою навчання є українська». Передбачалися й більш радикальні заходи, спрямовані на проведення «українізації»: в російських областях рейхскомісаріату її планувалося здійснювати «за рахунок виселення російського населення та переміщення на його місце українців», що мало привести «до витіснення російської мови» [27].

До відселення російського населення, як і до «заміщення службових посад в українських установах виключно українцями», справа не дійшла. На кінець 1942 р. німці заборонили вміщувати зображення тризуба на будь-яких документах, а також вивішувати жовто-блакитні прапори. У кадровій політиці робилося багатозначне застереження щодо «емігрантів-галичан».

Втім, побутувала й інша точка зору на українську еміграцію, особливо інтелігентську частину. Її в листі до рейхскомісара Еріха Коха (жовтень 1941 р.) про використання українських спеціалістів з генерал-губернаторства *** на території України виклав уповноважений Українського центрального комітету (УЦК) в Кракові Симон Кольба. (Про діяльність УЦК мова у цій статті піде нижче). Вказавши, що в країнах Центральної та Західної Європи проживає близько 600 тис. українців, з яких майже половину становлять емігранти, «настроєні винятково антибільшовицьки та пронімецьки», Кольба підкреслив, що

це передусім інтелігенти. Крім того, понад 60 тис. «освічених інтелігентів, які живуть у сьогоднішньому генерал-губернаторстві, а також у протекторатi **** і в самому рейху, вивчили німецький стиль праці, німецький дух організації і, нарешті, німецьку мову», можуть бути використані в Україні[28]. Як видно з документа (відсутність на ньому відповідних резолюцій), а також з наступних подій, С. Кольба не дістав письмової відповіді на свій заклик. Відповіддю були однозначні, як бачимо, дії Е. Коха та його підлеглих щодо інтелігентів-націоналістів.

Після невдалої спроби проголосити у Львові 30 червня 1941 р. відновлення Української самостійної держави ОУН в особі як бандерівського, так і мельниківського проводів, вдалася до формування та перекидання на територію Східної і Південної України так званих «похідних груп». Їхнім завданням було створення національних державних структур (нелегальних) і проведення відповідної пропагандистської роботи. Серед двох тисяч учасників цієї акції[29] переважну більшість становили інтелігенти. Особливо багато їх було серед членів «похідних груп», сформованих мельниківською фракцією ОУН. Як пише відомий дослідник історії ОУН—УПА Мирослав Прокоп, хоча ОУН-м і не вела «відвертої протинімецької боротьби», «деякі її провідні діячі й окремі кадри працювали в підпіллі, також у збройно-повстанських формах»[30].

Та все ж бандерівські «похідні групи» були більш динамічними. З посвідками вільнонайманих службовців вермахту їх учасники проникали до Києва і Дніпропетровська, Харкова і Чернігова, Сталіно і Одеси, навіть до Сімферополя. Із звіту відділу військової адміністрації штабу групи армій «Південь» (листопад 1941 р.) довідуємося: «Бандерівська служба пропаганди на схід від Дніпра прибула туди разом з німецькими військами. До того вона там була невідомою. З її боку робляться спроби справляти вплив на українську допоміжну поліцію»[31].

Райдужні надії і не менш гіркі розчарування, пов'язані з німецькою політикою щодо України та її культури, довелося пережити українській інтелігенції Східної Галичини, значна частина якої щойно повернулася з еміграції, викликаної вступом Червоної армії на територію цього краю у вересні 1939 р. Згадуючи про це, академік І. П. Крип'якевич розповідав: «Коли почалася війна з Союзом Радянських Республік, в 1941 р. на протязі двох або трьох тижнів німецька преса була повна статей про Україну. Ці статті були в тому напрямку, що німці допоможуть будувати Українську державу... Вермахт дозволив пропаганду бандерівцям, які в перший день прибуття у Львів розліпили плакати з гаслами: «Україна для українців»... Проте в два чи три тижні після початку війни зовсім несподівано з преси зникло слово «Україна» і всі статті про Україну. Говорили, що це сталося з особистої вимоги Гітлера, який взагалі не визнавав української нації, а тільки українське плем'я чи нарід, тому-то вони не дозволяли вживати слово «нація», а тільки слово «фольк», тобто «народ», плем'я, тобто народ, який ще не став нацією... Але українська інтелігенція скоро розчарувалася у німецькій прихильності, бо німці в Галичині, а особливо у Львові, від початку почали віддавати всі установи полякам. Все знову перейшло до рук поляків і прийшло в такий стан, як було за Польщі. Німці зовсім не визнавали українського характеру Галичини, а старалися нав'язати до традицій польських або німецьких»[32].

Дуже багато перешкод зустрічала громадська діяльність інтелігенції, спрямована на захист політичних прав українців, національної культури. У середині липня 1941 р. під протекцією митрополита А. Шептицького та безпосереднім керівництвом діяча культури К. Левицького у Львові було створено Українську національну раду. Перед нею ставилося завдання бути «допоміжним проводом» галицького населення у розв'язанні його насущних політичних і культурних проблем. Ця ін-

ституція проіснувала до початку березня 1942 р., а потім за наказом Гіммлера була заборонена. Причиною цього стала невідповідність характеру її діяльності колонізаторським намірам німців, а приводом — небажання лідерів ради відмовитися від політичних функцій. З того часу легальною організацією, що координувала роботу самодіяльних українських окружних комітетів (УОК), які виникли з приходом німців, став Український центральний комітет.

Діяльність УЦК була дозволена окупаційними властями. Німці розглядали цей комітет як інструмент свого впливу на українське населення Галичини, засіб колонізації її території. Українська громадськість через УЦК намагалася, кажучи словами І. Крип'якевича, «самоорганізовуватися і зберегтися перед знищенням». Очолений ученим-географом В. Кубійовичем, Український центральний комітет проводив потрібну для населення роботу, зокрема намагався налагодити діяльність закладів освіти й культури у краї. «Комітет, — згадував І. Крип'якевич, — не був одноцільною організацією, і деколи приходило до розходжень між проводом або самим Кубійовичем та діячами з провінції, які закидали Кубійовичеві, що він далеко йде у своїй співпраці з німцями» [33].

У цілому ж, як вважав І. Крип'якевич, комітет відіграв позитивну роль, бо «німці намагалися знищити українську культуру в Галичині, але УЦК все-таки де в чому цей наступ затримував» [34]. На підтвердження своїх слів учений наводить такий приклад. Якось було скликано нараду професорів Львівського університету. На ній начальник відділу науки «генерал-губернаторства» Вацке та професор гауптман Ганс Кох розводилися про «прихильність Німеччини до української культури». Зрештою, наочно демонструючи цю «прихильність», Вацке заявив, що й університет, й інститути Академії наук мають бути закриті. З цього приводу УЦК надіслав у вищі окупаційні інстанції «масу протестів», і небезуспішно. Бути потрібними місцевому населенню намагалися й працівники Українського крайового комітету у Львові на чолі з діячем культури К. Паньківським. Можна хоча б згадати його роль у рятуванні від голоду багатьох українських дітей з Прикарпаття і Карпат. Малюків було переселено на Тернопільщину. Взагалі, українські інтелігенти, які посіли помітне місце у культурно-громадському житті краю і залишилися вірними народним інтересам, намагалися у міру своїх досить обмежених можливостей ослабити тягар окупації, що гнітив населення.

В органах «місцевого самоврядування», які були створені в містах і виконували допоміжні функції у системі окупаційної влади, інтелігентів було особливо багато. Що ж спонукувало їх ставити себе у досить двозначне становище — йти на службу до нацистів? Переважна більшість цих людей уже не розраховувала на повернення Червоної армії. Характерним щодо цього є визнання професора Львівського університету М. О. Заріцького: «Серед інтелігенції Галичини, особливо серед інтелігенції Львова, в перші дні окупації було переконання, що радянська влада уже не прийде до Львова» [35]. І такі настрої володіли переважною більшістю представників інтелектуальної праці, які обрали єдино можливий, на їх погляд, шлях — пристосуванство. При цьому роль додаткового фактора, що сприяв прийняттю цього непростого з моральної точки зору рішення, виконувало почуття кривди від радянської влади, антипатії до неї. Дехто цинічно розраховував добре влаштуватися в умовах «нового порядку». Частиною інтелігентів, втягнутих в окупаційні владні структури, рухало ідеалістичне бажання прислужитися своїм співгромадянам у важкий для них час. Активну роль у харківській «Просвіті» відігравала громадська діячка С. О. Сапіцька, дочка російського священика з Орловщини. Колишній обер-бургомістр Харкова часів німецької окупації О. Семененко у своїх спогадах писав: «В «Просвіті», де вона була заступником голови, було досить роботи.

Роздобути десь півмішка пшона для голодних членів... Вчорашні люди третього гатунку, дружини й діти висланих і розстріляних «ворогів народу», вперше за довгий час знаходили в холодних залах «Просвіти» людське тепло, а головне, якийсь убогий пайок, що часто зберігав їм життя» [36]. Треба підкреслити, що попервах ці інтелігенти намагалися видавати бажане за дійсне, гадаючи побачити в 1941 р. «благодушних німців зразка 1918 р.». Отверезіння прийшло дуже швидко, а розчарування було глибоким і гірким: від ілюзій лікувала жорстока дійсність «нового порядку».

Наприкінці 1941 р. в окупованому німцями Харкові юрист В. А. Доленко, який у довоєнний час переслідувався репресивними органами радянської влади «за націоналістичну діяльність», створив Громадський комітет. Він ставив своїм завданням консолідувати сили української громадськості у боротьбі за незалежну Україну. До комітету входили професори Сліпченко (голова), Дубровський, Грінченко, Рябокінь і Яременко. Розроблена ними програма передбачала боротьбу з більшовизмом як ідеологією та системою, підтримку війни нацистів проти СРСР і, нарешті, організацію мас у державному масштабі й підготовку їх до створення самостійної Української держави. Комітет займався всіма питаннями адміністративно-суспільного життя міста [37]. Про діяльність цього громадського утворення відомо небагато. Однак є дані, які свідчать про те, що на практиці вона у чомусь суперечила німецьким інтересам. Дотримуючись принципу «розділяй і володарюй», німці провокували конфлікти і чвари між Громадським комітетом та міською управою Харкова, а гестапо успішно «розробляло» як представників першого, так і другої. Міську управу очолював харківський професор О. І. Крамаренко, який мав репутацію великого кар'єриста й ділка. Всупереч думці багатьох членів управи, до якої входило чимало чесних інтелігентів — інженерів, юристів, учителів, лікарів, Крамаренко прагнув цілковито підпорядкувати цей орган німецьким спецслужбам. Ось, наприклад, один з наказів, відданий ним районним бургомістрам: «Сьогодні на дві години, не пізніше, зібрати у приміщенні свого району не менше 50 (можна і більше) комуністів і жидів свого району і тримати їх у себе. Німецькі солдати прийдуть до Вас для підтримки цієї акції» [38].

Використавши міську управу й Крамаренка, які звинувачували Доленка та його організацію у «підготовці повстання» проти німців, окупаційні власті розпустили Громадський комітет. Щоправда, останній не припинив свого існування, а перейшов на нелегальні форми роботи, продовжуючи консолідацію зусиль на захист «національних інтересів українського населення». Не кращим чином склалася й доля його опонента — професора Крамаренка. У квітні 1942 р. він був знятий з посади, заарештований і згодом розстріляний за звинуваченням (абсолютно безпідставним) у «зв'язках з агентурою НКВС».

Особливо напружена внутрішньополітична боротьба точилася в громадських колах Києва. Учасники «похідних груп» ОУН зробили серйозну спробу перетворити найбільше місто України на центр самостійницького руху. Недарма німецький генерал-комісар Києва Аккерман у 1942 р. висловився у такому дусі, що для нього українські націоналісти є «ворогом номер один» [39]. Чи не найбільшу активність виявляли тут члени мельниківської фракції ОУН, серед яких було багато галичан. Вони взялися насамперед за пожвавлення громадсько-політичного життя, маючи намір очолити його в цьому місті. Незабаром після вступу до Києва німецьких військ тут 5 жовтня 1941 р. було створено досить представницьку (з 61 члена, в основному вчених, юристів та літераторів) Українську національну раду. Очолив її ректор політехнічного інституту професор М. Величківський [40]. У своєму меморандумі новостворена організація закликала український народ «пліч-о-пліч з німецьким народом стати на боротьбу з більшовицькою Москвою».

Крім цього, було прийнято відозву до Еріха Коха, в якій виголошувалася подяка Адольфу Гітлеру та німецькій армії за визволення України й висловлювалася готовність співпрацювати з окупаційними властями.

Національна рада ставила своїм завданням «репрезентувати український народ в німецьких органах влади», боротися проти більшовизму, дбати про виховання молоді, відродження національного громадського та культурно-релігійного життя. Проте, хоч на словах Українська національна рада й покладалася на Німеччину як на «свого природного союзника, від якого тим чи іншим способом можна дістати допомогу у вигнанні окупантів (більшовиків.— *М. К.*) зі своєї батьківщини», на практиці ж її самостійницькі заяви суперечили колонізаторському курсу верховодів «рейху».

Тертя між місцевою інтелігенцією, з одного боку, та окупаційними властями,— з другого, загострилися в січні 1942 р., коли, протестуючи проти німецької політики щодо України, з меморандумом до Гітлера звернулися голова Української національної ради М. Величківський, голова Директорії Української Народної Республіки А. Лівицький, митрополит А. Шептицький та керівник проводу ОУН А. Мельник. Через кілька місяців у Почаєві відбулася конференція націоналістів, на якій також розглядалося питання противаги німецькій відверто колонізаторській політиці. Тоді ж провід ОУН-м за підтримки київської Української національної ради звернувся до Розенберга з проханням пояснити позицію Німеччини щодо України й вимогою відторгнути «українські землі» від Росії та включити їх до складу України. Цей документ навряд чи свідчив про достатню орієнтацію його авторів у справжніх намірах вищого керівництва «рейху» щодо майбутнього України. Розенберг на це звернення навіть не відгукнувся [41].

Та досить красномовно відреагували на нього німецькі каральні органи. Першою було вирішено вивести з ладу найбільш неспокійну ланку в ланцюгу небажаних їм утворень — Українську національну раду та її голову — професора Величківського. З доповідної записки, надісланої до рейхскомісаріату, довідуємося, що останнього «нещодавно було затримано СД за підозрою в розпалюванні політичного незадоволення. Незабаром підозра підтвердилася». Професора звинуватили у скаргах на «зневажання німцями українських національних почуттів», підтримці національних політичних тенденцій «без урахування інтересів рейху». «Будучи головою Національної ради, — зазначалося в документі, — він займається критикою діяльності київського генерального комісаріату» [42]. М. Величківського було розстріляно, а Українську національну раду — розігнано.

Паралельно з розгортанням політичної діяльності учасники «похідних груп», об'єднавшись з певними колами київської інтелігенції, роблять спроби відродити в напівмертвому місті хоч якесь культурне життя. Однак усі ці намагання були блоковані німцями. Вони, наприклад, інспірували «війну газет». Взагалі в окупованих містах націоналісти налагодили видання більш як 100 друкованих органів. Однак спроби зберегти незалежну від окупантів позицію швидко зробили їх існування неможливим. Редакції одну за одною було розігнано, а редакторів і штатних співробітників репресовано.

Замість відносно незалежної німці створили слухняну їм пресу. Так, у Києві було закрито газету «Українське слово», а її редактора Івана Рогача розстріляно. Натомість почала виходити рептилька, що мала назву «Нове українське слово». Очолив її К. Штепа. Газета, як нарікали національно свідомі українці, відразу ж виявила свої «явно протиукраїнські тенденції» [43]. «Нове українське слово» однозначно репрезентувало точку зору окупаційних властей, всіляко пропагувало роль «німецького фактора» в історичній долі України та культурних процесах, що відбувалися в ній. Ось один з пасажів, якими було густо

захаращено шпальта цієї газети: «Ніби виконуючи тисячолітній знаменитий заклик українського народу до германців: «Земля наша велика й багата, прийдіть і допоможіть нам упорядкувати її», — прийшли знову дружні нам німецькі вояки» [44]. Виступи таких газет, як «Нове українське слово» у Києві, «Нова Україна» в Харкові, «Волинь» у Рівному, та інших, спрямовані на те, щоб підготувати громадську думку до цілковитого закабалення України «третім рейхом», своєї мети не досягали. В огляді начальника поліції безпеки та СД Києва про політичне становище в місті є таке характерне визнання: «Газета «Нове українське слово»... вважається такою, що нічого не знає, нецікавою і відхиляється, особливо інтелігенцією, як беззмістовна» [45].

Багато пересудів серед киян викликала досить одіозна постать головного редактора «Нового українського слова» професора зарубіжної історії К. П. Штепи. З одного боку, висловлювалися припущення, що він — таємний агент НКВС. З другого, — агент гестапо. Документи, знайдені нещодавно, проливають додаткове світло на цю особу. В доповіді рейхскомісаріату «Україна» про наукові установи Києва «проблемі Штепи» приділено спеціальну увагу. Протиставляючи його «сумнівним у науковому плані новоспеченим «академікам», котрі стали ними лише після відходу більшовиків завдяки націоналістичним поглядам», автор доповіді називає редактора «Нового українського слова» «единою людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук». У документі підкреслюється, що висунуті націоналістами звинувачення професора у співробітництві з НКВС були перевірені і не підтвердилися. У цьому документі всіляко підносяться великі заслуги Штепи перед рейхом: «протиставляє себе націоналістичним колам, що засіли у міському управлінні»; «вбачає в останніх подіях (німецькій окупації України.— *М. К.*) повторення історичних процесів, котрі мають привести до утворення єдиного європейського культурного простору»; «на посаді головного редактора «Нового українського слова» багато зробив для інтересів рейху»; «утвердився в думці, що українці не мають ніяких переваг і повинні бути під керівництвом Німеччини» і, нарешті, «така людина є необхідною в редакції газети, як слов'янський провідник ідеї встановлення нового порядку в Європі силами Німеччини» [46].

В іншому документі — листі з міністерства Розенберга гауляйтеру Пруссії, написаному у листопаді 1943 р., зазначається, що у таборі переселенців Танненберг-Найденбург перебуває професор К. Штепа, евакуйований із Києва разом з дружиною, сином та дочкою. Далі гауляйтеру повідомляють, що Штепу зараховано на службу до відділу пропаганди міністерства окупованих східних областей, а його сина Еразмуса, «який співробітничав у Києві з СД», також прийнято на роботу в це міністерство. У листі підкреслюється, що дід К. Штепи — фольксдойче зі Східної Пруссії, а дружина також «має німецькі корені», і ставиться питання про надання родині професора німецького громадянства [47]. З огляду на ці відомості можна зрозуміти й пронімецькі уподобання «Нового українського слова» та її головного редактора.

Постійним автором «Нового українського слова» був відомий київський професор-історик — О. Оглоблин. Перший обер-бургомістр Києва, він недовго займав цю посаду (звільнений у зв'язку з арештом його заступника В. Багазія, звинуваченого німцями в махінаціях з квартирами та майном розстріляних київських євреїв). Після цього Оглоблина призначили директором Музею-архіву переходової доби (період 20—30-х років). Однак і тут професору не пощастило: німці запідозрили його у намаганнях кинути тінь на окупаційну політику в Україні.

Спроби перетворити Київ на центр самостійницького руху в окупованій Україні викликали серйозне занепокоєння німецьких властей, які розглядали її виключно як колонію «рейху». У фондах Центрального державного архіву вищих органів України зберігаються огляди ста-

новища в місті за лютий, березень, квітень, липень, серпень і жовтень 1942 р., складені поліцією безпеки та СД. У них постійно наголошується на небезпеці, що її становила діяльність оунівських нелегалів для німецьких інтересів. Водночас з видимим задоволенням констатується загострення українсько-російських взаємин у місті. «Напрям Мельника (ОУН-м. — *М. К.*) ставить вимогу пристосування всього культурного життя України до його розуміння незалежності Української держави, — відзначається в одному з цих оглядів. — Суттєвим тут є не стільки вимога викоренення більшовизму, скільки оголошення війни всьому російському. В його платформі з культурних питань говориться: «З усім російським у мові, житті та звичаях слід боротися» [48].

Далі в документі розповідається, як «із властивою їм, до краю доведеною нетерпимістю щодо всього неукраїнського, яка спостерігається в усіх галузях суспільного життя, крайні націоналістичні кола роздмухують ненависть до росіян, котрих вони зневажливо називають «московітами», до російської культури, літератури, мови, не беручи при цьому до уваги національно-політичних умов». Як приклад такої нетерпимості в огляді фігурує стаття професора Р. Бжеського «Більшовицькі парашутисти», головна ідея якої полягає в тому, що «росіяни мають бути знищені для блага людства». Цю «почесну місію», на думку автора статті, випало здійснити «німецькому народові та його славній армії».

Гестапівці зазначали, що в Києві розгорнуто «нову хвилю українізації» і що міський голова Л. Форостівський видав розпорядження, «які начебто мають гарантувати «українізацію» всього міського управління, установ та інституцій». В огляді твердиться, що «значна частина російського населення вимушена зайняти оборонну позицію». Констатуючи утруднення, з якими зіткнулися самостійники, автор огляду поліції безпеки і СД пише, що «частина української інтелігенції, особливо стара її частина, відхиляє будь-яку думку про українську державну форму» і що спроби «примусовим шляхом запровадити українську мову як єдино вживану зустрічають опір, оскільки — особливо в містах — більшість населення здавна розмовляє російською» [49].

Висловлюючи скептицизм з приводу тих «широких, фантастичних планів», з якими прибули в Україну, у Київ, українські емігранти, автор огляду пише: «Їх розглядають, як людей, котрі, намагаючись повернути назад колесо історії, не хочуть визнати змін у житті та характері українського народу, що сталися за 23 роки радянського панування» [50]. В іншому місці огляду зазначається, що «широкі кола українського населення... не захоплюються українськими націоналістичними устремліннями і не навертають за крайнім націоналізмом» [51].

Вже наприкінці 1941 р. нацисти почали усвідомлювати загрозу своєму безроздільному пануванню в Україні з боку українських самостійників. Проти оунівського підпілля розгорнулися репресії. Член проводу ОУН Я. Гайвас з цього приводу говорив: «Німці розправлялися щораз жорстокіше, націлюючись в першу чергу на інтелігенцію. Чого не знищили більшовики, те добивали німці» [52]. За твердженням іншого діяча ОУН — О. Ждановича — 7 лютого 1942 р. в Києві німці заарештували «кількасот визначних інтелігентів» [53]. Слідство в їхніх справах тривало недовго і часто закінчувалося смертним вироком. Серед загиблих в різний час у катівнях гестапо були інженер М. Теліга, поет О. Ольжич-Кандиба, професор Гупало, доктори Д. Квітковський і Є. Мацях та ін.

Мученицьку, але геройську смерть прийняла молода українська поетеса й активна діячка ОУН Олена Теліга, яка в одному із своїх останніх віршів просила в Бога як найбільший дар «гарячу смерть, не зимне умирання». По її розстрілі один з катів визнав: «Я не бачив ще мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка» [54]. І справ-

ді, під час слідства О. Теліга, щоб убезпечити своїх товаришів, всі звинувачення брала на себе.

Майже рік полювали німці за учасниками розгалуженого оунівського підпілля, яке вони офіційно називали «українським рухом опору». Зрештою, під кінець 1942 р. у Східній Україні з ним було покінчено.

Нацистська колоніальна політика в Україні, проваджувана «залізом і кров'ю», не залишала ніяких надій на збереження національної культури. Як визнавалося в одному з цитованих вище оглядів поліції безпеки й СД про політичне становище, «українці дедалі більше переконуються в тому, що німецька адміністрація проводить культурну політику, спрямовану на знищення української культури»[55]. Така ж сумна доля не меншою, а можливо, навіть більшою мірою чекала й головного її носія — українську інтелігенцію, яка була поділена ідеологічними барикадами на непримиренні ворогуючі табори, що, безумовно, полегшувало гітлерівцям здійснення їхньої мети. Тим більше, що німецькі «надлюди» особливої різниці між політичними угрупованнями української інтелігенції не вбачали. Адже у кінцевому рахунку в їх стратегічному розкладі весь український народ, як і його культура, не мали права на майбутнє.

[1] ЦДАЖР Росії, ф. 7445, оп. 2, спр 128, арк. 63.
[2] Hitler's Table Talks.— London, 1953.— P. 424—425, 588—589.
[3] Hesse E. Sowjetrussischer Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel dentscher Kampfanweisungen und Befehle.— Göttingen, 1969.— S. 189.
[4] Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади та держ. управління України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 11, арк. 11 (далі— ЦДАВО).
[5] Там же, ф. Р-2, оп. 120, спр. 410, арк. 43—45.
[6] Там же.
[7] Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 23, оп. 14, спр. 1063, арк. 198 (далі — ЦДАГО).
[8] Там же, арк. 199—199 зв.
[9] Там же.
[10] Там же.
[11] ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 337, арк. 45.
[12] Там же.
[13] Там же, арк. 46.
[14] Там же, арк. 49.
[15] ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4в, спр. 92, арк. 896.
[16] ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 337, арк. 39, 46—47.
* Сосонки, Піски — місця масових розстрілів нацистами єврейського населення.
[17] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 187, арк. 96—97.
[18] Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 548, арк. 68.
[19] ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 331, арк. 485—486.
[20] Там же, спр. 259, арк. 100.
[21] ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 63, арк. 3.
[22] Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 549, арк. 3.
[23] Там же, оп. 70, спр. 89, арк. 139.
[24] Там же, оп. 23, спр. 549, арк. 1.
[25] Проектор Д. М. Фашизм: Путь агрессии и гибели.— М., 1985.— С. 267.
** Під «емігрантами» у німецьких документах тут і далі маються на увазі українці, учасники різних політичних угруповань, які емігрували з України за кордон після 1918 р.
[26] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 117, арк. 12—20.
[27] Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 20.
*** За статусом «генерал-губернаторства» до складу «третього рейху» було включено територію Польщі.
**** «Протекторат» — територія окупованої нацистами Чехії, включена до «третього рейху».
[28] Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 41, арк. 49—54.
[29] Субтельний Орест. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 402.
[30] Прокоп М. Українські самостійницькі політичні сили в другій світовій війні // Сучасність.— 1985.— № 10.— С. 79.
[31] ЦДАГО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 154, арк. 59.
[32] Там же, ф. 166, оп. 2, спр. 73, арк. 2—3.
[33] Там же, арк. 3—4.

[34] Там же.
[35] Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 123, арк. 3 зв.
[36] Семененко Олександр. Харків, Харків ... — Харків, 1992.— С. 229.
[37] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 532, арк. 15—17.
[38] Там же, арк. 26.
[39] Андрієвський Дм. Під знаком Саксенгавзену // Непогасний вогонь віри.— Париж, 1974.— С. 246.
[40] ЦДАГО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 69, арк. 4—6.
[41] Андрієвський Дм. Назв. праця.—С. 247.
[42] ЦДАГО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 9.
[43] Андрієвський Дм. Назв. праця.— С. 246.
[44] Нове українське слово.—1942.—19 лип.
[45] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 735.
[46] Там же, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 248—250.
[47] Там же, ф. 3676, оп. 1, спр. 216, арк. 228—229.
[48] Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 479.
[49] Там же, арк. 482; спр. 476, арк. 120—121, 864—865.
[50] Там же, спр. 474, арк. 81.
[51] Там же, арк. 316.
[52] Непогасний вогонь віри.— С. 274—275.
[53] Українське слово.—1992.—18 серп.
[54] Там же.
[55] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 1221.

Маловідомі сторінки історії

В. Ф. Солдатенко (Київ), **І. В. Солдатенко** (Київ)

Виступ полуботківців у 1917 р.

(Спроба хронікально-документальної реконструкції події) *

З липня 1917 р. було ухвалено 2-й Універсал Центральної Ради, що став явним кроком назад у порівнянні з першим, означав відчутну здачу позицій Центральною Радою. Його обнародування дало додатковий привід силам, які були настроєні порівняно радикальніше, навіть більш екстремістськи, виступити з нападками на Раду. І полуботківці були саме тим середовищем, де такі нападки, де крайні лозунги могли знайти особливу підтримку.

Тим часом надходили відомості з фронту, де спроба наступу завершилася повним крахом, і журналісти досить яскраво описали трагедію. Звісно, це не додавало рішучості полуботківцям, дедалі пригнічувало і деморалізувало їх. Власне, фронтові події вплинули на все політичне життя Росії. Лавиноподібно накочувалась нова криза. Її спалахи в Києві віщували невідворотні громові удари, зважаючи саме на настрої полуботківців, на перспективу їх підтримки в інших військових частинах міста.

З липня на засіданні Малої Ради С. Петлюра оголосив у позачерговому виступі наказ головнокомандуючого про відправку на фронт полку ім. Б. Хмельницького. Голова УГВК схилявся до виконання наказу, висловлювався і за конкретну дату — 5 липня, вважаючи, що є достатньо сил, щоб дати відсіч будь-яким контрреволюційним замірам. Та ось знову виринуло питання про ставлення до полуботківців, і його обговорення значно змінило тональність загальної розмови. «Вісті з Української Центральної Ради» так передають хід дебатів:

«Д. Садовський: «Я думаю, що ми мусимо розв'язати сю справу

в той спосіб, аби збутись мілітаристичних впливів, які б вони не були. Ми мусимо позбутись військової диктатури, яка може нам загрожувати».

Д. Стешенко настоює на тому, аби полк залишити. На це ми маємо не тільки моральну підставу, але й погляд Оберучева, який гадає, що нам мілітарна підпора обов'язково потрібна.

Д. Поплавко подає середню вихідну. Полк Полуботка залишити, але з тим, щоби вони усунули від себе всі непевні елементи.

Д. Шульгін рішуче заявляє за висилку полку.

Полк. Пільпевич: «Ми підійшли до справи не з належного боку. Ми повинні мати на увазі, що ми, Ген. Ком., сили не маємо, що зауважив і Керенський, а тому ми приказів видавати не можемо і відповідати за них теж не можемо».

Приймається резолюція д. Петлюри: «В тих випадках, коли до Ген. Ком. звертаються ріжні українські військові частини з запитаннями, чи йти на фронт чи ні, і для яких постанови Ген. Ком. являються з їх власної волі обов'язковими, то Ген. Ком. має право давати вказівки відповідно до загального становища, на якому в даному моменті стоїть Центральна Рада».

Приймається пропозиція, аби звернутися до Верховного Головнокомандуючого, аби полк Богдана Хмельницького залишити в Києві» [1].

Ввечері того ж дня відбулося засідання представників українських військових частин, які перебували в Києві. Хід цього засідання досить повно відтворив М. Падалка (до речі, в інших документах знайти наведених ним подробиць не вдалося, що й дає серйозні підстави вважати М. Падалку учасником цього засідання). Інтерес становлять і авторські оцінки того, що відбулося:

«Майже перед самим днем виступу зроблено було останню спробу запобігти повстанню шляхом компромісного порозуміння, шляхом вироблення спільної платформи між Центральною Радою, Генеральним Комітетом та представниками опозиційно настроєних військових частин, яких морально підтримували організатори виступу.

3-го липня ст. ст. 1917 р. в Києві на Златоустівській улиці в помешканні початкової школи відбулось історичне засідання з ініціативи полуботківців. На це засідання біля 9-ої години вечора прибули: представники полуботківського полку поручник Романовський, бунчужний Бондаренко та інші старшини й козаки, старшини Богданівського полку на чолі з командиром того полку полковником Капканом, який був разом з тим членом Генерального комітету, адютант полк. Капкана пор. Шаповал (...), штабс-капітан Ластівченко (після командир Богданівського полку, забитий большевиками в грудні 1917 року в м. Полтаві), прапорщ. Каленіченко, поручн. Демуцький та інші, також сотенні ради й козаки» [2].

Прийшли представники інших частин м. Києва. Полуботківці нарікали на Центральну Раду та на Генеральний Комітет за їх недбальство до полку й домагалися, щоб було запрошено на засідання голову й членів Центральної Ради та Генерального Комітету. Їхнє бажання задовольнили. «Біля одинадцятої години ночі в салю засідання прибули голова Ген. Комітету С. В. Петлюра, Винниченко, Шульгин і представник фронту. Після відкриття засідання виступили промовці, які обвинувачували Генеральний Комітет та Центральну Раду в байдужньому ставленню до страждань полуботківців, яких голих і босих полк. Оберучев хотів вислати на фронт, так рівнож і до інших частин українського війська...»

Після виступів прапорщика Каленіченка, С. Петлюри і В. Винниченка полуботківцям було запропоновано «виступити на фронт, позаяк їх оборона непотрібна для Центральної Ради, бо на захист її в любий мент може прибути з фронту півтора міліона українських вояків.

Після цього голова Генерального Комітету вніс запитання зібран-

ню, чи довіряє воно Генеральному Комітету. Гучними оплесками більшости дано було позитивну відповідь і о 2-ій годині ранку 4-го липня члени Центральної Ради та Генерального Комітету покинули салю засідання. Таким чином, єдности думки не було досягнено. На свої пекучі питання полуботківці не найшли співчуття. Представники їх із загрозами по адресі противної партії: вийшли. Засідання не розвіяло тяжкої атмосфери, всі передбачали, що в найближчому часі вдарить грім...» [3].

Відсутність у Центральної Ради усталених поглядів на проблеми, подібні полуботківській, навіть страх перед ними досить красномовно підтвердив епізод, який відтворив у своїх спогадах М. Грушевський:

«4 липня прийшла до мене, до Ц. ради, депутація від ешалону, що йшов з Саратова на фронт. Заявили, що вояки сього ешалону — українці — проголосили себе полком мого імені і просять мене прийняти від них парад. Я послав їх до Генер(ального) військового комітету, і незадовго одержав відповідь Генер(ального) комітету, що він принципіально годен признати їх «другим українським полком Грушевського», коли вони з того титулу не збираються ухилятися від військових наказів. Депутати сказали, що вони з титулу не бажають собі ніяких привілегій і цілком послушно йдуть на фронт. Як потім виявилось, між старшиною знайшлись українські романтики, оден з них прислав книжку своїх віршів, де був один, присвячений мойому поворотові з заслання — в шевченківськім стилю, затитулований, скільки пригадаю: «Повертається Грушевський». Прикро було мені прив'язувати своє ім'я до полку — але не мав я духу й відмовити. Якби я мав змогу — я б сей полк мого імені розіслав додому, орати, і сіяти, і творити життя. Але що я міг зробити? Я «прийняв парад», привітав се (...) людське стадо, післане на заріз, поцілував ікону — полкову святиню, котру мені показали. Тиждень потім їх виправили на фронт — вони пішли без всякого отягання. Потім з фронту приїздили до мене їх делегати, я розпитував, як їм ведеться, вони казали, що нічого. Наспіли на фронт уже після галицької різні і в огонь не пішли. Але пізніш, в грізні січневі дні, опинилися в Києві, попали в тутешній огонь, і мені незмірно було тяжко чути, як розстріляли якогось солдата, що йшов з полкової канцелярії «за пакетами», тому тільки, що він назвав себе вартовим, які його затримали,— солдатом «полку Грушевського» [4].

Щоб спонукати полуботківців залишити Київ, лідери Української Ради і УГВК домоглися прийняття Першим Українським полком ім. Б. Хмельницького спеціальної ухвали, в якій заявлялось, що полк «не вважає полуботківців за своїх братів, відмовляє їм всякої допомоги і радить негайно виконати наказ Ц. Ради» [5].

Полуботківці все більше відчували свою приреченість. Саме в момент крайнього відчаю, ввечері 4 липня 1917 р., у Грушках з'явились «люди», які покликали «йти до міста, там дадуть хліба і обмундирування» [6]. Слідча комісія Київської військової округи з'ясувала пізніше, що агітаторами — «людьми», які стимулювали енергію полуботківців, були офіцери [7].

Такі ж агітатори (можливо, ті ж самі) і з такими ж пропозиціями «побалакати про наші українські справи» завітали пізно ввечері 4 липня і до казарм Першого Українського козачого запасного піхотного полку ім. Б. Хмельницького. Ймовірно, що серед них були й загітовані відповідним чином полуботківці (так, зокрема, назвав агітаторів на слідстві бунчужний Романенко) [8]. Однак, слід мати на увазі, що полуботківціями іменували і всіх членів клубу ім. гетьмана П. Полуботка. Саме в цьому розумінні такий термін широко вживав, як уже відзначалось, М. Грушевський.

О. М. Знаменський вважає, що не підлягає сумніву належність агітаторів-офіцерів до УГВК [9]. Думається, що таке твердження може

бути вірним лише частково. Лідери УГВК — В. Винниченко, С. Петлюра, як було з'ясовано вище, ніяк не могли запропонувати полуботківцям подібних дій. На такий крок могли зважитись хіба що М. Міхновський та його нечисленні прихильники в Генеральному Комітеті. Проте прізвище М. Міхновського жодного разу не фігурує у відомих документах. Однак не залишає відчуття, що він все ж був натхненником полуботківського виступу, начебто постійно знаходився «за кадром», і саме від нього виходили початкові імпульси. Таке враження особливо посилюється при з'ясуванні такого моменту, як наявність у повсталих плану дій.

О. Й. Щусь стверджує, що план захоплення головних установ в місті для того, щоб підтримати «новий український уряд», розроблено на засіданні полкового комітету полуботківців [10]. Можливо, це так і було, та ймовірніше все ж припустити, що план в своїх загальних рисах виношувався і розроблявся дещо раніше, а 4 липня ввечері після безрезультатних переговорів з емісарами Центральної Ради і УГВК його було обговорено, востаннє відкориговано і затверджено.

На таку думку наводить співставлення подій, що безпосередньо передували липневому виступу, з деякими документальними свідченнями, а також цікавими мемуарними згадками і ходом самого повстання. О. М. Знаменський також вважає, що план був розроблений заздалегідь, зважаючи передусім на те, що солдати завчасно були поділені на загони на чолі з начальниками [11]. М. Падалка в числі інших аргументів, що підтверджують завчасне розроблення плану і підготовку солдатів-грушківців до повстання, наводить факт риття окопів і укріплення Грушківських казарм [12].

Як цілісний і спеціальний документ, названий «План робіт 2-го укр. полку імені Павла Полуботка з 3 на 4 липня 1917 р.», він свого часу став надбанням колишнього міністра іноземних справ Тимчасового уряду, лідера кадетів і відомого історика П. Мілюкова. Як він опинився в нього — невідомо — «потрапив випадково не в ті руки, для яких він передбачався» [13] (за Д. Дорошенком — через російську контррозвідку [14]), проте інтерес становить, звісно, чималий.

Щоправда, що в 20-ті роки деякі дослідники, серед них і Д. Дорошенко, поставились до цього документа (його, крім П. Мілюкова у власних руках більше нікому не довелось тримати) з певною недовірою, пересторогою [15]. Інші, з посиланням на періодику 1917 р., шукали аргументів на користь його існування [16]. З часом же істинність плану полуботківців перестала братись під сумнів, хоч нових доказів ні в позитивний, ні в негативний бік вже не наводилось [17]. Через неможливість вивчення оригіналу документа, думається, можна все ж таки висловити припущення, що план дійсно існував. Твердженням і свідоцтвам П. Мілюкова можна довіряти, зважаючи не лише на його авторитет як високого професіонала. Порівняння пунктів плану і наступних дій повсталих наочно переконують у значному їх збігові, що важко пояснити простою випадковістю.

Суттєве значення має і датування плану «з 3 на 4 липня 1917 р.», що наводить на думку про завчасну підготовку документа, до якого були внесені певні корективи після перенесення моменту виступу на добу (наприклад, згадка про 2-ий Універсал Центральної Ради, опублікований в газетах 4 липня 1917 р.— *авт.*).

Єдине, що викликає якщо не сумнів, то, принаймні, питання — це купюри документа (що криється за пропусками?)

Повернемося до документа, введеного в обіг П. Мілюковим, ним передбачалося: «1) Сповістити окремими листівками всі українські частини Києва о першій ночі, що 2-й укр. імені Полуботка полк виступає;

2) о третій годині ночі зайняти всі важливі пункти Києва, для чого: а) захопити головне помешкання Оберучева: тут буде знаходи-

тись весь наш вик. комітет. Це — головне місце, тут буде наш резерв... б) захопити кв. Лепарського (начальника міліції)... в) штаб кріпості, Цитадель; ...г) Раду робітничих і солд. депутатів.. д) штаб Київської військової округи..: там головна військова сітка, склад військових бланків, типографія, ж) Товарова станція.. з) скарбниця... і) банк... к) головна квартира міліції... л) мости на Дніпрі... м) Жидівський базар» [18].

На чолі повсталих мало бути «своїх 6 людей, котрі мусять усім завідувати і вести повстання». Це «молодший урядник Осадчий (автор плану) — «голова», Квашенко — секретар, поручик Романенко (що пристав неохоче), прапорщик Майстренко (найдіяльніший керівник), прап. Стріленко і мол. урядник Сподаренко» [19].

За твердженнями М. Падалки організатори заворушення «вживали всіх заходів, щоб виступ був найбільш організованим; були спроби налагодити контакт з деякими частинами українського війська, що виділилися з московського і перебували по різних місцях України, як напр. Полтава, Кременчук та ін.» [20].

В ході слідства у справі полуботківців з'являлись твердження, що згідно плану повсталі мали на меті захопити лише військові об'єкти, а цивільні пункти вони зайняли «по ходу», «між іншим» [21]. Такі міркування викликають певний сумнів. Як знати, чи не могли вони з'явитись через бажання судити полуботківців не за цивільним кодексом (повстання в революційну добу швидше закономірність, аніж алогізм, безсумнівно кримінальний злочин), а за порушення військової присяги?

За оцінкою П. Мілюкова, який застерігає, що полуботківський епізод він викладає за офіційними даними, все «підприємство було задумане надто поспіхом і надто кустарно. Але все ж нитки підприємства йшли далі полкової організації «полуботківців». Власне, ця організація була ознайомлена з планом лише в останню хвилину. Із десяти членів полкового комітету п'ятеро висловились проти пропозиції Майстренка заарештувати полк. Оберучева і поруч. Лепарського, захопити установи міста і потім передати владу Ц. Раді. Майстренко приніс підкріплення — валізу з кількома пляшками горілки, пригостив членів виконавчого комітету і схилив на свій бік ще трьох. Потім, розробивши «план» і відозву до гарнізону (що не дійшло між тим за адресою), вик. комітет запросив всіх сотенних командирів і, пригостивши тих, які заперечували, розподілив між сотнями різні доручення...» [22].

Щодо деталей, які, за П. Мілюковим, супроводжували прийняття плану, то навряд чи в них можна беззастережно вірити. «Горілка» як аргумент з'являлася завжди, коли понад усе, будь-якими засобами прагнули дискредитувати український національний рух. Мабуть, такою ж мірою це стосується і зауважень відомого історика щодо сил, які стояли за підготовкою виступу полуботківців.

«Невизначеністю становища,— пише П. Мілюков,— користувались, звичайно, елементи, які прагнули до повного відділення України від Росії. Їх було ще небагато, вони не були сильними і змушені були укривати свою діяльність від стороннього ока. Але у вирішальні моменти ця діяльність все-таки виходила назовні. Таким виключним моментом, який викривав підпільну роботу більшовиків на Україні, стала підготовка руху, що стояла в безпосередньому зв'язку з Петроградським повстанням 3—5 липня» [23]. В цих твердженнях — ціла низка неточностей, недомовок, свідомих перекручень. Найсуттєвіші з них — причетність більшовиків до самостійницьких замірів (навіть не варто доводити, як вони були далекі від них) і безпосередній зв'язок київських і петроградських подій. Жодними фактами, документами довільно скомпоновані висновки не підтверджуються.

Проте П. Мілюков твердо стоїть на своєму. За його логікою, тяж-

ким становищем полуботківців «скористались партійні керівники, щоб провести за допомогою «полуботківців» військове повстання в місті, приурочене на той час, коли і в Петрограді готувалось повстання більшовиків. ...Сам виступ було намічено спершу з 3 на 4 липня. Але так як до цього часу не була завершена попередня підготовка, то вирішено було відстрочити виступ на день» [24].

Очевидно, це якраз той випадок, коли два начала — політичне і наукове не змогли замиритись і, як правило, постраждала істина. Ненависть до політичного супротивника виявилась настільки великою, що взяла верх над тверезим аналізом.

Справедливості ради варто сказати, що П. Мілюков далеко не єдиний, кому довелося зазнати душевного роздвоєння, мук внутрішньої боротьби і самовизначення. М. Грушевський теж розв'язував подібну проблему. Щоправда, вістря його політичних випадів спрямовувалось у інший бік. Голова Центральної Ради, посилаючись на відомості УГВК, зауважує, що полк полуботківців в ніч з 4 на 5 липня «задумав виконати той план, про який оповідано місяць тому Лепарському: захопити головніші установи міста Києва — і не знати властиво, що далі: чи організувати нове українське правління, чи віддати Центр(альній) раді фактичну владу,— се зісталось секретом організаторів, які потім непомітно зійшли з[і] сцени, не відкривши своїх планів» [25].

Тут М. Грушевський має на увазі провокацію, яку вчинив в ніч з 5 на 6 червня 1917 р. начальник київської міліції Лепарський. Він доповів командуючому КВО К. Оберучеву, ніби під кінець першого дня роботи II Всеукраїнського військового з'їзду було ухвалено терміново захопити всі найголовніші державні установи в Києві. К. Оберучев, не одержавши від Грушевського запевнення у відсутності такого рішення (а Голова Центральної Ради на засіданні з'їзду не був присутній), направив юнкерів для охорони банку, скарбниці, інших установ. На ранок з'явився наказ К. Оберучева із закликом до населення міста зберігати спокій. Однак дуже швидко з'ясувалося, що Лепарський вдався до звичайнісінької містифікації і нажив собі слави провокатора [26].

Різні газети протягом червня неодноразово поверталися до історії з планом захоплення міста українськими вояками (планом Лепарського), і він дійсно в деяких параметрах і конкретних моментах збігався з планом, за яким діяли і солдати-грушківці. Проте виводити прямолінійно «план полуботківців» з «плану Лепарського», думається, все ж не варто. Більше вражає ж не збіг обох «планів», а їх непродуманість, недовершеність, відсутність кінцевої мети.

Це ж підтверджується і відсутністю чіткої логіки у мотивуванні дій полуботківців: «Розглядаючи сучасне становище народів, які населяють Росію, ми бачимо, що український народ не має тих прав, яких домагається кожна окрема нація і які мають належати кожному окремому народу. Висунутий Російською революцією лозунг самовизначення народів залишається лише на папері. Ми, українці-козаки, що зібрались в Києві, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Для цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують роботу українців, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з Російським Урядом. Визнаючи Українську Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли ми все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Українській Центральній Раді. Тоді вона повинна буде порядкувати як у Києві, так і на всій Україні як у своїй хаті...» [27].

Щонайменше — викликає подив та обставина, що творці плану розраховували в разі його реалізації привести до повновладдя силу,

яка поки що явно ухилялась від прямої, відкритої конфронтації з Тимчасовим урядом, не йшла на рішучі кроки щодо державного самовизначення України. З цього погляду в Києві на той час існувала лише одна скільки-небудь впливова, відома організація, що намагалась тиснути на Центральну Раду, вимагаючи від неї кардинальнішої позиції. Це був Український військовий клуб ім. П. Полуботка на чолі з М. Міхновським. Зрозуміло, що реакція клубу на обнародування 2-го Універсалу могла бути лише негативною, що й зафіксував документ. (До речі, згадка про 2-ий Універсал — ще один доказ остаточного прийняття плану — 4 липня 1917 р.).

Водночас привертає увагу певний алогізм конструкції другої фрази вищенаведеної цитати: «Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні». Із значною мірою вірогідності можна думати, що частина фрази, взята в дужки, з'явилась набагато пізніше від основної її частини. Остання могла бути сформульованою лише напередодні, в момент, чи відразу після ухвалення 1-го Універсалу (тобто близько 10 червня 1917 р.).

Щодо правомірності подібного роду міркувань слід послатись і на досить цікаві свідчення одного з найближчих друзів М. Міхновського — С. Шемета. В 1925 р. він опублікував спогади, в яких стверджував: «У Міхновського вже в червні 1917 року повстає план проголосити державну самостійність України, спиратись на сили Богданівського полку. При тодішнім безвласті ця думка не була фантастичною. Було вирішено повезти полк пароплавами на Шевченкову могилу і там, на сій святій для всякого свідомого українця землі, проголосити самостійність Української Держави. Для цього треба було мати надійного командира полку. Думка призначити самого Міхновського командиром богданівців була залишена, бо полуботківці дивилися на цей акт проголошення самостійності і на богданівський полк тільки як на початок великої роботи і боялися залишитися без головного свого керівника.

За порадою Клима Павлюка був викликаний з Симбірську кадровий офіцер Юрко Капкан. Він приїхав і на всіх полуботківців зробив добре враження. Втаємничений в самостійницькі плани полуботківців, Капкан на всі їхні пропозиції пристав. Міхновський взяв від Капкана урочисту присягу на вірність самостійній Україні і на виконання цілого того плану проголошення самостійності. Але Капкан, увійшовши в той же самий час в зносини з головою обібраного Військовим З'їздом Комітету Симоном Петлюрою і з петлюрівською соціалістичною більшістю цього комітету, присягу свою зламав. План проголошення державної самостійності України таким чином упав» [28].

Зі слів С. Шемета можна зробити висновок, що самостійницькі настрої М. Міхновського в червні (а не липні) втілились у намір (план) проголосити державну самостійність України (не задля реалізації 1-го Універсалу, а, навпаки,— всупереч йому). Основним знаряддям мав послужити при цьому полк ім. Б. Хмельницького (про полуботківців — жодної згадки). Важливо звернути увагу і на те, що «план... упав» через зраду Ю. Капкана, а не в результаті спроби його здійснення через полуботківців.

Останнє зауваження має спеціальне сутнісне навантаження. Адже значного поширення знайшли твердження одного з найавторитетніших дослідників життєвого шляху і творчої спадщини М. Міхновського — П. Мірчука. З посиланням на спогади С. Шемета П. Мірчук пропонує вже такий, надто відмінний від вищенаведеного план: «Міхновський уклав зі своїми однодумцями план збройного виступу з метою перебрання в Києві та в усій Україні фактичної влади в українські руки та передання її — Українській Центральній Раді як формальному й фактичному урядові самостійної Української держави. Міхновський вірив, що керівники Української Центральної Ради, переконавшись у

безпідставності свого страху перед силою Росії та бачучи безсилля російського Тимчасового правительства протиставитись силою державницьким змаганням українського народу, всі як один закинуть свій «автономізм» та «федералізм» і сміливо перейдуть на шлях відвертого національно-державного самостійництва. Тим більше, коли їх не проганятиметься з керівних постів, а навпаки, передасться їм всю захоплену українськими повстанцями фактичну верховну владу в Україні.

Переведення переговору (очевидно, перевороту — *авт.*) в Києві лягло на зформовані вже два українські національні полки: «Богданівців» і «Полуботківців». Проголошення повної самостійності України мало відбутися на могилі Тараса Шевченка над Дніпром. Було вирішено повезти полк «Богданівців» пароплавом на могилу для участі в тому святочному проголошенні самостійності Української Держави, після чого полк мав повернутися до Києва, де тим часом «Полуботківці» повинні були захопити в свої руки всі важливіші пункти»[29].

Оскільки план М. Міхновського П. Мірчук викладає з посиланням лише на одне джерело — спогади С. Шемета, варто відзначити, які елементи відрізняють його від наведеного першоджерела, одночасно давши їм (цим елементам) оцінку. План виглядає аж надто фантастичним: затяті «автономісти» й «федералісти» мали «всі як один закинуть» свої принципи й пристати на самостійницькі державницькі ідеї політичного діяча, якого вони вважали не меншим ворогом, аніж більшовиків. Можливо навіть більш небезпечним, оскільки допускали ще в той час співпрацю з організаціями РСДРП(б), а М. Міхновського вважали «українським фашистом», безвідповідальним авантюристом тощо[30]. Проте, як це не дивно, а саме такі контури, як наведені С. Шеметом, окресляться пізніше у діях полуботківців.

П. Мірчук твердить, що проведення перевороту лягло на вже сформовані два полки — богданівців і полуботківців. В іншому місці своєї книги автор доводить, що саме М. Міхновський починає організовувати полуботківський полк[31]. Оскільки солдати-грушківці стали рішуче вимагати визнання їх полком ім. П. Полуботка, в двадцятих числах, точніше навіть наприкінці червня (Н. Падалка без будь-яких підтверджень називає середину червня), виникає закономірне питання, чи не змістив П. Мірчук події у часі? Викликає і природний подив, чому сформований, фактично існуючий полк (богданівців) мав відправитись до Канева, тоді як із солдатами-новобранцями, чия боєздатність, організованість, політична орієнтація були більш ніж проблематичними, пов'язувався ключовий, найвідповідальніший пункт плану — захоплення Києва (з військами штабу КВО за деякими даними близько 60 тис. чоловік — *авт.*). Відправка богданівців до Канева в такому разі логічна лише в одному випадку — позбавити Центральну Раду єдиної військової опори в Києві.

Цікаво, що П. Мірчук випускає в своєму цитуванні останнє речення С. Шемета, де йдеться про провал плану, й натомість зазначає: «Капкан виявив змову Винниченкові й Петлюрі і за їхньою намовою здержав «богданівців» як їх новий командир від участі в заговорі і в умовлений час з полком богданівців на могилу Шевченка не поїхав. Полк полуботківців, натомість, розвивав свою роботу згідно з планом безперебійно»[33].

І, зрештою, ще один істотний момент. За С. Шеметом виходить, що план М. Міхновського провалився тоді ж, у червні 1917 р., і тоді ж, тобто ще до апогею полуботківського руху, він змушений був залишити Київ. Точно відомо одне — М. Міхновського вислано на Румунський фронт, проте коли це сталося, на жаль, немає даних. Але ні М. Грушевський, ні В. Винниченко, ні Д. Дорошенко, ні П. Христюк не вказують на прямий зв'язок висилки М. Міхновського з подіями 4—6 липня 1917 р. в Києві.

П. Скоропадський вважав, що «проти Міхновського з'єдналися обидві українські соціалістичні партії: есдеки і есери. Винниченко, Петлюра і Грушевський спільними силами старалися вирвати з його рук провід над національним рухом в війську, але це їм удалося зробити тільки за поміччю Керенського, який, як я чув, на прохання Петлюри заслав Міхновського (що був як адвокат прикомандирований до Київського військового суду) в дальній кут Румунського фронту»[34].

Жодного разу прізвище М. Міхновського не згадується в документах, публікаціях українських газет початку липня 1917 р. Все це дає підстави вважати не лише недоведеними твердження про участь М. Міхновського у повстанні полуботківців, але й у підготовці його плану. Швидше можна згодитись на те, що М. Міхновський був незаперечним натхненником самочинного творення українських збройних сил як оплоту самостійної Української держави. І з цього погляду формування полуботківського полку на зразок богданівського (здійсненого за наполяганням М. Міхновського і за його планом) можна кваліфікувати як дітище М. Міхновського, втілення його намірів.

Можна згоджуватись з тим, що думки М. Міхновського, його плани червня 1917 р. були використані і при виробленні плану повстання полуботківців 4 липня 1917 р. Однак існують серйозні підстави для заперечень про безпосереднє відношення М. Міхновського до створення плану повстання полуботківців від 4 липня 1917 р. і його реалізації.

Інакше важко пояснити і ще один істотний момент — вказівку документа П. Мілюкова на те, що автором плану був молодший урядник (в інших джерелах — рядовий — *авт.*) Осадчий.

Як би там не було, початок виступу солдатів-грушківців розпочався, згідно виробленого плану, після півночі 5 липня. Без особливих вагань наелектризований, зголоднілий, озлоблений натовп полуботківців кинувся до Києва. Уже з 2 години ночі з 4 на 5 липня в штаб Київської міліції стали надходити повідомлення, що на Сирці збираються дуже збуджені солдати-українці. З вигуками «Хліба дайте, ми голодні!» вони почали розтікатись в різних напрямках[35].

Орган українських соціал-демократів «Робітнича газета» так описувала початок виступу: «Вночі з 4 на 5 липня начальник київської міліції п. Лепарський одержав відомості про те, що на Сирці збираються солдати, що звуть себе «полуботковцями», українці з полку ім. гетьмана Полуботка, і щось заміряють робити, але що саме, сього ніхто докладно не знав. Не знали, як показали дальші події, й самі «полуботківці». Ясно лише одно — сих людей ніби умисне виголоджували кілька днів, бо першим їх криком було «ми голодні й босі — ми хочемо хліба!». Се сказали вони богданівцям, які хотіли їх заспокоїть й закликали до порядку.

І от ця зголодніла маса, ще відповідно загітована, рішила скористати тимчасовим заколотом, який виник в зв'язку з останніми петроградськими подіями. Не уявляючи собі ясно, що саме їм треба робити, не маючи ніякого плану, ніяких ідейних гасел — маси голодних людей ідуть і роблять цілу низку непотрібних, нерозважних вчинків»[36].

Полуботківці передусім захопили зброю і кілька автомобілів у казармах 1-го запасного Українського полку, в залізничному батальйоні і 5-му авіапарку. Богданівці, за одними твердженнями, спробували заступити дорогу бунтівникам, за іншими ж — відразу перейшла на їх бік[37].

За свідченням командира полку ім. Б. Хмельницького його підлеглі в складі чотирьох рот вийшли з Бендерських казарм назустріч полуботківцям, не захопивши жодного патрона[38], і дружелюбно пропустили повсталих біля Караваєвих дач до міста[39].

Дещо інакше подає початок виступу П. М. Мілюков: «Богданівці спершу було заступили шлях полуботківцям і відібрали відозви членів вик. комітеу, які від'їхали на автомобілях. Але Майстренко по-

чав кричати «вперед». Богданівці, переговоривши з полуботківцями, вирішили, що їх справа — добра, а Капкана слід заарештувати. Останньому довелось заявити, що він готовий іти разом...» [40].

Між 3 і 4 годинами ранку полуботківці на кількох автомобілях з'явились на Хрещатику і Олександрівській вулиці, почали обеззброювати і заарештовувати чинів міліції і постових міліціонерів. Близько 5 години вони захопили штаб міліції при Старокиївському районі і заарештували начальника міліції поручика А. Лепарського. Останній був залишений під вартою в своєму кабінеті. Після звільнення, приблизно через шість годин, А. Лепарський розповів, що особи, які його заарештовували, стверджували, що вони діяли від імені двох полків — гетьмана Полуботка і Богдана Хмельницького.

На питання Лепарського, чи знають солдати про акт Центральної Ради (очевидно, мова йшла про 2-й Універсал — *авт.*) і чи не знаходять вони, що їх дії йдуть врозріз з цим актом, було одержано відповідь: «Ми не знаємо і знати не хочемо. Якщо буде потрібно, заарештуємо і Центральну Раду» [41].

Через деякий час з'явився і якийсь самозваний начальник міліції, що зажадав від Лепарського передачі справ.

В приміщенні помічника начальника міліції доктора Анохіна були зламані шафи і пограбовано все майно.

Із арсеналу штабу міліції забрано 155 револьверів системи «Наган» і 70 тис. патронів до них, 15 револьверів системи «Сміт і Вессон», австрійські шашки та інше озброєння [42].

Під час розділу майна і зброї між солдатами виникли бійки.

На питання, навіщо полуботківці вдалися до роззброєння міліції, ті відповіли: «Ми діємо за наказом командира полку Богдана Хмельницького Капкана, який всім розпоряджається» [43].

Солдати також спробували відібрати у помічника комісара Старокиївського району Гуляєва ключ від камери, де знаходились заарештовані, але, зустрівшись з рішучим опором, відмовились від наміру.

Близько шостої години ранку полуботківці оточили приміщення державного банку і виставили свій караул. До приміщення, що всередині охоронялось юнкерами, вони зайти не наважились. Було також зайняте казначейство, що паралізувало його роботу: приміщення заповнило більше 300 чоловік [44].

Солдати-полуботківці оточили ряд державних установ, серед них будинок присутственних місць. Поширились чутки про захоплення пошти і телеграфу, та невдовзі надійшли офіційні повідомлення про те, що їх охорону продовжують здійснювати юнкери першої школи прапорщиків. Виникли безпорядки в тюрмі. М. Грушевський стверджує, що до повсталих приєдналась частина Українського Генерального військового комітету (хоч не називає жодного імені). Це, звичайно, вплинуло на моральний дух повстанців і, на думку Голови Центральної Ради, в значній мірі пояснює початкові успіхи солдатів-грушківців.

Полуботківці прислали автомобіль до будинку, в якому мешкав Голова Центральної Ради М. Грушевський, і запропонували йому через прислугу поїхати з ними. Довідавшись про його відсутність, вони спокійно від'їхали. Мета ж їх візиту і подальші плани щодо Голови Центральної Ради так і залишились нез'ясованими [45].

Паралельно здійснював свої маневри Перший український полк. На шосту годину ранку його основні сили зосередились біля будинку Центральної Ради. Тут командир полку Ю. Капкан підписав наказ: «Тимчасово беру на себе владу в м. Києві до з'ясування становища. Прошу мені підкорятись і завіряю, що жодних безпорядків не буде. Наказую всім військовим частинам м. Києва у повному складі з'явитись до Української Центральної Ради і чекати моїх розпоряджень. Проти українців ніяких виступів не робити» [46].

Дії Ю. Капкана, зокрема, наведений наказ, більшість дослідників схильні розцінювати передусім як пряме свідчення причетності до виступу полуботківців Центральної Ради. Так, О. М. Знаменський вважає, що Рада безпосередньо підбурила полуботківців на виступ, коли стало відомо про збройну демонстрацію петроградських робітників і солдатів, яка поставила під сумнів подальше існування Тимчасового уряду. В такій обстановці, турбуючись і про свою власну долю (на випадок падіння петроградського уряду), і щоб випередити можливий виступ київських більшовиків, було вирішено використати збуджених, знервованих солдатів-полуботківців [47]. Досить складна схема-розрахунок. І виглядає, здається, логічно. Та в кожному з елементів допущено хоч невеличке, та все ж перебільшення, перекручення. Весь наведений фактичний матеріал не дає достатніх підстав для таких висновків, яких дійшов О. М. Знаменський.

Що ж до наказу Ю. Капкана, то, думається, він має оцінюватись не як логічне продовження вчинків полуботківців, не як акт, що з них витікає і їх вінчає, а, навпаки, як намагання перешкодити розвитку, поширенню небажаних процесів, як спроба опанувати становищем, звести нанівець те, що встигли заподіяти полуботківці, стати на заваді їхніх наступних кроків. Адже саме даний наказ став підставою для того, щоб направити солдатів-богданівців на чолі з деякими членами УГВК для зміни караулів полуботківців. І це почало здійснюватись уже зранку 5 липня, тобто ще до того як оговталися і перейшли у рішучий контрнаступ військові власті штабу КВО.

Тим часом повсталі солдати продовжували розтікатися по місту, займаючи установи, влаштовуючи погроми, наводячи жах на громадян. Вони швидко зайняли Либідський район. Було заарештовано коменданта м. Києва генерала Цицовича. А в квартирі генерала К. Оберучева, командуючого військами Київської військової округи, що саме перебував у поїздці по підпорядкованих йому частинах в Житомирі [48], натовп полуботківців вчинив справжній погром. Забрані дорогоцінності, значна кількість речей. Але сюди встигли прибути юнкери і солдати, вірні командуванню штабу округи. Погромників заарештували і доставили до Маріїнського палацу. У одного із заарештованих вилучено офіційне посвідчення члена Ради полку ім. гетьмана Полуботка. Щодо особистої позиції і дій Ю. Капкана міркування, які заслуговують на увагу, наводить М. Падалка:

«Полковник Капкан знав про організацію виступу й організаторів його, навіть більш того, був в зв'язку з ними, але виступити не хотів і не міг. Невдалий виступ Богданівського полку разом з полуботьківцями міг би здискредитувати тоді ще слабе українське військо в Києві і привести до небажаних наслідків. Отже полковнику Капкану приходилося грати подвійну ролю: він був в зв'язку з організаторами повстання, хоч участи в підготовці його й не брав, з другого боку, мусив солідаризуватися з Генеральним Комітетом як вищою українською військовою владою і виступити проти полуботківців» [49].

В ході подій офіцери, що командували полуботківцями, вдавались і до морального шантажу. Так, очоливши наряд юнкерів, що охороняли склад зброї тилової збройної майстерні Південно-Західного фронту, вони заявили начальнику караулу, що «стався переворот, всі наділені владою особи на чолі з комендантом і начальником міліції заарештовані і на їх місця призначені українці». Офіцери додали, що «сьогодні буде опубліковано Український маніфест Центральної Ради» [50]. «Психологічна атака» мала успіх — караул юнкерів було знято і змовники одержали (хоч і офіційно оформлені довідкою складу) 10 кулеметів і 1200 гвинтівок [51]. За іншими даними [52], полуботківці захопили в арсеналі 1500 рушниць.

(Закінчення буде)

* Продовження. Поч. див. Укр. іст. журн. № 4 ц. р.

[1] Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 7. Жовтень.

[2] Падалка М. Назв. праця.— С. 9—10.

[3] Там же.

[4] Грушевський М. Спомини.— Київ.—1989.— № 10.— С. 146.

[5] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 365.

[6] Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации.— М.— Л., 1925.— С. 19; Изд. 2-е. К., 1989.— С. 40.

[7] ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 4336.

[8] Там же.

[9] Знаменский О. Н. Указ. соч.— С. 168—169.

[10] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— С. 28.

[11] Знаменский О. Н. Указ. соч.— С. 169.

[12] Падалка М. Назв. праця.— С. 13.

[13] Милюков П. Н. Указ. соч.— С. 80—81.

[14] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 365.

[15] Там же.

[16] 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 153—154.

[17] Див.: Збаразький С. Крути. До 40-річчя Великого Чину.— 29 січня 1918 р.— 29 січня 1958 р. Мюнхен—Нью-Йорк, 1958.— С. 52—53.

[18] Милюков П. Н. История второй русской революции.— Т. 1, вып. 2.— София, 1992.— С. 81.

[19] Там же.

[20] Падалка М. Назв. праця.— С. 9.

[21] Киевская мысль. Вечерний выпуск.—1917.—20 июл.

[22] Милюков П. Н. Указ. соч.— С. 81.

[23] Там же.— С. 79.

[24] Там же.— С. 80.

[25] Грушевський М. Назв. праця.— С. 146.

[26] Вісник Українського військового генерального комітету.— № 3—4.—1917.— Черв.; Грушевський М. Спомини.— Київ, 1989.— № 10.— С. 122—123; Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1.— Київ — Відень, 1920.— С. 199—200.

[27] Милюков П. Н. Указ. соч.— С. 80—81.

[28] Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 359.

[29] Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності.— Філадельфія, 1960.— С. 87—88.

[30] Грушевський М. Спомини.— Київ, 1989.— № 9.— С. 110, 111, 124, 133, 134 та ін.

[31] Мірчук М. Назв. праця.— С. 86.

[32] Падалка М. Назв. праця.— С. 7.

[33] Там же.— С. 88.

[34] Скоропадський П. Спомини.— К., 1992.— С. 81.

[35] Киевская мысль. Вечерний выпуск.—1917.—5 июл.

[36] Робітнича газета.—1917—6 лип.

[37] ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 13.

[38] Знаменский О. Н. Указ. соч.— С. 169.

[39] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 367; Грушевський М. Назв. праця.— С. 147; Падалка М. Назв. праця.— С. 68.

[40] Милюков П. Н. Указ. соч.— С. 82.

[41] Киевская мысль. Вечерний выпуск.—1917.—5 июл.

[42] Там же.

[43] Там же.

[44] Там же.

[45] Грушевський М. Назв. праця.— С. 147.

[46] ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 13 зв.

[47] Див.: Знаменский О. Н. Указ. соч.— С. 168.

[48] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 367.

[49] Падалка М. Назв. праця.— С. 11.

[50] Знаменский О. Н. Указ. соч.— С. 170.

[51] Там же; ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 68.

[52] Милюков П. История второй русской революции. Т. 1., в 2-й.— София, 1922.— С. 82; Оберучев К. Воспоминания.— Нью-Йорк, 1930.— С. 289.

* * *

М. С. Дорошко (Київ), **В. Ф. Колесник** (Київ)

Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки

Останнім часом з'явилася значна кількість досліджень з історії України. Особливий інтерес виявляється до періоду 20-х років, що пояснюється насамперед прагненням викрити сталінізм, суть тоталітарної влади, показати їх доктринальні та історичні витоки [1]. Глибоке наукове дослідження цих проблем є одним з гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві. Водночас досі залишається майже не дослідженою проблема формування апарату тоталітарної влади, зокрема більшовицької партійно-державної номенклатури, яка була каркасом усього створеного сталінізмом соціально-економічного й політичного устрою.

Перш ніж розглянути складні перипетії процесу виникнення і становлення партійно-державної номенклатури в Україні — верхівки апарату тоталітарної влади, початок формування якого відноситься до жовтня 1917 р., доцільно відтінити кілька вихідних моментів.

По-перше, історично це питання в Україні розв'язувалося в тісному зв'язку з практикою, яка мала місце в діяльності російської комуністичної партії (більшовиків), оскільки компартія України від часу її створення в липні 1918 р. була складовою, невід'ємною частиною і бойовим загоном єдиної РКП(б). Тому кадрова політика тут здійснювалася значною мірою під диктовку московського партійного центру.

По-друге, своєрідність процесу встановлення радянської влади в Україні, де партія більшовиків протягом довгого часу не мала достатньої підтримки з боку місцевого населення, полягала в тому, що створення місцевої партійно-державної еліти супроводжувалося гострою боротьбою між різними угрупованнями в її середовищі за вплив у керівних структурах.

Третій момент стосується взаємин КП(б)У з так званими українськими дрібнобуржуазними партіями, які стояли на платформі радянської влади. Гіркий досвід двох поразок більшовиків в Україні протягом 1918—1919 рр. змусив їх, незважаючи на монопольне становище, яке вони поступово завоювали в державі, піти на співробітництво з цими партіями з метою надати радянській владі національного забарвлення.

Перші спроби формування більшовицької партійно-державної номенклатури належать до 1918 р.— першої половини 1919 р. Однак на той час ще не існувало навіть органу, який би займався добором та обліком керівних працівників для України, та й панування більшовиків було тоді короткочасним, нетривким і змінним.

Сам термін «номенклатура» в розумінні переліку найважливіших керівних посад у партійно-державному апараті, призначення на які відбувалося лише із санкції центральних більшовицьких партійних органів, з'явився на початку 20-х років у надрах обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б). В історичній літературі термін «номенклатура» набув значного поширення після виходу в світ книги М. Восленського [2]. Його попередники, досліджуючи цю проблему в СРСР та інших країнах «соціалістичного табору», послуговувалися термінами «партократія», «каста», «новий клас», «політична бюрократія» тощо [3].

Аналізуючи процес формування партійно-державної номенклатури в СРСР у цілому та в Україні, зокрема, варто підкреслити, що його ідейно-теоретичні й історичні витоки пов'язані зі створенням у 1903 р. більшовицької партії «нового типу», становим хребтом якої згідно з ленінським планом мала стати «організація професійних революціо-

нерів». Саме їй, за Леніним, належало після захоплення влади в Росії перетворитися у «організацію» професійних керівників країни. Таким чином, ще задовго до жовтневого перевороту 1917 р. в надрах партії більшовиків відстоювалася теза про формування у майбутньому партійно-державної еліти. На користь цього якраз і свідчить довготривалий досвід післяреволюційного апаратного «будівництва», в тому числі й на Україні, у 20-ті роки.

В основу механізму створення «номенклатури» у Росії в умовах тотального диктату партії більшовиків над всіма сферами життя було закладено принцип, що вів фактично до злиття партійних і державних структур. Швидко досягнувши цілковитого контролю над представницькими й виконавчими органами влади (Радами робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і їх апаратом), профспілковими та громадськими організаціями, органами безпеки, правоохоронними установами, збройними силами і засобами масової інформації, більшовицька партія перетворилася за кілька місяців з урядової на державну. Одні й ті ж особи керували справами і партії, і держави. Як відомо, вже у 1918 р. центральна влада в Росії була зосереджена у руках Раднаркому. Оскільки Конституція РСФРР 1918 р. поширила майже всі функції з'їздів Рад одночасно й на ВЦВК, це означало, що Ради передали справу вирішення найважливіших питань виконавчим комітетам. Таким чином, реальна влада мала перейти від з'їздів Рад усіх рівнів до виконкомів, які вони обирали. Однак фактично виконавчу владу в країні перебрав на себе Раднарком. Незважаючи на те, що VII Всеросійський з'їзд Рад створив у 1919 р. Президію ВЦВК, надавши їй право затверджувати та припиняти постанови Раднаркому в період між сесіями ВЦВК, а рішенням VIII Всеросійського з'їзду Рад навіть скасовувати їх і «видавати в порядку управління необхідні постанови від імені Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету» [4], можливостей контролювати дії Раднаркому у Президії ВЦВК було не більше, ніж у самого ВЦВК. Зрештою, ці новації ще більше ослабили ВЦВК. Адже Президія дістала майже необмежене право діяти від його імені. Коли з часом влада поступово перейшла від ЦК до політбюро, останнє швидко підпорядкувало своєму впливові Раднарком та інші виконавчі структури. Цього було досягнуто завдяки організованому включенню членів партії до всіх владних структур шляхом призначення комуністів на ключові адміністративні посади. Партія ж свою владу поширювала завдяки суворій дисципліні, якої мали дотримуватися всі комуністи. Щоправда, уже в той час це була не стільки влада партії, скільки влада партапарату. Контроль за діяльністю керівника-комуніста по втіленню в життя партійних настанов здійснювали партосередки, які згідно з рішенням VIII з'їзду РКП(б) створювалися в усіх радянських організаціях, а згодом і в інших державних та громадських структурах.

Цей процес розвивався настільки стрімко й послідовно, що вже в 1921 р. Ленін констатував факт остаточного злиття функцій партійного та державного апаратів. «Як правляча партія,— писав він,— ми не могли не зливати з «верхами» партійними «верхи» радянські,— вони в нас злиті і будуть такими» [5].

Аналогічні процеси мали місце і в Україні. Після захоплення більшовиками влади у Росії перед ними постало питання про те, хто ж правитиме Україною? Сподіватися, що українські більшовики встановлять владу Рад в Україні без підтримки Радянської Росії не доводилося, оскільки вплив більшовиків на більшій частині її території був надто слабким. Лише робітничий Донбас, де в 1918 р. працювало багато більшовицьких активістів, міг стати надійною опорою московського режиму. Взагалі, за словами радянського історика М. Попова, більшовики в Україні «були партією росіян і русифікованого пролетаріату» [6].

Тому, як і більшість росіян в Україні, більшовики вороже поставилися до українського руху за створення незалежної держави, вбачаючи в ньому загрозу для світової революції і не визнаючи на ділі, а не на словах самого факту існування українського народу. Адже для більшості членів більшовицької партії, за свідченням М. Скрипника, Україна взагалі не існувала як національна одиниця [7]. «Ми не повинні підтримувати українців,— заявив один з найвпливовіших більшовицьких лідерів в Україні Г. П'ятаков,— оскільки їхній рух невигідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, крупи тощо» [8].

Тому конфронтація між більшовиками і Центральною Радою була неминучою. Неспроможні прийти до влади, спираючись на підтримку широких верств народу, місцеві більшовики покладалися при цьому на зовнішній чинник — «допомогу» з боку Червоної армії. Так було в лютому 1918 р. і пізніше, аж до остаточного їх закріплення тут наприкінці 1919 р.

В часи громадянської конфронтації найгостріше перед більшовиками України постало організаційне питання. Піднести свою популярність, на думку таких національно свідомих більшовиків, як М. Скрипник, Г. Лапчинський, В. Шахрай та інші, можна було шляхом утворення окремої української більшовицької партії, яка б проводила власну кадрову політику. Інакше думали більшовики, які представляли організації Донбасу. Вони пропонували стати «регіональним» відгалуженням російської партії, як того вимагав Ленін і як диктували традиції централізму в Росії.

У квітні 1918 р. на партійній нараді в Таганрозі, де перевага була на боці М. Скрипника і так званої київської фракції, проголосували за створення окремої української партії. Однак у липні на першому з'їзді більшовиків України, що відбувся у Москві, гору взяла катеринославська фракція на чолі з Я. Яковлєвим (Епштейном) та Е. Квірінгом, що відзначалася сильними централістськими тенденціями. Таганрозьку резолюцію було скасовано, а КП(б)У оголошено невід'ємною частиною російської партії з центральним органом у Москві.

Відтак постає запитання: чому Москва не могла погодитися на існування самостійної КП(б)У? Само собою зрозуміло, що рівноправність КП(б)У з РКП(б) означала б і цілковиту рівноправність України з Росією, самостійність України. Адже за комуністичної влади носієм суверенності держави є правляча партія. Якщо ця партія організаційно незалежна від будь-якої іншої комуністичної партії, керована нею держава є суверенна. Погодившись на це, Москва ризикувала б втратити свій вплив на ситуацію в Україні. Не дивно отже, що обраний І з'їздом КП(б)У центральний комітет залишався в еміграції у Москві, перебравши до своїх рук керівництво більшовицьким підпіллям в Україні. Сталося так тому, що ЦК РКП(б) хотів не тільки тримати коло себе партійний центр КП(б)У, а й спрямовувати через нього роботу її кожного партійного осередку. Фактично цим ущемлювалися права самого центрального комітету КП(б)У, який мав статус українського відділу при ЦК РКП(б).

Недовір'я до України, що була слабкою ланкою радянської влади, вимагало від ЦК РКП(б) проведення особливо зваженої кадрової політики в Україні. Тому протягом тривалого часу, аж до 1923 р., коли РКП(б) на своєму XII з'їзді проголосила політику «коренізації», основним джерелом формування партійно-державної номенклатури в Україні були кадрові призначення, проведені Москвою або ж принаймні узгоджені з нею.

Добором відповідальних працівників для України опікувався сам вождь революції, котрий у березні 1919 р. писав: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводить-

ся будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали» [9].

Отже, найважливіші кадрові призначення в Україні у 1918—1919 рр. здійснював ЦК РКП(б). Так, на його засіданні 16 січня 1919 р. було ухвалено відрядити на посаду голови українського уряду Х. Г. Раковського. В грудні 1919 р. той же центральний комітет дав директиву мобілізувати від кожної губернії і повіту РСФРР для роботи в Україні двох членів губкому або губвиконкому, трьох членів колегії губвиконкому або роз'їзних працівників, по одному (в кожен повіт) члену колегії повітвиконкому. Лише за період з листопада 1918 р. по січень 1919 р. ЦК РКП(б) відрядив в Україну 618 партійних працівників [10].

В часи «другого більшовицького пришестя» (лютий — серпень 1919 р.) з Росії було прислано велику групу відповідальних кадрів. Тоді ЦК КП(б)У розподілив на місцях 316 керівних працівників, з яких половина прибула з РСФРР [11].

Така система конструювання владних структур таїла в собі небезпеку проникнення до їх складу авантюристичних елементів, людей, які сліпо виконували вказівки згори. Так, уже в протоколах оргбюро ЦК РКП(б) від 3 червня 1918 р. відзначалося, що в Москві ще до проголошення КП(б)У паралельно з українським центром при оргбюро почали створюватися обласні українські центри — у Києві, Одесі, Харкові. Люди, які не хотіли йти в підпілля, вигадували для себе роботу. Не претендуючи на керівництво областями, вони намагалися лише виправдати своє перебування в Москві. З цього приводу оргбюро ухвалило: «1) За межами України повинен існувати тільки один радянський і один партійний центр, які обслуговують рух на Україні; 2) Організація обласних центрів потрібна в самій Україні на місцях, а не за межами України в Москві...; 3) Створення паралельних конкуруючих організацій неприпустиме. Наявних працівників треба зараховувати в різні відділи Народного Секретаріату, вільних — спрямувати для праці на Україну» [12]. Слово «конкуруючих» свідчить про те, що створювані за межами України так звані «обласні центри» фінансувалися з державної кишені РСФРР і, посилюючи дестабілізацію обстановки в Україні, стимулювали проникнення до лав КП(б)У різного роду кар'єристів. Це підтверджується наслідками наступу Денікіна влітку 1919 р., коли відбувалася масова еміграція членів КП(б)У на російську територію. Щоб не допустити загального розкладу КП(б)У, 2 жовтня 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення про розпуск центрального комітету КП(б)У і зосередження керівництва підпільною роботою в Україні у зафронтовому бюро комуністичної партії України.

Повернувшись у грудні 1919 р. разом з Червоною армією в Україну, члени КП(б)У одразу ж позаймали керівні державні посади в центрі і на місцях. ЦК РКП(б) продовжував подавати значну кадрову «допомогу» своїм українським колегам. Лише в першому півріччі 1920 р. сюди прибули 1232 працівники губернського, повітового та міського рівнів [13]. Пам'ятаючи про нетривкість свого становища в Україні, більшовицькі лідери провели навесні 1920 р. блискучу операцію по знешкодженню впливу партії боротьбистів, яку змусили «саморозпуститися», а її кращих представників, переважно осіб українського походження, прийняли до лав КП(б)У. Це була спроба надати радянській владі в Україні національного забарвлення. З цією метою політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У встановили квоти представництва для колишніх боротьбистів у Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК), Раднаркомі УСРР та інших управлінських структурах. Ще до «саморозпуску» партії боротьбистів 8 квітня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про включення до складу Раднаркому України трьох колишніх боротьбистів. 12 травня того ж року ВУЦВК УСРР затвердив на посадах наркомів юстиції,

освіти та фінансів відповідно М. Лебединця, Г. Михайличенка і М. Литвиненка [14].

Після остаточної ліквідації партії боротьбистів 25 березня 1920 р. тимчасове бюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про затвердження членами губернських «трійок», до складу яких входили секретар губкому, голова губвиконкому та голова профспілки, десяти колишніх боротьбистів: Помаленького, Козачука, Калюжного, Триліського, Лісовика, Гринька, Лазорського, Омельченка, Любченка, Паньківа. Всім їм належало також ввійти до складу губернських партійних комітетів [15].

Втім говорити про значне збільшення в складі партійно-державного апарату працівників українського походження не доводиться. Питома вага їх неухильно зростала, однак на ключові пости українців висували нечасто. І якщо в уряді республіки їх було чимало, то керівна верхівка КП(б)У та головного карального органу — ДПУ УСРР — складалася головним чином з осіб некорінної національності. Органи, один з яких вершив державну політику, а інший — виконував функцію нагляду за її реалізацією, були найбільш недоступними (принаймні, до середини 20-х років) для українців.

Верхівка ДПУ УСРР тривалий час складалася переважно з осіб російської національності. За даними на 1 січня 1922 р., 16 з 18 найважливіших посад в його апараті належало росіянам [16].

Загалом же українці в складі керівної верхівки УСРР, за станом на 1 січня 1923 р., становили лише 24 відсотки [17].

Оскільки ленінська організація «професійних революціонерів» була надто нечисленною, щоб в умовах одержавлення всіх сфер життя і монопольного становища правлячої партії у велетенській країні зайняти всі відповідальні посади в партійно-державному апараті, цей вакуум на початку 20-х років стрімко заповнювався робітниками-висуванцями і «буржуазними спеціалістами», які стали на службу до нової влади. Останнім, звичайно, потрапити до нової еліти було набагато складніше, оскільки важко було довести своє «робітничо-селянське» походження і вступити до лав партії.

За якими ж критеріями відбувався добір партійно-державної номенклатури? Найважливіших було декілька: членство в партії, робітничо-селянське походження, активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади. Ні морально-етичні якості, ні освітній та культурний рівень практично не мали ніякого значення.

В основу кадрової політики комуністичної партії було покладено теоретичні настанови Леніна. Визначаючи критерії добору кадрів, він зокрема, вказував на необхідність оцінювати їх «...а) з точки зору добросовісності, б) з політичної позиції, в) знання справи, г) адміністративних здібностей...» [18]. Ця своєрідна ієрархія якостей керівника, де пріоритет віддавався політичним, а не діловим якостям, грунтувалася на утопічному марксистському положенні про провідну роль «найбільш революційного класу сучасності» в державі—пролетаріату. Внаслідок цього формування апарату державної влади відбувалося шляхом відчуження від нього найбільш освіченої й культурної верстви населення і залучення до керівництва найменш придатних до цього верств — робітників та селян, котрі не мали ні спеціальних знань, ні навичок для здійснення складних управлінських функцій. Це, зрештою, призвело до того, що ті, хто прагнув потрапити до управлінської «касти», робили все можливе і неможливе, щоб довести свою причетність до робітничого класу.

Вся робота по добору й розстановці керівних кадрів зосереджувалася у вищих партійних інстанціях. Для формування партійно-державного апарату в серпні 1919 р. у ЦК КП(б)У було створено обліково-розподільчий відділ, який займався справою обліку, «мобілізацією, переміщенням та призначенням» членів партії [19]. Так ще до остаточно-

го закріплення більшовиків в Україні у надрах ЦК КП(б)У з'явився орган, який відповідав за створення її кадрового потенціалу.

Одним з перших завдань новоствореного відділу стало формування ревкомів, які в період з 11 грудня 1919 р. до 2 січня 1920 р. виконували всі функції Рад та їх виконкомів, зосередивши в своїх руках всю повноту влади на місцях. Уже в другій половині 1919 р.— на початку 1920 р. облікрозподіл ЦК КП(б)У став тим центром, куди стікався тристоронній потік партійних сил: з ЦК РКП(б) (по мобілізації), з армії (шляхом відкликання або надання відпусток «у зв'язку з хворобою»), а також з інших місць [20].

Отже, вже на самому початку свого існування обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У зосередив у своїх руках три основні функції: партійно-мобілізаційну, перерозподілу та масових переміщень комуністів «з метою оздоровлення партійних організацій на місцях» [21]. Остання, до речі, була зумовлена причинами, викладеними нами вище, і стала в 20-х роках, коли відбувався процес становлення тоталітарних структур влади, однією з його найважливіших функцій. Одразу перед облікрозподілом ЦК КП(б)У постало завдання налагодження обліку кандидатів на відповідальні посади, тобто створення номенклатурного резерву. Партійних працівників, що перебували на обліку, було поділено на чотири категорії. Першу, а отже основну, становили комуністи, що працювали на посадах голів губвиконкомів, секретарів губернських комітетів, а також інші вищі керівники партійних та державних органів губернського та республіканського рівнів. До другої категорії належали комуністи, що працювали в апаратах губернських установ, третю — становили працівники повітового рівня, четверту — «рядові партійці» [22].

Аналогічну роботу проводили обліково-розподільчі підвідділи губернських комітетів КП(б)У, які виконували функції обліку деяких категорій відповідальних працівників місцевого рівня, займалися «реєстрацією штрафних», вели облік резерву кадрів на висування, а також виявляли «кандидатів» на зняття за різного роду партійно-адміністративні провини з високих апаратних посад, переводили їх «до верстата й плуга» [23].

Про значну роль обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У красномовно свідчить та обставина, що, починаючи з 1920 р., кураторство над його роботою здійснював один із секретарів центрального комітету. Якщо на початку свого існування облікрозподіл займався переважно мобілізацією комуністів, то з розростанням адміністративного апарату і в зв'язку з виходом на перший план завдань господарського будівництва з'явилася необхідність, за словами Сталіна, «кожного працівника вивчати до кісточок». Задля цього на початку 1923 р. ЦК РКП(б) розширив апарат обліково-розподільчих відділів у центрі і на місцях, «щоб дати партії можливість укомплектувати комуністами керівні органи наших основних підприємств і тим здійснити керівництво партії держапаратом» [24]. Так починалося втілення в життя давнього задуму більшовицьких лідерів про повне підпорядкування керівних ланок державного, кооперативного, профспілкового та інших апаратів партійному впливу. Його було викладено в рішеннях VIII з'їзду РКП(б). «Комуністична партія ставить собі за завдання,— відзначалося, зокрема, у резолюції «В організаційному питанні»,— завоювати вирішальний вплив і повне керівництво в усіх організаціях трудящих: у професійних спілках, кооперативах, сільських комунах і т. д. Комуністична партія особливо добивається проведення своєї програми і свого повного панування в сучасних державних організаціях, якими є Ради» [25]. Забезпечення повного контролю за діяльністю державних та громадських інститутів досягалося шляхом проведення такої кадрової політики, яка давала змогу розставити на всі ключові партійно-державні посади людей, які, за висловом Сталіна, «можуть

зрозуміти наші директиви і можуть провести їх чесно»[26]. За таких умов зростали роль і вплив на формування кадрового поповнення обліково-розподільчого відділу ЦК партії, який, за словами «хрещеного батька» номенклатури Сталіна, набував «велетенського значення»[27].

Таким чином, облікрозподіл ЦК став непомітним, але могутнім важелем контролю над представницькими та виконавчими органами влади. Так на початку 20-х років, по суті, було визнано і проголошено владу партії в усіх сферах політики та системи управління. На вищому рівні її головна роль при остаточному визначенні політики забезпечувалася вищою владою політбюро ЦК. В справі адміністративного управління народні комісари звітувалися перед Наркоматом робітничо-селянської інспекції, а з 1923 р. після злиття останнього з ЦКК КП(б)У — безпосередньо перед партійними органами.

Низові партійні організації, які виконували вказівки згори, мали брати активну участь в роботі будь-якого офіційного органу, що мав хоч яке-небудь значення. Більше того, навіть у профспілках і кооперативах, не кажучи вже про головні промислові підприємства, партія шляхом кадрових призначень, здійснюваних облікрозподілом ЦК, виконувала ті ж керівні функції, що і держава.

Через облікрозподіл ЦК КП(б)У здійснювалися практично всі, за винятком тих, що входили до компетенції ЦК РКП(б), призначення на керівні посади в партійній, державній, господарській, профспілковій, кооперативній та інших ланках. Всі вони належали до штатної або виборної номенклатури ЦК, яка, в свою чергу, поділялася на дві групи — основну (розподільчу) та облікову.

Облік працівників всеукраїнського масштабу було запроваджено в 1921 р. відповідно до циркулярів ЦК КП(б)У від 25 березня та 1 червня того ж року. Ними передбачалося, що центральний комітет та його структурні підрозділи ведуть облік, а отже, добирають, рекомендують та призначають на керівні посади такі категорії відповідальних працівників: а) членів, кандидатів у члени та завідуючих відділами ЦК КП(б)У; б) народних комісарів, членів колегії наркоматів та завідуючих відділами наркоматів; в) членів і кандидатів у члени ВУЦВК; г) завідуючих відділами та іншими важливими підрозділами ВУЦВК; д) членів і кандидатів у члени президії Вищої ради народного господарства України і завідуючих найважливішими відділами; е) голів та членів колегій главків; є) членів Особливої комісії з палива та членів Центральної посівної комісії при РНК УСРР; ж) голову та членів колегії Вукоопспілки; з) голову та членів колегії Всеукраїнської Надзвичайної Комісії; і) членів і кандидатів у члени президії Південного бюро профспілок та голів ЦК окремих спілок; к) голову та членів колегії Південного бюро центрального комітету профспілки транспортників; л) редакторів газет всеукраїнського масштабу, завідуючого Всеукраїнським бюро Російського телеграфного агентства; голову та членів колегії Всевидаву; м) «інших відповідальних партійних, радянських та профспілкових працівників, що працюють у Всеукраїнському масштабі»[28]. Таким був перший перелік посад, претенденти на які потрапляли до номенклатури ЦК КП(б)У.

Та чи інша кандидатура, яка з'являлася «з подачі» губкому КП(б)У або висувалася облікрозподілом, мала обговорюватися на засіданні оргбюро або секретаріату ЦК і тільки після цього вносилася на затвердження політбюро. Заміщення так званих «виборних» посад відбувалося також лише із санкції останнього, яке «рекомендувало» відповідному органу затвердити того чи іншого кандидата на високий пост. Таким чином, у 20-ті роки було створено цілком специфічну адміністрацію, котра з моменту свого виникнення об'єднувала господарські, судові, політичні, військові, ідеологічні і репресивні (каральні) функції. Вищі партійні інстанції здійснювали керівні функції (наприклад, у політичній та ідеологічній сферах) самі або ж шляхом кадро-

вих призначень на всі ключові пости представників «номенклатурної касти» (в господарські, військові та репресивні або судово-каральні органи). Це привело до того, що одна й та ж особа з номенклатури могла займати одразу декілька високих керівних посад або ж переміщувалася з одного номенклатурного крісла у партійних і державних структурах в інше. Свідченням цього є, зокрема, персональний склад губернської верхівки в Україні 1920 р. Так, голова Київського губвиконкому Я. Б. Гамарник був одночасно членом бюро губкому КП(б)У, Я. Н. Дробніс обіймав аналогічні посади в Полтаві, С. М. Кузнецов — у Харкові, І. Є. Клименко — Катеринославі, М. Л. Рухимович — на Донбасі, М. І. Пахомов — в Олександрівську, В. К. Аверін — Одесі, П. П. Любченко — Чернігові, О. К. Сербиченко — в Кременчуці, І. І. Ніколаєнко — на Волині, В. І. Порайко — в Подільській губернії, а голова Кременчуцької губернської профспілки Пруссак займав, крім основної, ще дві посади — члена бюро губкому і члена президії губвиконкому. Ті ж В. К. Аверін та Я. Н. Дробніс входили до складу ЦК КП(б)У, а останній разом з І. Є. Клименком, М. Л. Рухимовичем та О. К. Сербиченком був ще й членом Всеросійського ЦВК [29].

Коли в парторганах складалися умови, за яких ті чи інші працівники не досягали взаєморозуміння, вони підлягали так званим «плановим перекиданням». Одні й ті ж особи змінювали лише номенклатурні посади і місце своєї роботи. Робота по «перекиданню» відповідальних працівників зосереджувалася в Оргбюро ЦК КП(б)У, яке, розглядаючи кандидатури на переміщення, брало до уваги як ділову оцінку працівників, так і «взаємовідносини між ними й місцевими організаціями» [30]. Перерозподілом керівних господарських кадрів займалася спеціальна комісія ЦК КП(б)У [31]. Отже, на початку 20-х років в Україні склався своєрідний прошарок номенклатурних працівників, який являв собою міцний керівний організм і сконцентровував у своїх руках усю повноту влади в республіці у межах, дозволених Москвою. Персональний перелік українських номенклатурників мав би засвідчити, що коло керівних осіб було досить вузьким і потрапити до «клану вибраних», як, до речі, й вибути з його лав, було нелегкою справою. Створювана система безжалісно розправлялася з усіма, хто проявляв самостійність, непослух, йшов супроти прийнятих нею правил і норм.

Показовою в цьому плані є доля Георгія (Юрія) Федоровича Лапчинського — члена Народного секретаріату, сформованого 17 грудня 1917 р. Г. Ф. Лапчинський (1887—1938) вступив у партію більшовиків 1905 р.; у 1917 р. очолював у Кременчуці міську Раду робітничих і солдатських депутатів; в першому уряді Радянської України — керуючий справами і народний комісар соціального забезпечення. В листопаді 1919 р. створив у Житомирі групу федералістів у складі КП(б)У, яка спільно з боротьбистами добивалася утворення самостійної Української комуністичної партії. В квітні 1920 р. був виключений з РКП(б) «за складання та розповсюдження декларації різко шовіністичного характеру» [32], в якій він заявляв, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азіатських або африканських колоній. Згодом Г. Ф. Лапчинський був одним з лідерів УКП. Після її розколу займав ліву позицію (не сприймав неп), запропонував своїм однодумцям іти в підпілля. В 1922 р. виїхав за кордон з метою переселитися в одну з країн, де не було соціальної революції, й спробувати там продовжувати своє служіння робітничому класу. Для цього, як зазначав Г. Лапчинський у листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського в липні 1922 р., він мав «і матеріальні можливості, і знання європейських мов, і здібність пристосовуватись до місцевих і національних особливостей роботи» [33]. За кордоном жив у Варшаві, Берліні, потім перебрався до Італії [34]. У 1926 р. після повернення в Україну політбюро ЦК КП(б)У відновило Г. Лапчинського у партії. Проте в 1938 р. його спіткала доля всіх тих,

хто на якомусь з етапів «соціалістичного будівництва» відстоював свою власну думку і свої переконання. Сталінська репресивна машина була до таких безжалісною.

В основу формування владних структур в Україні у роки утвердження радянської влади було покладено принцип першочергового добору до апарату тих, хто належав до організації «професійних революціонерів». Останні, в свою чергу, методом рекомендацій проводили до владних структур своїх співробітників. Тобто, від початків української радянської державності партійно-державна еліта складалася за кастовим принципом. Наслідком цього стало виникнення могутніх апаратних угруповань, що боролися між собою за сфери впливу. Так, у ЦК КП(б)У довгий час «верховодила» катеринославська фракція, до якої входили такі відомі номенклатурники, як Е. Й. Квірінг (секретар ЦК КП(б)У в 1923—1925 рр.), Я. А. Яковлєв (член політбюро ЦК КП(б)У в 1920 р.), Д. З. Лебедь (другий секертар ЦК КП(б)У в 1921—1923 рр., в 1924—1925 рр.— голова ЦКК КП(б)У), І. Є. Клименко (другий секретар ЦК КП(б)У в 1925—1927 рр.).

У політичному і державному житті Київщини, наприклад, довгий час вирішальну роль відігравала група «янівців», що дістала свою назву від імені Я. Б. Гамарника. До неї входили такі відомі діячі, як Й. Е. Якір, В. П. Затонський, Л. Й. Картвелішвілі, І. І. Гаркавий та ін. Посівши в 1919 р. керівні посади в Південній групі 12-ї армії, вони підтримували один одного й пізніше в різних структурах партійно-державного апарату. Так створювався «генералітет партії» (вислів Сталіна), до якого входили головним чином старі більшовики. Вони переважали в усіх керівних органах партії і насамперед у ЦК, очолювали губернські, окружні партійні організації. Вплив і влада старих більшовиків поступово слабшали, але «генералітет партії» формувався за рахунок нових кадрів, які мали міцні контакти в своєму середовищі. Навіть періодичні кадрові «перетасовки» не могли зруйнувати цих угруповань. Переходячи з однієї номенклатурної посади на іншу, керівники груп перетягували за собою і «своїх людей». Аналогічні процеси відбувалися на всіх владних рівнях.

Система, «батьком» якої називають Сталіна, вкрай ускладнювала процес висування на керівні посади самостійних, компетентних і енергійних працівників. Адже весь кадровий каркас був малорухомим. Окремі переміщення відбувалися в рамках тієї ж «кадрової колоди». За таких умов знаком атестації працівника ставала його належність до номенклатури, яка, в свою чергу, залежала в основному від політичної благонадійності та відданості «вождю» і своєму патрону.

Відсутність належних знань і культури представники нової еліти компенсували політичною спритністю. При цьому вони намагалися оточувати себе людьми, котрі своїм положенням були зобов'язані протекції свого начальника. Недемократичні умови діяльності багатьох керівників нерідко призводили до зловживань владою, а то й до створення своїх місцевих мікрокультів. Так, у 1925 р. ЦК КП(б)У викрив протизаконні дії керівної верхівки Херсонського округу і організував показовий суд над її представниками. Найтиповішими рисами так званої «херсонщини», як зазначалося в постанові ЦК КП(б)У, були беззаконня, адміністративні утиски, хабарництво, казнокрадство, розкрадання народного майна, пияцтво тощо [35]. Подібні явища були непоодинокими і вимагали кардинальних змін у формуванні владних структур. Однак система добору та розстановки керівних кадрів залишалася традиційною. Викриття ж і засудження явищ на зразок «херсонщини», на наш погляд, відбувалося з таких причин. По-перше, до номенклатури все-таки потрапляла частина людей, які щиро вірили в комуністичні ідеали і ревниво відстоювали їх. По-друге, боротьба з так званими зловживаннями була однією з умов існування створюваної системи. Показові судові процеси мали, як правило, політичне забарв-

лення. Вони використовувалися вищими владними структурами для посилення свого авторитету і переконання широких трудящих мас у відданості існуючої влади ідеям справедливості.

Встановивши диктатуру, номенклатура поширювала свій вплив на всі сфери життя суспільства, в тому числі й на виробничу. Пропагуючи на словах демократичні форми добору і розстановки керівних кадрів, партія повністю контролювала кадрові питання. За нею (а точніше — за партапаратом) залишалося право рекомендації, а також остаточного затвердження працівника на високій посаді. Для прикладу використаємо дані про призначення на керівні посади в промисловості Української РСР у 20-ті роки. Так, кандидатури голів об'єднань союзного підпорядкування, їх заступників та членів правлінь затверджувалися політбюро ЦК КП(б)У або ж ЦК ВКП(б). Зокрема, голову правління «Донвугілля», голів правлінь трестів та об'єднань затверджувало політбюро, а їх заступників та членів правлінь — оргбюро ЦК КП(б)У; керуючих заводами в трестах, керівників шахтоуправлінь та директорів підприємств затверджували секретарі ЦК КП(б)У [36]. Таким чином, партійний апарат перетворювався, по суті, у власника засобів виробництва, черпаючи в них свою силу і владу. Від волі того чи іншого парторгану ставали матеріально залежними трудящі маси. Так формувався економічно-примусовий механізм, який забезпечував якщо не щиру, то принаймні формальну підтримку значною частиною народу політики правлячої партії. Внаслідок перетворення держави (фактично партійно-державного апарату) у власника основних засобів виробництва фізичне існування більшості трудящих, незважаючи на нову економічну політику, було поставлене в залежність від головного працедавця, що значною мірою обмежувало матеріальні основи особистої свободи, в тому числі й у питаннях політичного вибору, згоди чи незгоди з рішеннями, які приймалися.

Партбюрократією повністю контролювалася система виборів до Рад усіх рівнів. Вибори не були ні прямими, ні рівними, ні таємними. Існувала категорія так званих «позбавленців», тобто осіб, які вилучалися з політичного життя через свою належність до експлуататорських верств населення. Крім того, в органах влади надавалася майже п'ятиразова перевага представникам промислового пролетаріату порівняно з «дрібнобуржуазними» масами села.

Депутатський корпус радянських представницьких органів формувався в кабінетах партійних комітетів і був цілком «ручним». Перебравши на себе всі найважливіші державні функції, партійно-державний апарат неухильно розростався, посилювалося його всевладдя. Недарма вождь номенклатури Сталін стверджував, що «володарюють не ті, хто обирає і голосує, а ті, хто «править»,— люди, які опанували на ділі виконавчими апаратами держави, які керують цими апаратами» [37].

Матеріальний достаток вищих ешелонів керівників забезпечувався не лише порівняно високою зарплатою, а й напівприхованими привілеями: доступом до закритих спецрозподільників, можливістю одержувати додаткові послуги соціально-культурного характеру, мати кращі умови відпочинку тощо. Біля витоків цього явища стояв В. І. Ленін. Саме він після захоплення більшовиками влади наказав запровадити привілейоване обслуговування відповідальних працівників. Він же започаткував і державні дачі для номенклатурних працівників, оселившись 25 жовтня 1918 р. в маєтку Горки, що належав багатому поміщику Рейнботу. Написавши 1 грудня 1917 р. проект постанови РНК про призначення окладів народним комісарам, Ленін прирівняв їх до рангу осіб, які належали до багатих класів (ними, за визначенням самого Леніна, вважалися особи, які одержували щомісяця 500 крб. і більше) [38].

Таким чином, разом з владою номенклатура дістала величезні

привілеї. Вже восени 1920 р. внаслідок невпинного розростання обсягу привілейованих послуг було створено контрольну комісію, перед якою стояло завдання вивчити це питання, наскільки можливо, і ввести привілеї у рамки, зрозумілі кожному партійцю [39]. Проте, врешті-решт, було ліквідовано саму комісію.

XI з'їзд РКП(б) в 1922 р. висунув уже значно скромніше завдання — «покласти край великій різниці в оплаті різних груп комуністів» [40], тобто зусилля спрямовувалися на те, щоб ліквідувати різницю в зарплаті серед партійців, які займали в суспільстві привілейоване становище. Про ліквідацію привілеїв вже взагалі не йшлося. Менш забезпечена категорія партійців хотіла наблизитися за рівнем свого добробуту до номенклатурної «касти». Однак остання, відгородивши себе від суспільства, навіть у своєму середовищі створила ієрархію чинів та соціальних бар'єрів.

Ставши панівною верствою радянського суспільства, номенклатура відіграла надзвичайно негативну роль у його житті. Десятки мільйонів людських жертв, бідність населення, ліквідація свобод, позбавлення членів суспільства елементарних умов для нормального існування, створення тоталітарної системи влади — ось неповний перелік її «заслуг».

Сталінське керівництво уявляло ідеальне суспільство злагодженим механізмом, на вершині якого перебуває абсолютно незалежний від нього керівний центр, а в основі — маси, які підкоряються останньому безумовно і свідомо. Для тих, хто згодився виконувати ці правила, всілякі блага обіцяні були вже за соціалізму. Тих же, хто виступав проти, чекав примус під загрозою суворих репресій. Керівна верхівка пройшла великий шлях до цього ідеалу, але так і не змогла назавжди нав'язати його суспільству.

[1] Див., наприклад: Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-і роки.— К., 1991; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні.— К., 1990; Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.—1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6 та ін.

[2] Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.— М. 1991.—624 с.

[3] Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма.— Париж, 1955; Сахаров А. Д. О стране и мире.— Нью-Йорк, 1975; та ін.

[4] О советском строительстве: Постановление VIII Всероссийского съезда Советов и автономных республик РСФСР, 22—29 дек. 1920 г. // Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР : Сборник документов 1917—1922 гг.— М., 1959.— Т. 1.— С. 142.

[5] Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня: X з'їзд РКП(б), 8—16 березня 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 15.

[6] Цит. за: Субтельний Орест. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 304.

[7] Там же.— С. 305.

[8] Там же.

[9] Ленін В. І. Помітки на телеграмі О. К. Пайкеса і записка в Оргбюро ЦК РКП(б) // Повне зібр. творів.— Т. 51.— С. 91.

[10] Гошуляк І. Л. В. І. Ленін і Компартія України // Про минуле заради майбутнього.— К., 1989.— С. 65.

[11] Історія КП(б)У в матеріалах і документах.— Харків, 1934.— Ч. 2.— С. 417.

[12] Там же.— С. 355—356.

[13] Гошуляк І. Л. Назв. праця.— С. 65.

[14] Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 4. (далі — ЦДАГО України).

[15] Там же, оп. 20, спр. 194, арк. 50.

[16] Там же, спр. 1425, арк. 16.

[17] Там же, спр. 2440, арк. 13.

[18] Ленін В. І. Телеграма М. М. Кніповичу // Повне зібр. творів.— Т. 53.— С. 97.

[19] Див.: Первый отчет Учраспреда // Известия ЦК РКП(б).— 1920.— № 22.

[20] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 330, арк. 1.

[21] Там же, арк. 4.

[22] Там же, арк. 36.

[23] Там же, спр. 418, арк. 95.
[24] XII съезд РКП(б): Стеногр. отчет, 17—23 апр. 1923 г.— М., 1923.— С. 57.
[25] В організаційному питанні: Резолюція VIII з'їзду РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 75.
[26] XII съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— С. 56.
[27] Там же.
[28] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 682, арк. 71.
[29] Там же, спр. 177, арк. 5, 7, 71.
[30] Там же, спр. 685, арк. 67.
[31] Там же, спр. 1403, арк. 1, 24.
[32] Там же, оп. 6, спр. 44, арк. 63.
[33] Там же, спр. 36, арк. 16 зв.
[34] Там же, спр. 44, арк. 63—63 зв.
[35] Там же, спр. 75, арк. 189.
[36] Там же, оп. 20, спр. 2211, арк. 25; ф. 34, оп. 16, спр. 1326, арк. 191, 193, 201.
[37] Сталін Й. В. Твори: В 12-ти т.— М., 1947.— Т. 4.— С. 37, 366.
[38] Див.: Ленін В. І. Записка Ф. Е. Дзержинському з проектом декрету про боротьбу з контрреволюціонерами і саботажниками // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 150.
[39] Див.: Известия ЦК РКП(б).—1920.—20 дек.
[40] Цит. за: Медведев Р. К суду истории.— Нью-Йорк, 1974.— С. 1085.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. І. Стависький (Київ)

Проблема походження літописних оповідей про нашестя Батия на руську землю у 1237—1241 рр.

Історіографія питання щодо походження літописних оповідань про нашестя Батия 1237—1241 рр. на руську землю тісно пов'язана з історією розвитку літописознавства і наочно відбиває зміни методологічних засад у цій галузі джерелознавства. Формально головна розбіжність між дослідниками полягає в тому, чи визнавати існування окремого «Сказанія» про нашестя (яке пізніше було включено до складу найстаріших літописів), чи такої пам'ятки взагалі не існувало, а в кожному окремому випадку виникали оригінальні літописні версії цієї події. Проте реальна проблема полягає в тому, чи аналізувати літописний матеріал, в якому повідомляється про завоювання Руської землі Батиєм, як окрему пам'ятку, чи у складі літопису. Тобто вводячи його в останньому випадку у генеалогію східноєвропейського літописання.

Сучасна методика аналізу літописних текстів базується на обгрунтованому О. Шахматовим положенні про те, що всі літописні зводи, які до нас дійшли, передбачають існування інших, більш давніх зводів, які лежать в їх основі. Тому дослідження існуючих літописів повинно приводити до гіпотетичного визначення цих основних зводів [1]. Тобто, якщо два чи кілька літописів подібні один до одного до певної хронологічної межі, а далі розходяться, то з цього випливає або пряма залежність одного з літописів від іншого, або наявність у них спільного джерела — протографа. Але це ідеальний варіант для ранньосередньовічного літописання, яке збереглося дуже фрагментарно і не дає можливості для суцільного співставлення споріднених текстів. Це особливо характерно для XIII ст., коли виникло кілька нових центрів літописної справи. Та бурхлива епоха зумовила їх нестабільність, відсутність спадковості, що вкрай ускладнює створення загальної картини розвитку літописання на території Давньої Русі. До цього треба додати, що літописи XIII ст. відомі нам лише у складі пізніших літописних зводів (за деякими винятками) в рукописах другої половини XIV—XVII ст. До того ж традиція їх видання і використання з початку XIX ст. не завжди відбиває реальне значення того чи іншого літопису для відтворення об'єктивної картини стану літописної справи навіть у головних центрах літописання XIII ст. Все це відбилося й на вирішенні проблеми походження літописних оповідань про нашестя Батия.

На сьогоднішній день нам відомо три основні версії літописних оповідань про нашестя Батия: 1) та, що представлена у рукописі Лаврентія (1377 р.); 2) та, що міститься в Іпатіївському рукописі (XV ст.) та споріднених йому кількох списках, які разом сходять до спільного протографа кінця XIII — початку XIV ст.; 3) та, що входить у Синодальний список (XIV ст.) Новгородського першого літопису. Ці літописи (вірніше їх гіпотетичні джерела — літописні зводи) були складені, як доводять дослідники, майже одночасно: не раніше кінця XIII ст. і не пізніше першої третини XIV ст. у Владимирі-на-Клязьмі, Володимирі Волинському та Новгороді. Тому не дивно, що події нашестя вони описують з різною повнотою та на основі літературних традицій, які досить помітно відрізнялися одна від одної. Дивно те, що при

цьому вони описували події, доповнюючи один одного (наприклад, завоювання Рязанського князівства чи Чернігово-Переяславської землі), а іноді (промова Владимирського єпископа за Лаврентіївським та Іпатіївським рукописами) були дуже близькими й текстуально. Таку ж картину ми бачимо в описі подій протягом всього XIII ст.: новгородський чи ростовський літописці були добре поінформовані про те, що трапилося у Придніпров'ї чи Галичі, а галицько-волинські літописи містили інформацію з Півночі.

Щоб пояснити такий жвавий «обмін» інформацією між літописцями, інтереси яких не виходили за межі свого князівства, О. Шахматов висунув гіпотезу про існування Владимирського Поліхрона початку XIV ст. На думку вченого, це була складна компіляція, написана при дворі митрополита Максима після його переїзду з Києва до Владимира-на-Клязьмі. Єдність київської митрополичої кафедри, яка була втрачена після смерті Максима у грудні 1305 р., зумовила виняткову масштабність цього літописного зводу, в якому були представлені інтереси всіх «земель» Давньої Русі. Його використання «місцевими», «земельними» літописцями, на думку О. Шахматова, й зумовило їх неабияку інформованість [2]. Виходячи з цієї гіпотези, вчений вважав за можливе віднести статті Іпатіївського літопису про нашестя татар до запозичених з Поліхрона; оповідання Лаврентіївського рукопису він вважав компіляцією, зробленою на основі того ж джерела та Ростовського літопису 60-х рр. XIII ст.; оповідання Синодального списку теж компіляцією, одним з компонентів якої був той же Поліхрон, а другим — новгородське джерело [3].

Головне в гіпотезі О. Шахматова це те, що основним джерелом інформації за XIII ст. має бути визнане митрополиче літописання. Однак М. Присьолков довів, що на початку XIV ст. було створено не митрополичий, а великокнязівський владимирський звод [4], що істотно змінює уявлення про характер і зміст цієї компіляції та її вплив на сучасне їй літописання, зокрема на Іпатіївський рукопис. У викладанні подій другої половини XIII ст. вчений бачив вплив митрополичого «Літописця», який починався з 1250 р. Проте з ним він пов'язував лише інформацію Лаврентіївського рукопису. Що ж стосується Іпатіївського літопису, то для пояснення походження його відомостей по Ростово-Суздальській землі, в тому числі і в оповіданні про нашестя Батия, вчений висунув припущення про створення у Владимирі-на-Клязьмі в 1238/39 рр. двох майже тотожних літописних зводів, до одного з яких сходить оповідання Лаврентіївського, а до другого — Іпатіївського рукописів [5].

На думку М. Присьолкова, «основне оповідання в Іпатієвському літописі про нашестя Батия на Північно-Східну Русь...— галицьке: воно коротке, неточне, як записане пізніше за оповідями, ніби іронічними по відношенню до владимирців». Але в цьому «галицькому» оповіданні дослідник вбачав явну вставку негалицького походження — промову єпископа у дусі ростовського літопису та розповідь про смерть Всеволода [6]. Для того, щоб довести, що ця вставка є результатом використання Ростово-Владимирського літопису 1238 р., вчений мав пояснити, як цей літопис опинився у Південно-Західній Русі, не залишивши ніяких слідів у пізнішому ростово-владимирському літописанні? По-друге, викликає подив, як під час нашестя Батия на землі Північно-Східної Русі там водночас виникають аж два літописні зводи, якщо для інших традиційних центрів літописання — Києва, Чернігова, Переяславля — дослідниками заперечується будь-яке продовження літописної роботи? На ці запитання вчений відповіді не дав, що спонукало дослідників шукати інші шляхи пояснення походження давніх варіантів оповідань про нашестя Батия.

Так, В. Комарович, категорично відкидаючи ідею створення двох ростово-владимирських зводів 1238 р.[7], висунув гіпотезу про існування

рязанського літопису 30—40-х рр. XIII ст., матеріал якого було запозичено не тільки в ростовське (Лаврентіївський рукопис) та новгородське (Синодальний список) літописання, а й в галицьке (Іпатіївський рукопис). На думку дослідника, всі три основні літописні версії оповідання про Батиєву рать походять саме з цього джерела, в якому йшлося «не тільки про одну Рязань, але без сумніву також — в особливій версії — про взяття Владимира та про оборону Козельська»[8].

Ідея В. Комаровича про існування циклу рязанських літописних оповідей, в тому числі й про нашестя Батия, не знайшла підтримки серед дослідників. На думку А. Насонова, ми маємо дані, які дають підстави лише припускати існування місцевих рязанських літописних записів. До таких вчений відносить початкову частину оповідання про Батиєву рать за Синодальним списком. Взагалі ж він дотримується думки про те, що оповіді трьох згаданих вище літописів виникли незалежно одна від одної, про що, на його думку, свідчить їх механічне поєднання у літописних зводах XV ст.[9]. Проте дослідження С. Черепанова неспростовно свідчить, що оповідання про нашестя Батия у зводах XV ст. складалися не тільки не механічно, але й з використанням якогось давнього тексту, в якому містилась якщо не спільна для Синодального списку, Лаврентіївського та Іпатіївського рукописів версія, то така, яка стала протографом останнього і містила «суцільний варіант про похід татар на руські міста»[10]. Дослідник довів, що це було літописне джерело, створене не раніше осені 1239 р., оскільки в ньому містився опис оборони Чернігова від татар, фрагмент якого автор галицької частини Іпатіївського рукопису використав в оповіданні про події 1235 р.

С. Черепанов вважає, що це було джерело південноруського походження, не уточнюючи, де, коли і ким воно було створене. Але те, що літописцями XV ст. це джерело використовувалося нарівні з найдавнішими Лаврентіївським і Іпатіївським рукописами та Синодальним списком, а іноді його тексту віддавалась перевага у разі виникнення різночитань, свідчить про його авторитетність, яка для середньовічної людини зумовлювалась саме місцем походження літопису. На думку М. Присьолкова, В. Пашута, А. Генсьорського та Ю. Лимонова, таким джерелом мав бути лише Київський літопис, текст якого був повніший за всі п'ять списків Іпатіївського і використовувався при створенні протографа цієї групи літописів, а незалежно від них — у зводах 1448 р. та 1479 р. Та щодо часу створення Київського літопису і повноти відображення подій монголо-татарської навали тут спостерігається певна розбіжність думок.

На думку М. Присьолкова, Київський літопис, з використанням якого дослідник пов'язував походження південноруських відомостей Синодального списку, закінчувався на викладенні подій 1237 р. Про завоювання ж Батиєм південноруських земель новгородське літописання не знало[11]. В. Пашуто, загалом поділяючи висновки свого попередника, вважає, що Київський літопис закінчувався оповіданням про облогу Козельська, тобто не переходив межі 1238 р., і що окрема повість про розорення Києва була приєднана до нього вже під час створення галицької частини Іпатіївського рукопису. На думку дослідника, саме цей літопис був джерелом для «південних» повідомлень новгородського, ростово-владимирського та московського літописання і для «північних», зокрема галицько-волинського (в тому числі і в описі навали)[12]. На жаль, В. Пашуто не пояснив причини винятковой інформативності Київського літопису, що дало підстави деяким дослідникам ставитися з сумнівом до висновків про його існування[13].

Разом з тим, дослідження А. Генсьорського та Ю. Лимонова неспростовно довели, що при складанні протографа Іпатіївського рукопису було використано «південноруське» літописне джерело, яке незалежно від цього рукопису увійшло до складу Московського зводу

1478 р. У вищезгадуваній праці С. Черепанова цей висновок було остаточно стверджено. Цей літопис не закінчувався на описові подій 1237/38 рр. На думку А. Генсьорського, його було доведено до 1240 р. включно, або навіть до 1246 р. (повідомлення про загибель Михайла Чернігівського у ставці Батия) [14]. За Ю. Лимоновим, літопис закінчувався початком 40-х років XIII ст. і містив статті про падіння Києва [15]. Більш повне (порівняно з Іпатіївським рукописом) описання в ньому подій, пов'язаних з боротьбою волинських та чернігівських князів за Галич, Київ та Чернігів, дає змогу пов'язувати його створення саме з київсько-чернігівською літописною традицією [16], інтереси якої завжди виходили далеко за межі Південної Русі, що, у свою чергу, зумовлювало її зміст та осмислення подій. Якщо ж врахувати зауваження Ю. Лимонова про те, що під час татарської навали літописання Києва було безпосередньо зв'язане з митрополичою кафедрою [17], то повнота відображення у ньому подій, які відбувалися в межах всієї Давньоруської держави чи впливали істотно на її долю (насамперед це стосується монгольської навали), не викликає подиву.

Таким чином, можна гадати, що саме київське літописання було тим самим джерелом, з якого місцеві літописці у Владимирі, Новгороді та Галичі, а пізніше й Москві запозичували спільний матеріал про нашестя Батия. Ця ідея загалом узгоджується з гіпотезою О. Шахматова про те, що матеріал за XIII ст. у місцевих літописців значною мірою походив з митрополичого літописного зводу. Але невизначеність джерела (його змісту, спрямованості, часу створення) спонукала науковців до пошуків все більш складних механізмів пояснення очевидного взаємовпливу різних літописних традицій.

Дослідники не раз висловлювали думку про те, що одним з джерел Іпатіївського рукопису було окреме «Сказаніє про нашестя Батия» [18]. Так, М. Гудзій вважав, що воно складалося з двох повістей — про Батиєву рать 1237 р. та розорення Києва у 1240 р.[19]. В. Пашуто доводив, що в оточенні Данила Галицького було створено «Повість про облогу та падіння Києва», яку в Іпатіївському рукописі приєднали до Київського літопису [20]. С. Шамбінаго спробував обгрунтувати гіпотезу про походження з Рязані «Повісті про Батиев прихід», яка ніби увійшла до складу Іпатіївського і Лаврентіївського рукописів та Синодального списку [21]. Та ця ідея була спростована Д. Лихачовим [22]. Взагалі ж відсутність окремого оригінального тексту «Сказанія» чи «Повісті» заперечує таку ідею. Навіть коли у 1908 р. Х. Лопарьовим у Псково-Печерському монастирі було виявлено рукопис XV ст., в якому містився окремий текст з описанням нашестя Батия і вступом у вигляді «Слова про погибель Руської землі», виявилося, що це пізня компіляція, а не окремий твір [23].

Тому в останні роки дослідниками були зроблені спроби аналізу оповідань про нашестя Батия в межах окремого літописного тексту чи групи споріднених літописних текстів — як літописної Повісті. З одного боку, це дало змогу уникнути необхідності введення тексту до системи давньоруського літописання, тобто пояснення тих суперечностей, які при цьому виникли б, а з іншого,— необхідності представлення відповідного документа, тобто саме «Повісті». Але хиби, які неминуче мають місце при застосуванні такого підходу до аналізу літописних текстів, навряд чи виправдовують його застосування.

Так, А. Кузьмін спробував реконструювати літописне «Сказаніє про розорення Рязані», з якого, на його думку, «походить інформація Синодального списку та групи літописів, споріднених з Лаврентіївським» [24]. Ця спроба виявилася невдалою не тільки тому, що саме питання про існування рязанського літописання XIII ст. залишається відкритим, як це підкреслював А. Насонов. Дослідник відкинув відомості давнього Іпатіївського рукопису, безпідставно вважаючи, що, наприклад, в описанні нашестя Батия літопис нібито «відбив, мабуть,

якісь оповідання про вторгнення татар в Руську землю, які побутували в Південно-Західній Русі» і вірогідність яких сумнівна [25]. А. Кузьмін віддав перевагу відомостям пізнього Никонівського літопису.

Г. Прохоров виходить з того, що «Повість про нашестя Батия — літописна оповідь про завоювання Русі монголо-татарами під проводом Батия, вміщена в літописах під 6745—6747 / 1237—1239 рр. В літописах Іпатіївському, Лаврентіївському та Новгородському першому містяться три різні версії цієї Повісті» [26]. Дослідник вважає, що версії Іпатіївського рукопису і Синодального списку, «судячи з усього, давніші», але свою увагу він зосереджує виключно на аналізі оповіді Лаврентіївського рукопису, не пояснюючи ні її походження, ні її взаємозв'язків з текстом останнього. Г. Прохоров доводить, що оповідь Лаврентіївського рукопису — пізній твір, виконаний в умовах «розмир'я» з татарами у 1375—1380 рр., тобто при створенні рукопису «з шматочків, що запозичені з попередньої частини літопису і не вміщують ніяких оригінальних відомостей, які б виявляли в її авторі сучасника і очевидця подій» [27]. Таким чином, дослідник пропонує своє пояснення виникнення певної частини конкретного рукопису, який розкриває стиль роботи Лаврентія при його написанні. Але, на жаль, він виводить літопис за межі генеалогії давньоруського літописання, що не тільки не пояснює походження літописного матеріалу про Батиєву рать в Іпатіївському рукописі та Синодальному списку, а й робить проблематичними висновки автора про створення Лаврентієм «Повісті про нашестя Батия» [28].

Дж. Феннелл розглядає це питання дещо інакше. Він досліджує «Повість про нашестя Батия на Північно-Східну Русь» в тих самих трьох основних варіантах, що їх відмітив Г. Прохоров. Заперечуючи висновки останнього щодо походження версії Лаврентіївського рукопису [29], дослідник застосовує той же самий метод «розкладання тексту» [30]. На відміну від свого попередника, Дж. Феннелл робить це не за стилістичними ознаками, не на основі кодикологічного аналізу конкретного рукопису, а за смислом чи настроєм певної частини тексту опублікованих літописів. Дослідник виходить з того, що «Повість...» з'явилася в результаті того, що «різні фрагменти інформації... були складені докупи сучасними літописцями та використані для різних цілей їх наступниками» [31].

Розглядаючи літописи лише як джерела інформації, а не літературні пам'ятки, Дж. Феннелл майже не вдається до їх текстуально-порівняльного аналізу, що призводить до парадоксів. Наприклад, він вважає, що згадка у Синодальному списку незначного рязанського князя Романа свідчить на користь існування рязанського літопису, звідки інформація про нього була запозичена новгородцем. Разом з тим він же чесно зазначає, що цей князь був відомий й персидському історику початку XIV ст. Рашид-ад-діну [32]. Та це якраз і викликає великий сумнів: невже і в далекій Персії був відомий невідомий літопис провінційних князів?! Взагалі дослідник нехтує хоча б незначним детальним аналізом Синодального списку та Іпатіївського рукопису, спираючись в цьому лише на А. Кузьміна [33].

Щодо Лаврентіївського рукопису, то аналіз його тексту здійснений Дж. Феннеллом дуже поверхово із застосуванням вже давно забутих текстологічних методів. Тому на одній сторінці дослідник робить висновок, що в основі оповідання цього рукопису про татарську навалу лежить джерело, складене очевидцем подій невдовзі після самих цих подій, що в ньому не було нічого образливого щодо діяльності двох синів князя Юрія, які залишились у Владимирі під час облоги. Однак на іншій сторінці Д. Феннелл стверджує, що в цьому джерелі взагалі нічого не повідомлялося про долю молодих Юрійовичів, а саме воно висвітлює події спокійно, майже холодно, з незмінної дистанції, чого важ-

ко чекати від сучасника та самовидця подій [34]. Дуже важко погодитися з висновками дослідника про те, що оповідь Лаврентіївського рукопису базувалася на якійсь «праповісті»; складалася у кілька етапів між 1238 і 1280 рр.; не мала нічого спільного з Синодальним списком і безпосередньо (або через своє невідоме джерело) вплинула на Іпатіївський рукопис [35]. Ці висновки нічого істотного не прояснюють, механічно поєднуючи ідеї попередників.

Вважаємо, що не викликає протесту з боку фахівців думка про те, що неможливо досліджувати пам'ятку, саме існування якої не доведено. Тому вірогідність існування «Повісті про нашестя Батия» не дає підстав для її самостійного аналізу незалежно від літописних текстів, до складу яких входять оповіді про розорення давньоруських земель у 1237—1241 рр. У зв'язку з цим конче необхідні спостереження над окремими відомостями про цей період основних груп літописів XIV—XVII ст., їх співставлення з свідченнями інших джерел та з історичними обставинами. Для реального співставлення основних версій необхідний пошук перехідних, проміжних варіантів, які б дали змогу простежити еволюцію літописних текстів, виявити текстологічну близькість оповідей Лаврентіївського та Іпатіївського рукописів і Синодального списку, не плутаючи її із схожістю за змістом.

Частково така робота вже проведена. Були знайдені нові аргументи на користь шахматовської ідеї щодо походження оповідей про нашестя Батия з митрополичого літописання, початок якого слід віднести до 1246/47 рр. Характер цього літописного джерела, в якому дуже детально висвітлювалися події 1237—1246 рр., пов'язані з іноземним завоюванням давньоруських земель, обумовив його виняткову інформативність та постійну увагу, яким воно користувалося з боку сучасників та нащадків (від галицького літописця та Плано Карпіні до московського та псковського літописців другої половини XV ст.) [36]. Дальші джерелознавчі дослідження, сподіваємося, приведуть до вирішення проблеми походження літописних оповідань про нашестя Батия.

[1] Лурье Я. С. О шахматовской методике исследования летописных сводов // Источниковедение отечественной истории.— М., 1976.— С. 89—90.

[2] Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов в XIV—XVI вв.—М.—Л., 1938.— С. 18—19, 77—78, 131.

[3] Там же.— С. 15, 79, 131.

[4] Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— С. 55, 90—96, 150.

[5] Там же.— С. 91—92, 95—97.

[6] Там же.— С. 93.

[7] Комарович В. Л. Из наблюдений над Лаврентьевской летописью // ТОДРЛ.— М.; Л., 1976.— Т. 30.— С. 32.

[8] Комарович В. Л. Рязанский летописный свод XIII в. // История русской литературы.— М.; Л., 1945.— Т. 2, ч. 1.— С. 72—76.

[9] Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в.: Очерки и исследования.— М., 1969.— С. 183—187.

[10] Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // ТОДРЛ.— Л., 1976.— Т. 30.— С. 276—283.

[11] Приселков М. Д. История русского летописания.— С. 55, 150.

[12] Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. // Исторические записки АН СССР.— М., 1949. № 26.— С. 273—305; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— С. 17—18, 22—26, 43—45, 82.

[13] Вопросы истории.— М., 1951.— № 8. С. 133—134; Лихачева О. П. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Л., 1987.— Вып. 1.— С. 238.

[14] Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання редакції і редактори).— К., 1958.— С. 18—19.

[15] Лимонов Ю. А. О южнорусском источнике Московского свода 1480 г. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран.— М., 1963. С. 149.

[16] Лимонов Ю. А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси.— М., 1967.— С. 119, 143, 154, 167—170.

[17] Там же. С. 170.

[18] Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в.— СПб., 1868.— С. 153—155; Иконников В. С. Опыт русской историографии.— К., 1908.— Т. 2, кн. 2:— С. 1784; Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Историч. записки АН УССР.— М., 1941.— № 12.— С. 252.

[19] Гудзий Н. К. Литература Галицко-Волынского княжества XIII в. // История русской литературы.— М.; Л.— Т. 2.— Ч. 1.—1945.— С. 24.

[20] Пашуто В. Т. Очерки по истории.— С. 43—44.

[21] Шамбинаго С. К. Исторические повести (Литература Рязанского княжества XIII—XIV вв.) // История русской литературы.— М.; Л., 1945.— Т. 2.— Ч. 1.— С. 78—83.

[22] Повесть о разорении Рязани Батыем в 1237 г. (Подг. текста, пер., статьи и ком. Д. С. Лихачева // Воинские повести Древней Руси.— М.; Л., 1949.— С. 140—141.

[23] Лопарев Х. М. Слово о погибели земли Русской // Архив АН СССР. Р. ф. 107, оп. 1, № 67; Бегунов Ю. К. Об одном неосуществленном замысле: Второе издание «Слова о погибели русской земли» Х. М. Лопарева // Страницы истории русской литературы.— М., 1971.— С. 56—57;

[24] Кузьмин А. Г. Рязанское летописание.— М., 1965.— С. 155—167.

[25] Там же. С. 166—167.

[26] Прохоров Г. М. Повесть о нашествии Батыя // Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Вып. 1.— Л., 1987.— С. 363—364.

[27] Прохоров Г. М. Повесть о Батыевом нашествии в Лаврентьевской летописи // ТОДРЛ.— Т. 28.— Л., 1973.— С. 77—98; Прохоров Г. М. Повесть о нашествии Батыя.— С. 364.

[28] Лурье Я. С. Лаврентьевская летопись — свод начала XIV в. // ТОДРЛ.— Л., 1974.— Т. 29.— С. 50—67.

[29] Fennell J. The Tale of Baty's Invasion of North-East Rus' and Its Reflexion in the Chronicles of the Thirteenth-Fifteenth Centuries // Russia Nediaevalis.— München, 1977.— T. 111.— S. 52, 57—59.

[30] Ibid.— S. 42—45, 61—63.

[31] Ibid.— S. 41.

[32] Ibid.— S. 65.

[33] Ibid.— S. 66, 68.

[34] Ibid.— S. 45, 51.

[35] Ibid.— S. 45, 59, 60, 67.

[36] Стависький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні // Укр. іст. журн.—1988.— № 6.— С. 32—41; Ставиский В. И. О двух датах штурма Киева в 1240 г. по русским летописям // ТОДРЛ.— Л., 1990.— Т. 43.— С. 282—290; Ставиский В. И. «История монголов» Плано Карпини и русские летописи // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1991.— С. 190—203.

І. Ф. Черніков (Київ)

Про діяльність Комісії для вивчення історії Близького Сходу Всеукраїнської Академії наук (1930—1933 рр.)

Становище в українському сходознавстві на рубежі 20—30-х рр. XX ст. було досить складним і суперечливим. З одного боку, було досягнуто значних успіхів у розвитку орієнталістики в Україні. Про це, зокрема, свідчили як здобутки заснованих з ініціативи А. Ю. Кримського в складі Української Академії наук (УАН) кафедри арабо-іранської філології, тюркологічної та гебраїстичної історико-археографічної комісій, так і діяльність Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) з центром у Харкові і філіалами в Києві й Одесі та її друкованого органу — журналу «Східний світ».

У той же час дедалі більше давали про себе знати тиск командно-адміністративної, тоталітарної системи, сталінські репресії, які не обминули і багатьох українських учених-сходознавців, у тому числі й А. Ю. Кримського. В травні 1928 р. він змушений був залишити посаду неодмінного секретаря Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) [1], яку займав протягом близько десяти років. Однак органи влади все ж не могли не рахуватися з авторитетом ученого із світовим ім'ям, і А. Ю. Кримський ще деякий час продовжував керувати зазначеними вище академічними підрозділами. Крім того, він добився створення на базі колишньої візантологічної комісії Комісії для вивчення історії Близького Сходу (КВІБС) (лютий 1930 р.) [2]. Сталося так, що саме дана академічна Комісія виявилася найменш відомою в історії українського сходознавства. Водночас вона, комісія, як свідчать документи, була чи не останньою сходознавчою структурою, яка припинила свою діяльність в Україні у 30-ті роки.

До складу Комісії, яку очолив академік А. Ю. Кримський, увійшли наукові працівники ВУАН і викладачі учбових закладів України, зокрема, академік В. П. Бузескул (історія античності), М. І. Вязьмітіна (мистецтво народів Сходу), професор Ф. М. Гавриленко (українсько-східні зв'язки), Т. І. Грунін (тюркологія), професори В. В. Дубровський (історичні зв'язки України та країн Близького Сходу), Б. І. Зданевич (арабістика, семітологія-гебраїстика), В. М. Зуммер (мистецтво народів Сходу) та Т. Г. Кезма (арабістика, іраністика, тюркологія), М. Л. Константинопольський (історія релігій країн Сходу), професори Б. Г. Курц (економіка Сходу), П. Н. Лозієв (іраністика), Г. Н. Лозовик (семітологія-гебраїстика), С. Г. Майліс (арабістика, історія ісламу), І. В. Моргилевський (архітектура країн Сходу), Ф. О. Петрунь (українсько-східні зв'язки), П. Г. Ріттер (індологія, санскрітологія), поет П. Г. Тичина (література народів Сходу), І. Л. Тригубов (правознавство на Сході). До роботи в комісію були запрошені також вчені-орієнталісти з Москви — професори І. М. Бороздін і В. О. Гурко-Кряжин; Ленінграда — академіки Г. Ю. Крачковський і О. М. Самойлович; з Грузії — професори К. С. Кекелідзе, С. Н. Кокабадзе, О. Й. Церетелі; Північної Осетії — професор Г. К. Мартуостян [3].

Комісія розгорнула інтенсивну діяльність як в історичному контексті (візантологія, стародавній Арабський Схід, семітологія-гебраїстика, тюркологія, історичні зв'язки Близького Сходу з Україною), так і в галузі вивчення сучасного внутрішньополітичного й соціально-еконо-

мічного становища народів та країн регіону, що перебували тоді у колоніальній залежності.

Вона займалася також підготовкою монографічних досліджень, статей і повідомлень, брошур, доповідей, лекцій. Ось назва деяких з них, які становлять і сьогодні неабиякий інтерес, пізнавальну й практичну цінність: «Бібліографія та історіографія країн Близького Сходу», «Боротьба за торговельні шляхи на Сході», «Половецькі документи XIII—XIV вв.», «Бібліографія східних джерел з історії України», «Історія ісламу в європейській та російській історіографії», «Українсько-хозарські зносини», «Історія стародавньої Палестини», «Історія семітських народів на стародавньому Сході», «Товарний обіг України з Кримом та Середньою Азією», «Історія національно-визвольного руху в колоніальних країнах Сходу», «Протиріччя англійського та французького імперіалізму в арабських країнах», «В. В. Бартольд як історик Сходу», «А. Ю. Кримський як історик ісламу» [4].

Значну увагу Комісія приділяла тюркологічній проблематиці, про що свідчать підготовлені нею різноманітні праці: «Боротьба за Чорне море», «Історія Туреччини у західноєвропейській літературі», «Економічний розвиток сучасної Туреччини», «Румунський орієнталіст Ніколае Йорга як історик Туреччини», «Младотурецька революція 1908 р.», «Україна за турецькими й татарськими джерелами», «Українсько-турецькі відносини у XVII ст.», «Гетьман Іван Мазепа і Туреччина», «Україна у творах турецьких письменників», «Українсько-кримські зносини XVII ст.» [5].

Комісія приділяла увагу і тим східним народам, представники яких у різні часи та в силу різних обставин оселилися в Україні. Підтвердженням цього є доповіді, що виголошувалися на її засіданнях, зокрема, такі, як «Київські ассірійці, їх побут і поезія», «Караїми, їх історія, творчість та побут», «Пісні курдів, записані у Києві» й ін.[6].

До числа першочергових завдань Комісії належали також систематичне видання наукових записок, орієнталістичних щорічників, складання покажчиків східних джерел і літератури з торговельно-економічних, культурних, конфесійних зв'язків українського народу з народами Близького Сходу, організація семінарів по вивченню східних мов (турецької, татарської, арабської та перської), історії, економіки й культури країн регіону. Окремо планувалося видати у світ такі тематичні збірники, як «Україна і Схід», «Студії з історіографії Сходу», «Студії з історії Туреччини», «Студії з Криму» [7].

Важливим напрямком у діяльності КВІБС залишалася візантологія. Було складено зведений каталог книг з візантієзнавства, сформовано відповідний відділ у Всенародній бібліотеці України (таку назву мала тоді Державна публічна бібліотека, а нині Центральна наукова бібліотека АН України) за рахунок візантологічної літератури, що зберігалася в бібліотеках колишньої Київської духовної академії, Софійського собору, Києво-Печерської лаври, Видубецького і Михайлівського монастирів, музеїв історії та мистецтва Києва [8].

Помітний вклад у розробку наукових проблем з візантології внесли академік Ф. І. Міщенко, зокрема його праці «Зародки цивільного шлюбу в римсько-візантійській культурі», «Праці з візантології на Заході в останні часи», «Візантійсько-українські повір'я у вовкулаків»; професор І. В. Моргилевський — «Візантійська архітектура Константинополя за останніми дослідженнями», «Східні елементи у пізній архітектурі Софійського собору у Києві. Останні спостереження»; М. І. Сагарда — «З історії візантійських джерел слов'яно-руської теми», «Загальний огляд походження та розвитку греко-візантійських антологій»; П. П. Кудрявцев — «До історії візантійського впливу на Україну»; В. І. Барвінок — «Роль балканських слов'ян в історії Візантії за добу 4-го хрестового походу»; О. І. Полулях — «Візантинізм та його науково-культурне значення» та ін. Видавничими планами КВІБС ВУАН пе-

редбачалася публікація спеціального тематичного збірника «Візантійські студії» [9].

Комісія зробила свій внесок і в підготовку до друку тих арабських стародавніх пам'яток — джерел, що містили цінні відомості про народи, які населяли територію Східної Європи. Це було здійснено у відповідь на рекомендацію академіка М. С. Грушевського сприяти відомим російським арабістам В. В. Бартольду та Г. Ю. Крачковському, які займалися цією важливою справою [10].

Як свідчать документальні матеріали, діяльність Комісії охоплювала широке коло питань, наприклад, від відзначення десятиріччя Лозаннської конференції 1922—1923 рр. (її підсумком став мирний договір між західними державами і Туреччиною, що знаменував дипломатичну перемогу та широке міжнародне визнання останньої) й до обговорення, наприклад, рукопису праці на тему «Орнаментне вишивання у кримських татар». Так, на засіданні КВІБС 8 квітня 1933 р. при обговоренні цього рукопису А. Ю. Кримський, торкаючись його недоліків, зазначав, що з тексту невідомо, хто більше на кого впливав — чи татари на Україну та Росію, чи навпаки. І, нарешті, назви приладдя для вишивання скрізь вживаються перські, у той час як вони мають чисто татарське походження [11].

Варто сказати про творчі контакти, що почали встановлюватися між КВІБС ВУАН та науковими і науково-інформаційними центрами інших союзних республік та закордону. Жвавий інтерес до українського сходознавства й бажання допомогти йому виявили Відділення Сходу Азербайджанського державного науково-дослідного інституту, Державний науково-дослідний інститут при Центральному Виконавчому комітеті Таджикистану *, Узбецька Книжкова палата, Видавництво при Держплані Казахстану, Центральне Архівне управління СРСР та Науковий комітет Монгольської Народної Республіки [12].

Так, на адресу КВІБС у 1931 р. надійшов лист від керівництва Центрального Архівного управління СРСР, в якому, зокрема, зазначалося, що останнє дало вказівку своїм філіалам й архівним органам союзних республік про виявлення для КВІБС необхідних матеріалів з історії Близького Сходу, які становлять інтерес для українських учених. Далі в листі зазначалося, що ряд архівних установ уже підібрали для Комісії значну кількість документів. У зверненні Наукового комітету Монгольської Народної Республіки від 29 грудня 1930 р. разом з висловленою готовністю про співробітництво з Всеукраїнською Академією наук містилося також прохання надіслати каталоги видань з історії, художньої літератури та мистецтва України [13].

Значно гірше йшла справа щодо наукових відряджень у країни зарубіжного Сходу. Слід зазначити, що за час діяльності КВІБС її члени (крім В. М. Зуммера та П. Г. Тичини, які відвідали Туреччину у листопаді 1928 — січні 1929 рр. у складі делегації ВУНАС) через різні об'єктивні і суб'єктивні причини так і не змогли скористатися такою можливістю, хоча відповідне бажання неодноразово висловлювали А. Ю. Кримський, Т. Г. Кезма, Т. І. Грунін, П. Н. Лозієв [14].

В якійсь мірі виходили із становища, користуючись тематичними діапозитивами, що надходили на замовлення Комісії з Всеукраїнського фото-кіноуправління. Так, у розпорядженні КВІБС, як і Київського філіалу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, знаходились 19 одиниць діапозитивів на тему «Чорноморська протока — Босфор», 11 — були присвячені пам'ятникам архітектури Стамбула, 15 — розповідали про найголовніші мечеті столиці Османської імперії, 16 — знайомили з відомими передмістями цього визнаного центру світової торгівлі, а саме — Перою та Галатою [15].

Комісія для вивчення історії Близького Сходу на початку своєї діяльності спиралася на досить відчутний потенціал зазначених вище українських орієнталістичних структур як у системі ВУАН, так і в рамках ВУНАС. Це істотно сприяло дальшому розвиткові вітчизняного

сходознавства. Сумісництво фахівців вищого класу, наприклад, у складі Комісії та в підрозділах ВУНАС, також сприяло спільній справі. Так, голова КВІБС А. Ю. Кримський водночас був одним з керівників Київського філіалу Асоціації сходознавства і членом редколегії друкованого органу ВУНАС — «Східний світ». Члени Комісії Т. Г. Кезма, Т. І. Грунін, Б. Г. Курц, які були активними діячами Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, на замовлення та під грифом цієї організації видали у кінці 20-х рр. свої праці [16]. Інші члени Комісії — В. П. Бузескул, М. І. Вязьмітіна, В. В. Дубровський, П. Н. Лозієв та інші неодноразово виступали на сторінках «Східного світу» [17].

Вагомий внесок у справу дешифровки й осмислення арабських джерел при розробці проблем історії України зробив А. П. Ковалівський — провідний учений серед харківських сходознавців. Незаперечним фактом є те, що він уже в лютому 1930 р., тобто відразу після заснування в Харкові Українського науково-дослідного інституту сходознавства (січень 1930 р.), запропонував оригінальну тему «Вивчення арабських джерел з історії народів Східної Європи та слов'ян» [18]. Тоді ж А. П. Ковалівського разом з членом КВІБС П. Г. Тичиною було включено до складу археографічної експедиції, що мала вирушити до Туреччини з метою опрацювання в державних архівах Стамбула та Анкари документальних матеріалів з історії України XVI—XVIII вв.[19]. Хоча експедиція й не відбулася (завадили обставини міжнародного характеру), наведений факт щодо серйозних намірів та наукових можливостей українських орієнталістів говорить сам за себе.

Становлять інтерес тези доповідей, підготовлені на замовлення історико-етнологічного відділу ВУНАС членом Комісії для вивчення історії Близького Сходу професором Азербайджанського університету, мистецтвознавцем В. М. Зуммером — уродженцем селища Тальне Уманського повіту на Київщині. Так, одна доповідь присвячувалася «золотому» сторіччю (XVI ст.) в турецькій історії й культурі, коли завдяки майстерності визначного турецького зодчого Коджі Сінана (грека за національністю) тисячі нікому невідомих робітників-будівельників, — турків і представників інших народів Османської імперії — спорудили справжні шедеври архітектури, зокрема, мечеті у Стамбулі: «Баязідіє» (на честь султана Баязіда II), «Сулейманіє» (на честь Сулеймана Пишного), «Шах-заде» (у пам'ять про загиблих синів останнього) та в Андріанополі — мечеть «Селіміє» (на честь султана Селіма II, до речі, сина славнозвісної Роксолани). У другій доповіді робилася спроба проаналізувати розвиток історії мистецтва в Криму «золотоординської» доби й особливо періоду XV—XVIII ст. Зокрема, у ній йшлося про архітектурні пам'ятники Бахчисарая — «Старий мавзолей», палац кримських ханів, «Караван-сарай», побудовані Сінаном мечеті «Хан-Джамі» в Євпаторії та «Селіміє» у Феодосії [20]. Остання до наших днів не збереглася.

Про потребу використання матеріалів турецьких державних архівів, що стосувалися історії України, свідчив лист наукового співробітника ВУАН О. Рябініна-Скляревського від 9 грудня 1928 р. на адресу Асоціації сходознавства. Автор листа повідомляв, що він зацікавився долею тих українських козаків, які після зруйнування у 1775 р. царським урядом Запорозької Січі, переселилися з дозволу султана у тодішні турецькі володіння — в район Сілістри (сучасна Болгарія) — і заснували там Задунайську Січ. О. Рябінін-Скляревський повідомляв також, що у підготовленій ним на цю тему історичній довідці розповідається про життя запорозьких козаків у Туреччині, надане їм султанською адміністрацією право обирати своїх кошових отаманів, які прирівнювалися до рангу двобунчужного паші [21]. Турецький уряд намагався використати запорожців як військову силу у боротьбі за збереження територіальної цілісності Османської імперії, зокрема проти сепаратистських дій самозваного правителя провінцій Епіру, Мореї та Південної Албанії

Алі паші Янінського, заколотницьких виступів яничар, спрямованих на повалення (1808 р.) прихильника реформ великого візира Мустафи паші Байрактара [22] тощо.

Автор листа зазначає, що при написанні даної праці він користувався лише вітчизняними архівними матеріалами та мемуарами відомого німецького військового теоретика Гельмута фон Мольтке, який був у 20-ті рр. XIX ст. інструктором у турецькій армії. У листі містилося прохання до ВУНАС сприяти отриманню в турецьких державних архівах копій султанських фірманів ** про затвердження обраних задунайськими козаками своїх кошових отаманів [23].

Тим часом у ВУНАС, так само як і у КВІБС ВУАН, не було жодної реальної можливості, щоб виконати вищезазначене прохання. Слід відзначити, що питання про працю українських дослідників у турецьких державних архівах й досі лишається практично невирішеним.

Підбиваючи підсумки діяльності Комісії ВУАН для вивчення історії Близького Сходу (до речі, унікальною в своєму роді, оскільки подібної не було ні в АН СРСР, ні в жодній з Академій наук союзних республік), слід зазначити, що чимало її планів залишилися нездійсненими, а на початку 1934 р. «за пропаганду антимарксистських теорій» [24] вона була взагалі ліквідована.

Однак внесок, зроблений нею у розбудову українського сходознавства, є незаперечним. І не випадково прем'єр-міністр Туреччини Ісмет Іненю, відвідавши Київ у кінці квітня 1932 р. й ознайомившись з установами ВУАН, відзначав: «Я надзвичайно зворушений теплою зустріччю в стінах вищої наукової установи України — ВУАН. Нас дуже цікавить діяльність Української Академії наук. Повернувшись до Туреччини, я розповім про ту величезну творчу роботу, яка проводиться тут, на Україні, зокрема, про роботу Вашої Академії наук...» [25].

Позитивний досвід, набутий КВІБС, може стати в пригоді також і у наш час — в умовах незалежної України.

[1] В 1921 р. Українська Академія наук була перетворена у Всеукраїнську Академію наук.

[2] Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В. І. Вернадського (далі— Відділ рукописів...), ф. Х, №№ 21795, 22044.

[3] Там же, №№ 22028—22033.

[4] Там же, №№ 21941, 21946, 22041, 21549, 21551.

[5] Там же, №№ 22036, 22041.

[6] Там же, №№ 21606, 21636, 21641.

[7] Там же, №№ 21849, 21873, 22038, 22041, 22044.

[8] Там же, №№ 21493, 21496.

[9] Там же, №№ 21495, 21506, 21501, 21508, 21509, 21519, 21397, 21398, 21849.

[10] Там же, № 21860.

[11] Там же, № 21841.

* На базі цих інститутів пізніше були створені відповідно Академії наук Азербайджану і Таджикистану.

[12] Відділ рукописів ..., ф.*Х, №№ 21887, 21894, 21914, 21865, 21937, 22019.

[13] Там же, № 22019, 21887.

[14] Там же, № 21585.

[15] Там же, № 28135—28136.

[16] Кезма Т. Г. Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении. Из лекций, читанных членам Киевского отделения Всеукраинской Научной Ассоциации востоковедения.— Киев, 1928; Курц Б. Г. Русско-китайские сношения в XVI—XVIII столетиях.— Харьков, 1929; Грунін Т. І. Турецька мова, елементарна граматика та новий альфабет.— Харків, 1930.

[17] Див., наприклад: Бузескул В. Открытия и научные достижения за последние годы в области изучения древнего Востока // Східний світ.— 1927.— № 1; Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Там же.— 1928.—№ 5; Вязьмітіна М. Збірка інкрустованої ісламської бронзи Музею мистецтв Укр. Акад. наук // Там же.—1928.— № 5; Дубровський В. Омар Сейфеддін. Життєопис та характеристика творчості // Там же.— 1929.— № 1—2 (7—8); Вязьмітіна М. По містах Туркестану. Самарканд. Бухара. Ташкент // Там же.—1929.— № 3(9); Дубровський В. Рецензія на кн. «Студії з Криму». І—IX. Збірник Істор.-філ. відділу ВУАН, № 89, Київ, 1930 // Там же.— 1930.—

№ 4—5 (13—14); Лозієв П. Омар Хейям (1040—1123). Приведено текст робайятів укр. мовою в перекладі П. Лозієва // Там же.—1930.— № 10—11 (1—2).

[18] Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках // Антологія літератур Сходу. Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові. Упорядкування, вступна стаття та примітки доктора історичних наук, професора А. Ковалівського.— Харків, 1961.— С. 89.

[19] Відділ рукописів ..., ф. X, №№ 22917, 28757.

[20] Відділ рукописів ... , ф. X, № 21589. Див. також: Ekrem Hakki Ayverdi. Bir tek taş Pirlanta // Kültür ve Sanat.— Ankara.— Haziran, 1976. Sayi 4, Vil 2, s. 39—43; Петросян Ю. А. Древний город на берегах Босфора.— М., 1986.— С. 161—164.

[21] Найвищі посадові особи в Османській імперії поділялися за своїм титулом на однобунчужного, двобунчужного та трибунчужного пашей. Назва походить від слова «бунчук», тобто пучок волосся з кінського хвоста. У турків-османів тривалий час він служив за прапор.

[22] Відділ рукописів ..., ф. X, № 29945; Miller A. F. Mustapha pacha Bairaktar.— Bucarest. Association Internationale d'Etudes du Sud—Est Européen, 1975.— P. 7, 211, 234, 334—335.

** Фірман — указ турецького султана.

[23] Відділ рукописів ... , ф. X, № 29945.

[24] Там же, № 28552.

[25] Пролетарська правда.—1932.—28 квіт.

Т. В. Чухліб (Київ)

Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила [1684—1689 рр.]

Правобережна Україна, яка за Андрусівським договором 1667 р. між Московською державою і Річчю Посполитою відходила до Польщі, фактично не підкорялася варшавському урядові. До кінця 70-х рр. XVII ст. це була частина самостійної Української держави і тільки після відмови у 1676 р. П. Дорошенка від гетьманської булави, а також спустошливих Чигиринських походів 1677—1678 рр. власне українська політико-адміністративна структура на правобережних землях занепадає [1]. Однак це не означало її повного знищення — у 80-ті рр. відроджуються козацькі полки, які були головним чинником національної державності, одержує новий поштовх інститут гетьманства.

Українська історіографія майже обійшла увагою життя та діяльність гетьманів Правобережної України останньої чверті XVII ст. — О. Гоголя (1675—1679 рр.), С. Куницького (1683—1684 рр.), А. Могили (1684—1689 рр.), Гришка (1689—1694 рр.), Самуся (1694—1699 рр.). Саме в ті роки на терені Правобережжя завершувався період так званої «руїни» — руйнації політико-адміністративних структур Української держави, яка утворилася за часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Мета даного повідомлення — висвітлити військово-політичну біографію правобережного гетьмана Андрія Могили (Мигулі, Мигули, Могиленка), який заслуговує на те, щоб його ім'я нарівні з іншими було занесене до реєстру гетьманів України.

На жаль, документальних свідчень про його походження, місце народження та діяльність до того, як він з'явився серед козацтва Правобережної України, не маємо. У листі з канцелярії лівобережного гетьмана І. Самойловича (1685 р.) говориться про те, що Могила перед тим, як перейти на правобережні землі, був «присяглий товариш з рядових компанійських козаків регіменту його милості пана гетьмана» [2–3]. У літописах Самовидця та Грабянки читаємо, що він був «запорозьким козаком» [4]. Ось і все, що можемо сказати про А. Могилу до того, як він наприкінці 1683 р. в чині козацького полковника очолює піхотні відділи у війську гетьмана Правобережної України С. Куницького під час походу до Молдавії. Саме тоді ім'я Могили стало відомим серед правобережного козацтва, що дало йому змогу невдовзі зайняти найвищу військово-адміністративну посаду на цих землях.

За наказом польського короля Яна III Собеського С. Куницький, очолюючи 8-тисячне козацьке військо, вирушає на допомогу молдавському господарю Петриченку в його боротьбі з турецько-татарськими загонами. 4 грудня 1683 р. під м. Тіглотиним українці перемагають численні турецькі підрозділи [5]. Однак 30 грудня біля переправи через р. Прут поблизу с. Табок загони буджацького та білогородського ханів оточують козацьке військо. Під час жорстокого бою, де «татар стратили немало» [6], кіннота на чолі з гетьманом Куницьким не витримала навального удару противника і відійшла за Прут, залишивши на полі бою піхотні сотні на чолі з полковником Могилою. Останній, зненацька опинившись у такій скрутній ситуації, не розгубився. С. Величко свід-

чить, що Могила, керуючи козацькими піхотинцями, «бився з татарами цілий день і, хоч зазнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок» [7]. Коли настала ніч, **Могила наказав** переправлятися через річку по тонкому льоду, і хоча з десяток козаків втонули, козацький ватажок уникнув повної поразки, дістався до м. Яси.

У січні 1684 р. він разом зі своїми козаками з'являється в м. Могилів, що на Дністрі. Невдовзі тут відбулася козацька Рада, яка відібрала булаву в Куницького і поставила на гетьманство А. Могилу. 30 січня того ж року рішення могилівської Ради були затверджені польським королем [8]. Отже, можемо стверджувати, що гетьманування Могили на Правобережжі за правовим статусом нічим не відрізнялося, наприклад, від правління гетьманів І. Самойловича чи І. Мазепи на Лівобережній Україні. Вони також обиралися на козацьких Радах, а потім затверджувалися своїм сюзереном — московським царем. Таким чином, ім'я А. Могили повинно зайняти своє, належне йому місце серед когорти українських гетьманів.

Рішення козацької Ради у Могилеві свідчать про існування певних автономних прав козацької адміністрації в межах Правобережної України задовго до відомого указу Яна III Собеського в 1685 р., яким дозволялося формування козацьких полків на території Київщини і Брацлавщини [9]. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло і непевне міжнародно-правове становище цієї території — адже ні Журавницький мир 1676 р. між Туреччиною і Польщею, ні Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією і Туреччиною не сприяли зміцненню на цих землях влади одного з монархів.

У 80-і рр. XVII ст. Річ Посполита продовжує проводити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії і Волощині. У зв'язку з цим А. Могила веде активне листування з волоським господарем Дмитрашком [10]. У травні 1684 р. український гетьман вирушає на допомогу своєму західному сусідові, але цей перший похід Могили у ранзі найвищого козацького керівника закінчується невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вирвався з оточення лише з тридцятьма козаками [11]. Довідавшись про значні втрати серед своїх товаришів (загальна кількість вбитих і полонених становила близько 3000 чол.), козаки «за шию його, Могиленка волочили» [12], але булави не відібрали *. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинив до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра — у Переяславський полк [13]. Додатковим поштовхом до втечі 4000 козаків з-під влади А. Могили була також невелика плата від польського короля.

1 червня 1684 р. Могила пише лист до Яна III, в якому, як гетьман Війська Запорозького, скаржиться на те, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому він не в змозі знову йти на допомогу молдавському господарю [14]. Також він повідомляє про те, що полковник С. Палій, забравши 100 000 злотих з плати короля, перейшов разом з полковником Дроб'язгою і Кришталем до І. Самойловича. Повернувшись на Правобережну Україну, Палій запевняє короля, що буде підкорятися наказам гетьмана Могили [15]. Однак ще два роки по тому свого слова він не дотримував. Лише після того, як С. Палій взяв участь у молдавському поході разом з польськими військами (жовтень 1687 р.), а потім розбив хана Батир-агу, Ян III Собеський у листі до «бунтівного» полковника висловлює надію, що той «помириться» з А. Могилою [16].

Заворушенням у військах Могили і переходу більшої частини правобережних козаків на Гетьманщину сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом переяславський полковник Л. Полуботок весною 1684 р. «засилає» у м. Немирів, гетьманську резиденцію Правобережжя, бориспільських козаків братів

Яковенків «для повернення війська і його самого (Могили — *Т. Ч.*)»[17]. Після п'ятитижневого перебування у стані гетьмана вони загітували перейти на лівий берег кілька тисяч козаків. Крім переманювання на свій бік «лядських» козаків, І. Самойлович робив усе можливе для дискредитації А. Могили як правобережного гетьмана перед польським королем. Відразу після обрання Могили гетьманом він заявляє офіційний протест перед польською владою, вказуючи на неправомірність таких дій правобережного козацтва. Згодом у своїх листах до представників уряду Речі Посполитої Самойлович називає Могилу «зрадником», «дурним Могиленком», який «не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму»[18]. Керуючись суб'єктивною оцінкою лівобережного гетьмана, В. Антонович[19], а за ним інші українські історики дають негативну характеристику діяльності А. Могили. Ми не можемо погодитися з такою оцінкою правобережного гетьмана, оскільки ще козацькі літописці відзначали його значну роль у вигнанні турків з Поділля в останній чверті XVII ст.[20]. Зовсім не визначене місце А. Могили у державотворчих процесах на землях Правобережної України. В серпні 1684 р. він проголошує наказним гетьманом димерського полковника Мирона, який зразу ж по обранні починає розсилати універсали по всіх правобережних землях. В них він стверджував, що польський король віддав запорозькому гетьману Україну по р. Случ, як то було за Б. Хмельницького[21]. Всі селяни повинні були перейти у козацький стан і не підкорятися владі польської шляхти. Цілком можливо, що Мирон діяв не без відома свого патрона — А. Могили. Козацькі ватажки хотіли скористатися відомим наказом Яна Собеського, який надавав козакам територію «коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тикичем і коло Умані»[22]. Отже, бачимо, що як тільки уряд Речі Посполитої починав проводити щодо правобережного козацтва «політику пряника», там знову починали спрацьовувати державотворчі чинники, виразником яких був також і гетьман А. Могила.

У війську Могили на кінець літа 1684 р. налічувалося близько 12 тис. козаків[23] — вони, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись на те, що польський уряд обіцяв платити їм великі гроші. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України, Волині, Полісся та інших українських регіонів[24]. Могила повідомляв Яну III, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари, а також, що гетьманом Самойловичем «застави поставлені по границі від Запорогів по Київ і по Батурин міцні»[25] і вже страчено двадцять козаків. Лівобережний гетьман заарештував навіть дружину А. Могили. Виявив бажання перейти на службу до правобережного війська переяславський полковник Войца-Сербин, за що і був відісланий Самойловичем у кайданах до Москви[26]. Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян — Правобережжя успішно заселялося, у військах Могили з'являлося дедалі більше досвідчених воїнів.

Це давало можливість успішно проводити воєнні операції проти турків, татар та козаків, які перейшли на їхній бік. У листопаді під Немировим Могила розбиває військо на чолі з полковником Самойленком, який перейшов на бік турецького султана[27]. Польському королю А. Могила неодноразово висилає полонених татар і турків. «По градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», — так оцінює даний період діяльності правобережного гетьмана Г. Грабянка[28]. У грудні 1684 р. війська Могили відзначились у битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії стала постанова вального сейму від 16 лютого 1685 р., в якій говорилося, що «всіх козаків Низових і Українських, як тих, які є в службі дійсній під гетьманом нашим Могилою, так і тих, які побажали при-

знати його, мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...» [29]. А. Могилі також було доручено набирати полковників не з шляхетського стану, як було доти, а серед козаків. Разом з тим сеймова конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що і стало причиною подальших конфліктів між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відроджуються чотири козацьких полки — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої у даному випадку керувалися принципом «найменшого зла» — перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнається як окрема військово-політична сила, що сприяє відродженню елементів національної державності на правобережних землях України.

Однак знову спрацьовує чинник, що завжди перешкоджав українству створити повноцінну державу. Полковники Сулимка, Булук-Баша, Барабаш і Корсунець відмовляються підкорятися гетьману Могилі. Один з них висловив таку думку: «Я ні короля, ні гетьмана не боюся, у мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба тое відати: де Барабаш, там нічого не маш» [30]. Наприкінці 1685 р. А. Могила розбиває війська полковника Сулимки. В тому ж році він бере участь у спільному поході з хоругвами коронного гетьмана Яблоновського. Війська Могили, в яких налічувалося 6000 козаків, розбивають татар під Зінковим, а згодом разом з полком Апостола-Щуровського відкидають татарські загони від Немирова [31].

Наприкінці літа 1686 р. вже 2-тисячний загін Могили приходить на допомогу військам короля Яна III, які вирушали під Цецору «на допомогу цесарю римському проти турок» [32]. У вересні польсько-українські війська були оточені турецько-татарською армією неподалік від Кам'янця. Облога тривала дванадцять діб. Після того, як загинуло близько третини королівських військ, коронний гетьман Яблоновський дав наказ відступати у напрямку на Львів, а «козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 таляри і по зипуну на козака». Отримавши гроші, три полковники покинули А. Могилу і подалися на Лівобережжя [33].

Коронний гетьман вчасно відійшов з Поділля, залишивши українського гетьмана на поталу татарській орді — 50-тисячне військо сина татарського хана в листопаді 1686 р. оточило гетьманську столицю м. Немирів. Проте Могила, вміло керуючи оборонними діями немирівського гарнізону, змушує татар відступити вже через три дні. Зимою того ж року в гетьманській резиденції був великий голод, внаслідок чого місто покинули багато козаків.

У травні 1686 р. між Московською державою і Річчю Посполитою було укладено так званий Вічний мир. За цим договором Польща віддавала цареві на правому березі Київ із землями між р. Стугною та р. Ірпенем, але московський уряд повинен був виплатити за це полякам 146 тис. крб.[34]. Територія Запорожжя відходила також до Москви. Однак статус «споконвічних» козацьких земель — вниз по Дніпру від Ржищева і Трахтемирова до Черкас і Чигирина — знову не був визначений. Сьома стаття договору постановляла, що «ті місця мають лишатися порожні, так як вони є тепер» [35]. Крім того, було домовлено про спільні дії проти Туреччини й Криму. Також було вирішено проблему переходу козаків з Правобережжя на лівий берег Дніпра і навпаки — віднині «їхня царська величність, тих козаків, ... які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону» [36]. Так само мав діяти і польський монарх по відношенню до запорозьких козаків, які часто приходили на допомогу гетьману Могилі.

У 1687 р. Могила бере участь в облозі Кам'янця, якою керував королевич Якуб. Того ж року він призначає наказним гетьманом

Максима Булигу [37]. Відомий лист Андрія Могили від 30 грудня до хелмського каштеляна і комісара над козаками С. Дружкевича, в якому правобережний гетьман запитував його, чи затримувати тих козаків, які не задоволені зимовою кампанією та невиплатою обіцяних грошей і погрожують покинути козацькі полки Правобережної України [38]. Відоме також послання Могили до польського короля Яна III Собеського від 13 червня 1688 р.** (зберігається у Головному архіві давніх актів AGAD, Варшава, Польща), в якому гетьман повідомляє про перемогу над татарами у битві під Немировим [39].

16-м серпнем 1688 р. датується ще один цікавий документ, а саме лист московського царя Петра I до польського короля «Про заборону польському підданому Андрію Могилі (Мигулі) писатися запорозьким гетьманом» [40]. Отже, як бачимо, Московській державі, яка за Коломацькими статтями 1687 р. знову відбирала частину автономних прав Гетьманщини, була небайдужа навіть така «дрібниця». Виникає запитання, чому саме влітку 1688 р. (адже Могила йменувався гетьманом Війська Запорозького вже четвертий рік) з'явилося таке послання?

А. Могила привертає до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що пише листи на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в яких запрошує запорожців на службу до польського короля [41]. Один з таких листів був перехоплений і потрапив до Мазепи. Останній зразу ж переправляє його до Москви, чим викликає небачений гнів запорозьких козаків. Наслідок був протилежний бажанням царя і лівобережного гетьмана. Незважаючи на великі заслони, що були виставлені І. Мазепою, багато запорожців переходять на службу до А. Могили.

Взимку 1688 р. гетьман Могила з почесною місією направляє до Кримського ханства свого перекладача (на жаль, прізвище його в документах не збереглося). Той, маючи при собі велику суму грошей з гетьманської скарбниці, мав викупляти з татарської неволі полонених козаків. Весною він з'являється у запорозькому Коші з великою кількістю колишніх невільників і з листом кизикерманського беглер-бея до кошового отамана [42].

Остання документальна звістка, що торкається безпосередньо діяльності А. Могили на посаді правобережного гетьмана, датується 22-м вересня 1688 р. Саме в цей день польський король Ян III пише листа до старого гетьмана, наказуючи йому вирушити з м. Бару до м. Бучач під командуванням коронного гетьмана Яблоновського (цей лист зберігається в архіві Чарторийських, Краків, Польща) [43]. «Компут війська запорозького» свідчить, що на цей час під керівництвом Могили у полках Іскри, Самуся та Макаренка перебувало 1872 козака [44]. Помер А. Могила в січні 1689 р. Після його смерті гетьманом став Гришко (1689—1694 рр.), але він вже, на відміну від А. Могили, був призначений польським королем.

Звичайно, не слід робити з А. Могили народного героя, борця за суспільні ідеали українського народу та державність. Колонізація Правобережної України, відродження козацьких полків, захист українських земель, Речі Посполитої та й усієї Східної Європи від турецько-татарської агресії — ось головні заслуги гетьмана Могили. Без цього був би неможливий рух правобережного козацтва за своє визволення з-під влади польської шляхти в кінці XVII — на початку XVIII ст.

[1] Смолій В. А. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.— провінція Речі Посполитої чи частина самостійної Української держави? // Польща—Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. Тези доповідей міжнародної наукової конференції.— Кам'янець-Подільський.— К., 1992.— С. 79.

[2] Блок М. Апология истории.— М., 1986.— С. 18.

[3] Величко С. В. Літопис.— Т. 2.— К., 1991.—С. 371.

[4] Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 140; Летопись Гр. Грабянки.— К., 1854.— С. 233.

[5] Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1853.— Т. 5.— С. 174. (Далі — АЗР).

[6] Величко С. В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 304.

[7] Там же.

[8] Perdenia J. Stanowisko Rzecrypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w.— Wrocław, 1963.— S. 24.

[9] Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею: Акты о казаках (1679—1716).— К., 1868.— Т. 2.— Ч. 3.— С. 94. (Далі — АЮЗР).

[10] Дополнение к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1872.— Т. 2.— С. 90. (Далі — Дополнения к актам ...).

[11] АЗР.— Т. 5.— С. 176.

[12] Там же.

* У примітках до сучасного перевидання літопису С. Величка В. Шевчук відзначає, що після бою під м. Студеницею А. Могилу скинули з гетьманства (Величко С. В. Літопис.— К., 1991.— С. 303). Однак він перебуває на своїй посаді аж до власної смерті на початку 1689 р.

[13] АЗР.— Т. 5.— С. 176.

[14] Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce.— Lwów, 1923.— T. 3.— S. 14.

[15] Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.— Львов, 1874.— С. 208—209.

[16] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej ... — S. 68.

[17] Дополнения к актам ... — Т. 11.— С. 171.

[18] АЗР.— Т. 5.— С. 176; Величко С. В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 371.

[19] АЮЗР.— Т. 11.— Ч. 3.— С. 36.

[20] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 33; Літопис Самовидця.— С. 140.

[21] АЮЗР.— Т. 2.— Ч. 3.— С. 94.

[22] Там же.

[23] Дополнение к актам ... — Т. 11.— С. 150.

[24] Центральний державний історичний архів України, ф. 2, оп. 1, спр. 3, арк. 212 зв. (Далі — ЦДІА України).

[25] Дополнение к актам ... — Т. 2.— С. 150.

[26] Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 328.

[27] Дополнения к актам ... — Т. 2.— С. 106.

[28] Летопись Гр. Грабянки.— С. 233.

[29] Volumina legum: Przedruk zbioru praw.— Petersburg, 1859.— T. 5.— S. 350.

[30] АЮЗР.— Т. 2.— Ч. 3.— С. 337.

[31] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej ... — S. 50.

[32] Дополнения к актам ... — Т. 12.— С. 302.

[33] Там же.

[34] Сборник грамот и договоров о присоединении царств и областей к государству Российскому в XVII—XIX в.— Пб., 1922.— Ч. 1.— С. 89.

[35] Величко С. В. Назв. праця.— С. 316.

[36] Там же.— С. 315.

[37] ЦДІА України.— ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 63.

[38] Korzon T. Dzieje Wojen ... — T. 3.— S. 14.

** В. Антонович, помиляючись, вказує на те, що «останній раз ім'я Могили згадується в 1686 р.» (Антонович В. Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679—1716) // АЮЗР.— Т. 11.— Ч. 3.— С. 37).

[39] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej...— S. 66.

[40] Бантыш-Каменский М. Н. Обзор внешних сношений России.— М., 1897.— С. 159.

[41] Бантыш-Каменский М. Н. История малой России.— М., 1830.— С. 343.

[42] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— Т. 3.— Львів, 1991.— С. 41.

[43] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej ...— S. 73.

[44] Ibid.— S. 77.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

В. М. Ричка (Київ)

Гонта і уманська «бійня» 1768 р. в оцінці В. Б. Антоновича

Оповиті легендами і переказами бурхливі події народно-визвольного руху 1768 р. в Україні, відомого під назвою Коліївщини, здавна привертали увагу істориків. Цій проблематиці присвячено чимало монографій, статей та заміток як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Аналіз чи докладний історіографічний огляд створених ними праць має стати темою для спеціального дослідження.

Нинішнього року виповнюється 225-та річниця з часу розгортання одного з найбільших у XVIII ст. народних повстань в Україні. Це спонукає не тільки активізацію досліджень у цій галузі історичних знань та їх популяризацію, а й критичне переосмислення усталених у науці положень, зокрема, щодо характеру і соціального змісту подій, правомірності використання щодо них таких термінів, як «гайдамаччина», «коліївщина» тощо. Неабиякий інтерес у цьому зв'язку викликає постать одного з ватажків селянської війни 1768 р.— уманського сотника Івана Гонти. На сторінках художніх творів (згадаймо хоча б славнозвісних «Гайдамаків» Т. Г. Шевченка) він постає на тлі згарища з обагреним кров'ю своїх дітей-католиків ножем у руці. Створений творчою уявою великого поета України, цей епізод ще й досі нерідко сприймається нашими сучасниками на рівні побутової історичної свідомості як цілком достовірний факт. Сила художнього слова заслоняє цю історичну особу романтичним ореолом, далеким від справжніх реалій. Яким же насправді був Іван Гонта? Яку роль він відіграв у подіях, що розгорнулися в Умані 1768 р.?

Пошукам відповіді на ці запитання присвячена наукова розвідка відомого українського історика В. Б. Антоновича (1834—1908 рр.), що пропонується увазі читачів «Українського історичного журналу». Вона була опублікована 1882 р. на сторінках листопадової книги популярного часопису «Киевская старина». Залишаючись маловідомою та практично не доступною широкому читацькому загалу, ця публікація, однак, не втратила свого наукового і пізнавального значення.

В. Б. Антонович був добрим знавцем історії народних рухів в Україні у XVIII ст. 1876 р. він опублікував фундаментальну працю «Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768 гг.». У ній відтворено широку панораму боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Народні рухи, що виявлялися в формі гайдамаччини, відзначалися, на думку В. Б. Антоновича, стихійністю, схильністю їх учасників до грабежу й насильства. Події 1768 р. він характеризує як селянське повстання, відносячи його, однак, до гайдамаччини.

Спираючись переважно на свідчення польсько-шляхетських мемуаристів, В. Б. Антонович у своїй науковій розвідці про Івана Гонту неупереджено та об'єктивно відтворює уманські події 1768 р. Вчений розповідає про походження козацького сотника, його кар'єру і суспільне становище. Перехід Гонти на бік повстанців був, на його думку, свідомим вчинком, актом великої громадянської мужності. В ім'я народу, «його прав, віри й національності» Гонта приніс у жертву своє життя. В. Б. Антонович доводить, що уманський сотник не був затятим

різуном чи «коліем», як це стверджували шляхетські мемуаристи. На основі джерел учений показав, що Гонта докладав чимало зусиль для того, щоб зупинити погроми сп'янілих від перемог повстанців. Він врятував від наглої смерті не одну шляхетську родину. Втім не будемо переповідати зміст праці В. Б. Антоновича. Читачі самі зможуть її належно оцінити.

Наукова розвідка В. Б. Антоновича подається мовою оригіналу з незначним редакторським втручанням у текст відповідно до сучасних норм російського правопису. Авторські посилання на джерела та літературу не зберігаються. Відповідні коментарі упорядника винесено окремо.

В. Б. Антонович

Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.)

Для характеристики исторического значения гайдамачества вообще и особенно «Колиивщины» личность одного из вождей последней, сотника Гонты, имеет особенный интерес. Печальное состояние края, разразившееся во второй половине прошлого столетия страшною уманскою катастрофою, недостаточно еще обследовано беспристрастным историческим изучением. Современники — мемуаристы, принадлежавшие к потерпевшей стороне, оставили нам лишь яркие картины пожаров, убийств и грабежа, сопровождавших катастрофу; но о поводах, вызвавших эти печальные явления, о причинах, которые довели постепенно народ мирный, земледельческий, стремившийся к прочной, оседлой и хотя сколько-нибудь обеспеченной и спокойной жизни, они или вовсе не упоминают, или же говорят в самых общих выражениях. По их мнению, страшное народное волнение в Украине было, с одной стороны, плодом якобы дипломатической интриги России, с другой, — результатом врожденного будто бы южнорусскому народу варварства, его злой природы и главное — страсти к грабежу. Конечно, такие объяснения мемуаристов, весьма впрочем естественные в устах людей малоразвитых и сильно раздраженных, не заслуживают серьезного внимания, как всякие огульные приговоры над характером целого народа; конечно, легче объяснить явление историческое, предположив известную, будто врожденную наклонность в народном характере, вместо того, чтобы исследовать истинные причины этого явления, часто слишком сложные для степени развития исследователя или слишком нежелательные для самолюбия той общественной группы, к которой он принадлежит. Но предложения такого рода не могут останавливать на себе внимания сколько-нибудь спокойного исторического исследования, и первый попавшийся факт, передаваемый источником пристрастным, при внимательном рассмотрении совершенно разрушает все поверхностные предположения автора оного.

Одним из таких фактов является в рассказах о «Колиивщине» личность уманского сотника Ивана Гонты. Несмотря на то, что все сведения о нем мы можем извлекать лишь из записок шляхтичей или духовных лиц польской народности, писавших после «Колиивщины» (и, следовательно, относившихся с крайнею ненавистью к бывшему уманскому сотнику), личность его, и по сказаниям, является с характером, совершенно противоположным тому общему их взгляду на «гайдамачество», которое высказывается ими в мемуарах. Гонта является человеком не только зажиточным, но даже богатым, следовательно, не страсть к грабежу руководит им; он пользуется особою

милостию владетеля Умани, воеводы Салезия Потоцкого, который обеспечивает вполне его будущую карьеру, обещает ему подарить в потомственное владение несколько сел и выхлопотать на сейме «нобилитацию», т. е. возведение в дворянство; следовательно, личный интерес и личное честолюбие должны были бы склонять Гонту к защите шляхетства, в ряды которого попасть он имел возможность. Сведений о влиянии на Гонту мнимой политической интриги сами мемуаристы не передают и влияния такого даже не предполагают. Таким образом, побуждения, заставившие Гонту принять участие в «Колиивщине», остаются не разъясненными; с точки зрения на «Колиивщину» шляхетского общества и само его участие является чем-то по-видимому неожиданным, загадочным. Конечно, колорит этот исчезает, если мы посмотрим на данное событие с той точки зрения, которая присуща была в свое время украинскому народу; тогда станет понятным, что Гонта действовал из-за убеждений, глубоко укоренившихся в народе, из-за сознательного долга стать в борьбе, охватившей страну, на стороне своего народа, его прав, веры и национальности и принести этому делу в жертву и свою карьеру, и свое общественное положение.

Если бы до нас дошли известия о Гонте и его участии в «Колиивщине» от лиц, принадлежавших к другой заинтересованной стороне, или по крайней мере от свидетелей беспристрастных и посторонних, то мы не сомневаемся, что высказанное нами положение можно было бы установить самыми точными и подробными ссылками. К несчастию мы поставлены в необходимость пользоваться источниками, составленными исключительно лицами, враждебными Гонте, и потому можем попытаться лишь указать путем сопоставлений и критического отношения к сообщаемым фактам на более серьезные и человечные побуждения деятельности Гонты, чем те, которые приписывали ему шляхтичи-современники, увлекаясь весьма естественно ненавистью к лицу, причинившему им много бедствий и страданий. Не желая впрочем теряться в догадках и гипотезах, мы ограничимся лишь фактическим изложением относящихся к его биографии событий.

Иван Гонта принадлежал по рождению к крестьянскому сословию; по словам Липпомана [1], он родился в селе Росошках, принадлежавшем к уманскому имению Потоцких. Сведение это заимствовано Липпоманом из записок Вероники Кребс [2], которая говорит: «Когда мой отец приехал в Умань (1757 г.), он уже застал там полковника (надворных козаков) [3] Обуха и старшего сотника Гонту, крестьянина из деревни Росошек». Брат г-жи Кребс — Павел Младанович — утверждает в своих записках, будто Гонта родился где-то в Полесье и, достигши 18-летнего возраста, совершил какое-то преступление, за которое был приговорен к виселице, но будто уже на самом месте исполнения казни отец Младановича, занимавший тогда должность уманского «губернатора», выпросил ему помилование, уплатил в суде штраф в 4000 злотых, причитавшийся за его вину, и затем зачислил его в уманскую надворную милицию. Конечно, весь рассказ Павла Младановича есть не более как эпизод, сочиненный им самим для того, чтобы изобразить в более черных красках характер Гонты; рассказ этот не заслуживает вероятия не только при сопоставлении его с рассказом его сестры, но и с данными, сообщаемыми самим Младановичем.

Мы не знаем, когда Гонта поступил на службу в надворную казацкую милицию: во всяком случае это должно было случиться задолго до катастрофы 1768 года, так как, по сведениям Кребс, за 11 лет до нее он уже занимал должность старшего в ней сотника. Среди казаков этой милиции он пользовался значительным уважением и авторитетом, и шляхтичи, управлявшие уманским имением, были уверены, что в каждом затруднительном случае мнению Гонты и его влиянию вся уманская милиция готова повиноваться беспрекословно. Вследствие этого убеждения шляхтичи старались жить в дружбе с влиятельным

сотником и обходились с ним с почетом, как с равным; впрочем положение свое в шляхетском обществе Гонта поддерживал и личными своими качествами. Павел Младанович описывает его, по своим воспоминаниям, следующими словами: «Гонта был казак видный, рослый и красивый, отличался постоянною удачею во всех своих предприятиях». В записках Кребс мы находим такую же его характеристику: «Гонта, — говорит составительница этих записок, — был красивый, представительный мужчина и к тому он не только говорил, но и превосходно писал по-польски, а воспитание его было таково, что и теперь (т. е. в начале XIX ст.) его можно было бы счесть за шляхтича». Благодаря этим качествам, Гонта, несмотря на крестьянское происхождение, принят был в местном кругу шляхетского общества и занял в нем даже видное положение вследствие особенного к нему благоволения уманского владельца, воеводы Салезия Потоцкого. По установленному обычаю ежегодно 300 казаков из надворной уманской милиции под предводительством сотника отправлялись по очереди ко двору владельца в его резиденцию — Кристинополь, находившуюся в Червоной Руси, где исполняли при его особе службу в качестве придворной стражи. Во время этих командировок Гонта обратил на себя внимание Потоцкого, сделался его любимцем и доверенным лицом. В два похода Гонта приобрел от воеводы грамоты, по которым последний отказал в его пожизненное владение два богатых села: его родину Росошки и соседнее село Орадовку [4], а села эти приносили в то время ежегодно доход в 20 000 злотых; сверх того Потоцкий изъял Гонту и его сотню из зависимости от полковников-шляхтичей, командовавших уманскою милициею, и подчинил прямо власти губернатора. Вследствие этих распоряжений Гонта стал возбуждать зависть шляхтичей, заведывавших администрациею Уманщины; но тем не менее они, не исключая губернатора, обращались с сотником с большим вниманием и уважением, так как в среде их установилось мнение, что Потоцкий будто выслушивает сообщения Гонты о действиях их по управлению имением и относится к этим сообщениям с большим доверием.

Семейство Гонты жило в то время в его доме в селе Росошках; оно, по сведениям П. Младановича, состояло из жены [5], четырех дочерей и сына; тот же мемуарист сообщает, в весьма впрочем неясных выражениях, будто Гонта вступил в брак не по собственному желанию, а по чьему-то принуждению, но будто впоследствии он примирился с судьбою и был совершенно доволен своею семейною обстановкою.

Приведенными фактами исчерпываются все известия, сообщаемые о Гонте мемуаристами до рокового 1768 года. Из известий этих явствует, что, несмотря на милость владельца и уважение, которым пользовался Гонта в среде окружавшей его шляхты, он не увлекся личною карьерою настолько, чтобы перейти в шляхетский лагерь и разорвать связь с народом, из среды которого вышел; тесная связь эта обозначается как признанною всеми мемуаристами популярностью Гонты в среде уманской милиции, которой он был выборным сотником, так и его усердием к православной вере, на которое мы имеем два фактических указания. В 1860 году нам случилось быть в селе Росошках, где в старой деревянной церкви над дверью мы видели резную надпись примерно следующего содержания: «Церковь сия збудована коштом сотника Ивана Гонты и всей громады». В местечке Володарке в старой Воздвиженской церкви в числе церковных ктиторов записан был и Иван Гонта с женою, и портреты их хранились в церкви до 1847 года. В этом году старая церковь была разобрана и перенесена на другое место по желанию помещика; тогда, вероятно, в собственность последнего перешли и портреты ктиторов, в том числе и портрет Гонты.

В 1768 году Гонте суждено было занять видную и трагическую роль в истории края. В феврале этого года вспыхнула барская конфедерация [6]; конфедераты, заняв значительную часть воеводств — Подоль-

ского, Брацлавского и Киевского — стали понуждать землевладельцев к доставке в помощь конфедерации денег, провианта и вооруженных людей; в Умани получен был универсал, требовавший присылки в стан конфедератов 30 000 злотых, значительного фуража и 3 000 вооруженных и форменно одетых солдат, т. е., иными словами, всей надворной казацкой милиции, и угрожавший строгим взысканием в случае ослушания. Универсал этот был препровожден на усмотрение владетеля Уманщины, воеводы Салезия Потоцкого, и управлявший его имением дворянин Младанович просил снабдить его инструкциями. Потоцкий не был расположен в пользу конфедерации, но, с другой стороны, боялся, чтобы в случае резкого отказа его уманские поместья не подверглись разорению со стороны конфедератов, и потому занял двусмысленное положение. Он приказал Младановичу ответить конфедератам, что он находит неудобным послать им в помощь свою казацкую милицию, так как на искреннее участие казаков в войне с русскими войсками невозможно положиться; но взамен милиции он обещал навербовать требуемое количество войска из шляхты и, вооружив ее на свой счет и снабдив мундирами, отправить в помощь конфедерации. В то же время он приказал всю уманскую милицию расположить лагерем у реки Синюхи вдоль русской границы и вошел в сношения с киевским военным губернатором Воейковым; последний по просьбе Потоцкого разрешил уманским казакам отступить за русскую границу в случае, если бы конфедераты заняли Умань. Не доверяя впрочем в этом деле шляхтичам, управлявшим Уманщиною, симпатизировавшим конфедерации подобно всем лицам их сословия, Потоцкий, помимо губернатора Младановича, снабдил Гонту особыми инструкциями относительно поведения милиции и вступил с ним в частную переписку. Одно из писем воеводы к Гонте было перехвачено и утаено Младановичем; мы не знаем, какие распоряжения заключались в нем, но несомненно то, что Потоцкий обещал в нем Гонте в награду за точное исполнение своих инструкций выхлопотать дворянство и подарить несколько сел немедленно после усмирения конфедерации.

Между тем Младанович и другие экономические урядники в Умани, желая вместе оказать помощь конфедерации и исполнить формально распоряжения Потоцкого, отправили милицию в лагерь к Синюхе, приказав командовавшим ею полковникам — шляхтичам зорко следить за поведением казаков вообще и в особенности за действиями Гонты; затем они принялись весьма усердно подготовлять вооружение предположенной шляхетской милиции. Они обложили всех крестьян Уманщины тяжелым налогом и за полученные деньги стали приобретать оружие и заготовлять мундиры: белые жупаны, зеленые шапки и куртки. К Младановичу стали съезжаться местные шляхтичи на секретные совещания, являлись какие-то таинственные лица для интимных переговоров, по ночам в экономические магазины привозили запасы оружия, седел и т. п.

Хотя все эти приготовления делались в тайне, но слухи о них дошли до Потоцкого, и последний решился отправить доверенное лицо для проверки действий своих управляющих; выбор его впрочем сделан был весьма неудачно. В Умань явился в качестве уполномоченного воеводы белзский мечник[7] Цесельский — человек, по словам современника, «весьма видной наружности, но скудный умом, лишенный храбрости и самостоятельности». Цесельскому поручено было проверить расходы и не допустить растраты денег управляющими на предметы, не разрешенные владельцем. Приехав в Умань, Цесельский немедленно подчинился влиянию Младановича и окружавшей его шляхты; вместо того чтобы удержать их от действий в пользу конфедерации, он сообщил им подробности о сношениях воеводы с Гонтою и о том, что последний сообщает Потоцкому сведения об их поступках.

Известие это крайне взволновало шляхтичей; губернатор Младано-

вич, главный кассир Рогашевский и полковник милиции Обух давно уже косились на Гонту, завидуя милости и доверию к нему Потоцкого и негодуя на то независимое от них, самостоятельное и обеспеченное положение, которого успел достигнуть казацкий сотник. Давно их коробило от необходимости обращаться с хлопом, как равным себе урядником; теперь узнав, что Гонта противодействует их конфедерацким замыслам и служит органом непонятных для них намерений воеводы, они решились изобрести всевозможные меры для того, чтобы уронить его в глазах владельца и, если возможно, совершенно погубить; но для этого необходимо было добыть факты обвинения, и шляхтичи занялись этим весьма усердно. Они начали с того, что уговорили Цесельского сделать представление Потоцкому о том, что Гонта получает вознаграждение не по заслугам, что уманская касса терпит значительный урон вследствие отдачи ему в пользование двух богатых сел и что было бы справедливо, отняв у него эти села, назначить ему в качестве сотника жалованье в 100 злотых (т. е. 15 р.) в год, которые более чем достаточны для содержания хлопа. Вслед за тем Младанович стал вызывать и тщательно собирал всевозможные доносы на сотника. В доносчиках не оказалось недостатка: несколько евреев уманских сообщили Цесельскому, будто в лагере Гонта уговаривает казаков вступить в сношения с гайдамаками, но что в осуществлении этого намерения помешал ему скончавшийся недавно в лагере же сотник Дашко, который будто сказал: «Я не согласен, ибо семь недель будет вашего господства, а потом в течение семи лет будут вас вешать и четвертовать». Получив этот донос, Цесельский хотел было судить Гонту и приговорить к виселице; но другие шляхтичи сообразили недостаточность улик и удержали его от решительных шагов в надежде на более веское обвинение. Новый донос, более серьезный, не замедлил явиться; его прислал в начале мая из лагеря полковник Обух. Он извещал, что Гонта по ночам уезжает из лагеря в свои села и там проводит время в тайных совещаниях с какими-то «заграничными особами». В ответ на это донесение из Умани известили Обуха, что сообщения его не достаточны для того, чтобы казнить Гонту, и посоветовали более тщательно следить за ним, пресечь ему всякую возможность тайно сноситься с посторонними лицами и, главное, стараться поймать врасплох и арестовать «заграничные особы», буде таковые появятся. Мы не знаем, какие меры были приняты Обухом, но они увенчались полным успехом; несколько дней спустя в лагерь казацкий приехали какие-то духовные лица из Киева и заявили желание посетить Гонту. Обух распорядился немедленно арестовать их, обыскать и доставить под сильным караулом в Умань вместе с найденными при них бумагами. Узнав о случившемся, Младанович вызвал в Умань Гонту в полной уверенности, что нашел достаточные улики для его гибели; но губернатору пришлось разочароваться. Оказалось, что духовные арестованные лица вовсе не занимались политикою; найденные при них бумаги заключали лишь полемические рассуждения, направленные против унии, сетования о том, что польское правительство воспрещает православным жителям Украины ходить на поклонение в киевские пещеры и, наконец, письмо какого-то духовного лица к Гонте, заключавшее исключительно заявление дружеских чувств. Конечно, на основании всего найденного нельзя было Гонту ни казнить, ни судить, особенно в виду расположенности к нему Потоцкого. Младанович нашелся в затрудительном положении: чтобы выйти из него, он дал пир в честь Гонты, объяснил все дело недоразумением Обуха, и, вступив с заподозренным сотником в интимную беседу, предложил ему: или искренно поклясться в верности шляхте, или сложить с себя чин сотника и оставить милицию. Гонта ответил, что он не намерен ни оставлять военной службы, ни нарушать верности к воеводе Потоцкому. На том противники и прекратили переговоры. Младанович, чувствуя поражение, отпустил Гонту с честью в лагерь,

приказав тем не менее полковникам Обуху и Магнушевскому продолжать тщательный за ним надзор.

Таковы были отношения Гонты в Уманщине в мае 1768 года, когда неожиданное событие прервало сеть шляхетских интриг против ненавистного им сотника. В конце мая в Умань пришли первые вести о появлении гайдамаков у Чигрина, но первоначально власти не обратили на эти слухи особенного внимания; гайдамацкие отряды, более или менее крупные, каждую весну появлялись в Украине и тревожили шляхтичей, но покушаться на более сильно укрепленные города не дерзали. В числе украинских крепостей Умань считалась сильнейшею: город был окружен рвом и валом с палисадом; внутри его экономический двор, устроенный в виде цитадели, имел особые укрепления; двое городских ворот и валы кругом города были снабжены численною артиллериею [8]; наконец, гарнизон, состоявший из пехоты под начальством капитана Ленарта, и надворная казацкая милиция представляли силы, слишком внушительные для летучих гайдамацких отрядов. Но на этот раз тревожные вести вскоре стали принимать необычные размеры: гайдамацкий набег ясно стремился перейти во всеобщее крестьянское восстание. Небольшой отряд Железняка [9], заключавший в себе при первом появлении только 18 человек, рос по часам и мгновенно почти охватил весь юго-восточный угол Киевщины, направляясь медленно к западу; шляхта и евреи в тревоге бежали под защиту крепостей: Белой Церкви, Лысянки и особенно Умани. Ввиду возраставшей паники Младанович счел наконец нужным в начале июня принять более серьезные меры предосторожности: он приказал запереть городские ворота и не пропускать в город никого без тщательного осмотра, отправил доверенных лиц в Бендеры для закупки у турецкого паши пороха и ядер, в которых чувствовался недостаток, кругом города расставил стражу и, наконец, решился пустить в дело казацкую милицию. Младанович призвал ее из лагеря в Умань и приказал всему полку на рынке принести присягу на верность владельцу; после же ее исполнения он призвал к себе полковников: Обуха и Магнушевского и сотников: Гонту, Уласенка и Ярему и, угощая их усердно, уговаривал не изменять данной присяге, причем обращался главным образом к Гонте; последний отвечал очень красноречивыми уверениями в своей неизменной верности владельцу. Вслед за тем к Гонте явилась депутация от уманских евреев, поднесла ему блюдо червонцев и другие богатые подарки и просила позаботиться об их спасении. Младанович заключил пир уверением, что спасение города и всей Украины зависит от Гонты, и дал приказ казакам выступать в поход. Для нас кажется очевидным, что во всех переговорах Младановича с Гонтою обе стороны не досказывали вполне своей мысли и в значительной мере скрывали ее под общею среднею формулою присяги: Младанович, трактуя о верности и требуя присяги на имя Потоцкого, подразумевал верность Речи Посполитой, шляхте и возникшей в ее среде конфедерации. Гонта, со своей стороны, ограничиваясь строго формулою верности воеводе, имел в виду исключительно личность последнего и на основании бывшей переписки мог чувствовать себя совершенно не связанным по отношению к шляхте вообще, а тем более — к конфедератам. Между тем обе стороны считали неудобным открывать друг другу вполне свои побуждения и кружились в заколдованном кругу недомолвок и взаимного недоверия. По крайней мере иначе трудно объяснить и ту легкость, с которою Гонта повторял требуемую присягу, и то недоверие, с которым принималась присяга Младановичем, и ту нерешительность, вследствие которой он не осмелился принять сколько-нибудь серьезных мер по отношению к Гонте, несмотря на постоянно осаждавшие его подозрения.

Выступив из Умани, казацкая милиция пошла по направлению к Звенигородке, так как получено было известие, что Железняк взял Смелу [10] и оттуда идет на Умань. Между тем количество беглецов,

искавших спасения в Умани, увеличивалось все более и более; они уже не местились в городе и расположились лагерем за его чертою; в лагере этом насчитывали до 6 000 шляхтичей, евреев и слуг; между ними постоянно носились тревожные вести, и паника быстро возрастала. На третий день после выступления из города милиции к Младановичу явилась депутация из лагеря и сказала, что шляхтичи имеют верное известие о соединении Гонты с Железняком у Звенигородки. Потому шляхтичи советуют, как можно скорее призвать Гонту обратно и отрубить ему голову.

«Я не могу этого сделать,— отвечал Младанович,— не потому что Гонта в милости у пана, а потому что у меня нет точных доказательств его вины. Впрочем, я сейчас пошлю к полковнику Обуху, чтобы он приказал сотникам приехать в Умань».

Сотники явились. Младанович публично повел разговор с Гонтою и объявил ему, что получено известие об его сношениях с Железняком. Гонта, не вступавший еще в эти сношения, по предположению Липпомана, отрицал факт и требовал очной ставки с обвинителем, но никто не явился, и Младанович замял дело и пригласил сотников еще раз принести присягу в верности.

«После этой церемонии,— говорит Кребс,— я слышала разговор Гонты с отцом и думаю, что всякий, услыхав его уверения в верности, подумал бы, что Гонта о том только и думает, как бы усилить к себе расположение воеводы». Того же дня сотники опять уехали к войску и в городе настало тревожное затишье, прерываемое лишь глухими известиями о приближении гайдамаков к Умани. Гроза действительно приближалась: гайдамаки взяли Лысянку и перебили в ней шляхтичей; лысянская казацкая милиция присоединилась к ним, и они направились на Умань; в уманскую волость они вступили с северо-востока, перебили шляхтичей в местечке Буках и в окружающих селах и направились к местечку Соколовке. На пути Железняк разглашал, будто он предпринял поход на основании указа императрицы [11], что он пришел восстановить казачество, в том числе и древний Уманский полк, что он намерен изгнать всех панов из Украины, Подолии и Волыни и т. п. После занятия гайдамаками Соколовки к местечку подступила и уманская милиция и остановилась вблизи его на ночлег; здесь только, по всему вероятно, между Железняком и Гонтою открылись переговоры. Полковник Магнушевский, объезжая ночью расставленные им вокруг лагеря пикеты, узнал, что они были сняты по приказанию Гонты; он отправился в палатку своего товарища Обуха, рассказал ему замеченный факт и предложил немедленно застрелить спящего Гонту, но Обух воспротивился этому, вероятно опасаясь ответственности перед Потоцким; между тем сотники Гонта и Уласенко успели войти в сношения с Железняком. Мы не находим в мемуарах указания на побуждения, которыми руководился Гонта, решившись примкнуть к движению Железняка; конечно, слухи о мнимой грамоте императрицы были слишком наивны, чтобы могли сделать на него впечатление, как справедливо замечает Липпоман; трудно также предполагать, чтобы инструкции, данные Гонте Потоцким, могли его побудить к участию в гайдамачестве; Потоцкий мог ему предписывать уклоняться от участия в конфедерации, может быть, приказывал действовать против конфедератов или соединиться с русскими войсками, но не мог предвидеть движения Железняка и тем менее не мог желать разорения центрального города своих поместий и истребления проживавшей в них шляхты. Очевидно, другие побуждения руководили Гонтою; скорее всего можно допустить, что в переговорах с Железняком он убедился, что последний поднял восстание во имя осуществления заветных народных идеалов; восстановления казачества, изгнания панов и истребления унии и счел своим долгом примкнуть к общенародному делу.

На следующее утро после ночлега у Соколовки гайдамаки вышли

из местечка по направлению к Умани, навстречу им шли уманские казаки; но на пути они остановились по приказанию сотников, и последние обратились к полковникам — шляхтичам примерно со следующею речью: «Можете паны уехать прочь, мы не нуждаемся более в вашем присутствии, советуем вам: бегите, если хотите оставаться в живых; в противном случае погибнете если не от руки гайдамаков, то от нашей». Затем сотники объявили, что, кто желает из казаков, может удалиться вместе с полковниками. Обух и Мангушевский быстро отъехали в сторону и направились к русской границе, которой достигли не без большой опасности; все же казаки под предводительством Гонты соединились с ополчением Железняка и вместе направились к Умани.

Между тем в городе в течение четырех дней не было вовсе известий ни о движении гайдамаков, ни о действиях уманской милиции. Наконец, 18 июня, около 11 часов дня, из башни экономического двора заметили приближавшийся полк уманских казаков; вслед за ним шло ополчение Железняка. Оба остановились в виду города; Гонта и Железняк дружелюбно приветствовали друг друга, и оба войска, соединившись, бросились на табор, расположенный вне городских укреплений, и стали истреблять находившихся в нем шляхтичей. Губернатор Младанович совершенно растерялся; в городе водворилась анархия и беспорядок; кое-какие меры для защиты приняты были лишь благодаря находчивости капитана гарнизона Ленарта и землемера Шафранского, служившего некогда в армии Фридриха II: они вооружили, чем попало, дворян, слуг, евреев и учеников базилианского училища [12], разместили их за палисадами и открыли пушечную пальбу по нападавшим. Перестрелка продолжалась в течение 30 часов; но средства осажденных быстро иссякли. В следующее утро Шафранский заявил Младановичу, что запасы пороху и картечи истощились; притом в городе не было воды, колодец, начатый за несколько дней назад, на глубине 30 сажен наткнулся на скалу, но воды в нем не оказалось [13]; осажденные должны были утолять жажду медом, вишневкою и вином, от которых хмелели и увеличивали беспорядок; сверх того, ночью из города сбежали к Гонте все солдаты гарнизона, экономические слуги и арестанты, содержавшиеся в экономической тюрьме и выпущенные на волю милиционерами. Получая эти неутешительные известия, Младанович потерял всякую надежду на успех защиты и еще ночью уговорил купцов-евреев отправить Гонте и Железняку в подарок несколько возов дорогих материй и начать переговоры об условиях капитуляции. Предводители гайдамаков приняли подарки, но переговоры отложили до утра. На следующий день Гонта, привязав белый платок к копью, подъехал к воротам и предложил возобновить переговоры об условиях сдачи; он требовал, чтобы Младанович вышел к нему лично и приказал бы открыть ворота; растерявшийся губернатор исполнил это требование; он пошел к воротам навстречу Гонте в сопровождении мещан, несших хлеб и соль. У ворот произошла беспорядочная сцена, различно рассказываемая мемуаристами. Из сопоставления сообщаемых ими известий, весьма впрочем противоречивых в частностях, несомненно то, что вследствие анархии, воцарившейся среди шляхты, переговоры не могли состояться; шляхетская старшина: губернатор Младанович, капитан Ленарт, кассир Рогашевский, хорунжий Марковский и друг. вышли навстречу Гонте, не условившись предварительно между собою; когда ворота были отворены и Гонта и Железняк в сопровождении казацкой старшины въезжали в них, одни шляхтичи пытались было вступить в переговоры, другие прерывали их бранью, иные порывались палить из пушек, другие отталкивали их и ложились на пушки. Младанович, хотевший было предложить Гонте условия, не мог говорить среди шума; исполненный досады и отчаяния, он обратился к шляхте: «Помышляйте же сами о себе, я иду в церковь и предаю себя Гос-

поду!» и затем ушел к костелу. Между тем, пока шляхтичи ссорились и шумели, вслед за старшиною вошла в город толпа народа и рассыпалась по улицам; началась кровавая расправа, известная под именем «уманской резни». Мы не станем передавать подробностей этого дела, изобильно рассказанных всеми мемуаристами, а остановимся лишь на тех фактах, которые относятся лично к Гонте и очерчивают его отношение к излишествам народной мести. Несмотря на то, что факты эти мы в состоянии заимствовать исключительно из источников, крайне неприязненных для Гонты и желающих свалить по преимуществу на него ответственность за варварские убийства, происходившие в Умани, всматриваясь в передаваемые мемуаристами данные, мы видим в действиях Гонты гораздо более желания смягчить расправу, чем усилить ее, и во многих случаях он, очевидно, прибегает к всевозможным компромиссам и хитростям для того, чтобы исторгнуть ту или другую жертву от ярости народного озлобления; он старается оттянуть время, делает распоряжения, будто грозные для жертв, но в сущности имевшие целью спасти их т. п. Приняв во внимание состав овладевшего Уманью ополчения и отношения к нему Гонты, мы не можем относить к его личному влиянию того кровавого характера, который приняла расправа. Масса народа, нахлынувшая в Умань, состояла из крестьян, сбежавшихся из всей южной Киевщины; крестьяне эти, томившиеся долго в тяжелой крепостной зависимости, раздраженные недавними событиями, направленными к насильственному введению унии, представляли массу, разъяренную и озлобленную и уже по степени своего развития не способную ни сдерживать своих страстей, ни подчиниться правильному руководству своих вождей. Притом, как ни был популярен Гонта, влияние его ограничивалось пределами Уманщины, и для большинства восставших крестьян он был человек чужой и не авторитетный. Дать направление движению, сдержать чувство народной мести он не имел возможности, и на нем не может лежать ответственность за общий характер событий. Чтобы уяснить его личный образ действий, посмотрим, на какие факты указывают его враги. Самый враждебный к Гонте из всех мемуаристов Павел Младанович приписывает ему лично два убийства: кассира Рогашевского и своей тетки Констанции Янкевичевой; но в первом случае Младанович противоречит сам себе, так как он сам сообщает приказ, данный Гонтою, о том, чтобы пощадить семейство Рогашевского; относительно же Янкевичевой сестра Младановича, видевшая ее смерть, сообщает, что она была убита каким-то неизвестным крестьянином в то время, когда в числе других женщин ее препровождали в церковь по приказанию Гонты. Затем Тучапский утверждает, что Гонта приказал привести к себе губернатора Младановича, упрекал его в утайке важного письма, писанного воеводою к Гонте, и в заключение нанес ему удар саблею, а затем приказал окружавшим убить его; но Павел Младанович, сопровождавший отца во время этого разговора, ничего подобного не слышал; он утверждает, что Гонта требовал от Младановича передачи кассы и вследствие его отказа выдал его окружавшим казакам. Кроме этих трех сбивчивых, противоречивых и неясных указаний, ни один мемуарист не приводит ни одного не только лично Гонтою совершенного убийства, но даже исходившего от него смертного приговора, между тем как в рассказах их постоянно просвечивают свидетельства об усилиях Гонты спасти как отдельные лица, так и целые группы шляхтичей. Так, Тучапский свидетельствует, что Гонта приказал пощадить экономa Скаржинского; но крестьяне, ненавидевшие его за крайнюю строгость, убили его выстрелами из толпы, помимо запрета Гонты. Младанович и Кребс рассказывают согласно о том, что, явившись в костел, куда укрылись многие шляхтичи и где уже началась резня, Гонта приказал вывести из него несколько семейств, в том числе и семейство Младановича, обещая спасти их. Выведенных из костела препроводили частью в

дом мещанина Богатого, частью — в экономический двор, их сопровождали казаки, назначенные Гонтою, которые, проходя среди толпы, кричали: «Не тронь!». Затем, явившись сам в дом Богатого и заметив, что гайдамаки в него врываются и обращают внимание на спасенных, он отвел Младановича в заднюю комнату и сказал ему: «Сиди здесь, будешь в безопасности». Желая предохранить от разъяренной толпы детей и женщин, уведенных в экономический двор, он приказал их отвести в церковь, где священник прочел над ними молитву и окропил их водою; толпе было сообщено, что лица эти приняли крещение по православному обряду и что восприемниками их были Гонта и Железняк. Мальчика Младановича, будущего мемуариста, Гонта поручил безотступному попечению казака Шило, который его охранял в течение нескольких дней, объявляя всем: «То ляська дытына, дарована житьем вид Гонты». Когда явились из одного из окрестных сел крестьяне, преданные семье Младановичей, он приказал выдать им и позволил увести из Умани трое спасенных детей. Наконец, когда страсти успокоились, Гонта приказал вывести на улицу всех, скрывавшихся во время погрома, и каждому поименно объявил, что жизни его не угрожает более опасность. Записывая последнюю сцену, Младанович прибавляет, что Гонта случайно заметил во время разговора лежавшие на улице трупы убитых детей, страшно побледнел и приказал немедленно похоронить их.

Факты, подобные приведенным, рассеяны в значительном количестве в мемуарах, и они, независимо от воли сообщающих их лиц, восстановляют человечный образ ненавистного для шляхтичей уманского сотника.

Погром продолжался два дня; наконец, страсти улеглись; нужно было приступить к устройству края и к продолжению начатых действий. О деятельности Гонты в течение трех недель, последовавших за взятием Умани, мы имеем только весьма скудные намеки, тем не менее в них ясно обозначается направление к тому порядку, который стремился осуществить восставший народ и его вожди. После взятия Умани только в течение трех недель они имели возможность свободно распоряжаться в крае; в это время они приняли меры для того, чтобы распространить движение на возможно широком пространстве; из крестьян формировали отряды и рассылали их в разные стороны: в Брацлавщину, на границу Подолья и Полесья, с поручением изгнать или истребить шляхтичей. В Умани созвана была рада для выбора войсковой старшины, на ней по казацкому обычаю при пушечной и ружейной пальбе провозглашены были: Железняк — гетманом и Гонта — уманским полковником; (о других должностных лицах до нас не дошли сведения). Уманщина разделена была на сотни, и в каждую отправлен сотник, который должен был регулировать доставку военного контингента и заведовать сбором провианта и податей, в этом смысле разосланы были по селам указы за подписью Гонты. Униатским священникам предписано было или оставить приходы, или присоединиться к православию, испросив у переяславского епископа [14] уставные грамоты и антиминсы [14а]. Затем приступлено было к очистке города от трупов; часть казацкого войска заняла в качестве гарнизона Умань, другая — выведена была за город в лагерь. Гонта старался поддерживать в войске бодрость духа и веселие: он разделил между казаками богатую добычу, старался о правильном снабжении лагеря провиантом и по временам устраивал пиры с музыкою и танцами, на которые приглашал без различия всех жителей города, в том числе и уцелевших дам шляхетского сословия.

Несмотря на эту деятельность, Гонта, однако, сознавал всю трудность прочного водворения казачества; он по временам был беспокен и задумчив и говорил к окружавшим: «Братья! Сомневаюсь, пойдет ли в прок начатое дело».

Действительно, сомнения Гонты оправдались раньше, чем он полагал, и гроза наступила с той стороны, откуда менее всего она ожидалась. Русское правительство сочло необходимым принять участие в водворении порядка в русских областях, принадлежавших Польше, и снабдило соответственными инструкциями генерала Кречетникова, осаждавшего в то время отряд конфедератов в Бердичеве. Кречетников отправил в Умань полк донских казаков под начальством полковника Гурьева с поручением усмирить восставших крестьян и вслед за Гурьевым послал туда же отряд пехоты. Гурьев прибыл к Умани и расположился рядом с лагерем Железняка; он вступил в приятельские отношения с предводителями восстания, посещал часто Гонту и Железняка, предлагал им план совместных действий против конфедератов, обещал свою помощь для изгнания шляхты из Волыни и давал советы относительно устройства войска и введения правильного военного порядка. Дружелюбные отношения продолжались в течение нескольких дней, пока Гурьев не был извещен, что в подкрепление ему приближается полк пехоты. Узнав об этом, он устроил пир для всего войска и приказал донцам усердно угощать украинцев и в то же время незаметно овладеть складом их оружия и угнать их лошадей; между тем подходившая пехота окружала цепью веселившийся лагерь. Среди этих приготовлений Гонта, Железняк и другие казацкие старшины приглашены были в палатку Гурьева, откуда, по условию, они должны были отправиться погостить в дом Гонты в Росошки. Вдруг Гурьев, беседовавший дружелюбно с своими посетителями, подал условный знак, и в палатку вошли вооруженные донцы, бросились на старшину и перевязали ее, в ту же минуту пехота сомкнула цепь и вместе с донцами бросилась на пировавших казаков. Их хватали врасплох, вязали, забивали в кандалы; многие успели бежать, другие пытались защищаться, но были подавлены.

К утру лагерь украинцев уже не существовал и 900 пленников находилось во власти Гурьева [15].

Таким образом, исполнено было приказание, данное Гурьеву. Правительство, от которого оно исходило, руководилось конечно соображениями высшей политики, более или менее просвечивающими в переписке Румянцева с Паниным [16] и Коллегиею иностранных дел, и имело свои основания принять данный образ действия; но в самых приемах усмирения восставших крестьян не менее заметны личное настроение и точка зрения русских офицеров, исполнявших приказания правительства. Донской полковник Гурьев и прибывшие вслед за усмирением восстания в Умань генералы Кречетников и Подгоричанин относятся к пленным крестьянам и казакам с крайним презрением и негодованием и, напротив, заявляют весьма нежную симпатию к шляхтичам; они как-будто не сознают, что восставшие крестьяне связаны с Россиею узами веры и народности, что если восстание и было несвоевременно и с политической точки зрения нежелательно для русского правительства, то тем не менее оно исходило из желания отстоять свои народные права, опиралось на симпатию к России и прикрывалось именем императрицы. Русские офицеры не обращают внимания на все это; они видят в восставших лишь бунтующих крепостных, в шляхтичах — обиженных дворян, и потому в обращении с пленными они лично от себя прибавляют меры строгости и произвольные наказания, далеко не вытекавшие из служебных обязанностей. Так Павел Младанович, оставивший самые подробные сведения о первых днях ареста Гонты, с радостью и похвалою описывает подробно действия Гурьева. Он сообщает, что сейчас после ареста полковник нанес собственноручно сильные побои Гонте, а затем приказал перед своею палаткою отсчитать по 300 ударов Гонте, Железняку и остальным пленным старшинам. По словам мемуариста, наказание этим не ограничилось: в течение нескольких дней, пока пленники не были сданы польским властям,

Гонта подвергался телесному наказанию по три раза в сутки; все тело его покрыто было язвами, говорит с торжеством Младанович, и полковник провожал съезжавшуюся в его лагерь шляхту, к яме, в которой содержался Гонта, и указывал им пленника; сверх того жена и четыре дочери сотника были арестованы донцами, доставлены в лагерь, несколько раз наказаны публично розгами за то, что не донесли об измене мужа и отца, и затем отправлены в ссылку; сын Гонты спасся бегством в Молдавию, вместе с сотником Уласенком. Движимое имущество Гонты было конфисковано, и Младанович сетует только на то, что Кречетников не выдал его потерпевшим шляхтичам, а присвоил себе в качестве военной добычи. Мы не имеем возможности проверить, насколько Младанович преувеличил рассказываемые им факты, но подтверждение общего колорита их находим в записках Кребс; она сообщает, что генерал Подгоричанин посетил ее в селе, где она скрывалась, очень заинтересовался ее участью, перевез в Умань, обеспечил ей содержание и, уходя в поход, со слезами просил Кречетникова взять ее под свое покровительство. Утешая спасенную Гонтою же девушку, Кречетников привел ее вместе с братом в палатку, где она увидела Гонту, окованного по рукам и по ногам, лежавшего лицом к земле, но одетого еще в свое форменное платье уманской милиции. «Кречетников толкнул его палкою в голову, Гонта приподнялся; тогда генерал, указывая на нас, сказал: «Посмотри на этих несчастных сирот!» Гонта с минуту смотрел на нас, потом отвернулся и крикнул: «Черт их бери!» и снова уткнулся лбом в землю».

После нескольких дней мучительного плена Гурьев передал Гонту вместе с другими пленниками, уроженцами польской Киевщины [17] под стражу отряда польского войска, и они были препровождены в главную польскую военную квартиру, находившуюся в селе Сербах в окрестности Могилева-на-Днестре.

Здесь пленные ожидали суда в течение месяца [18], пока начальник польского войска сносился с королем и пока установилась точка зрения на предстоящий процесс. В то время главным начальником незначительных военных сил, которыми Польша располагала в Юго-Западном крае, был ловчий [19] коронный Ксаверий Браницкий, личный друг короля Станислава Понятовского; он имел специальное поручение действовать против конфедератов; с этою целью он расположил свои небольшие силы вдоль по течению Днестра, для того чтобы пресечь сношения конфедератов с Молдавиею, где находились в то время конфедератские начальники и резервы и куда укрывались партии конфедератов после каждого поражения. Был ли Браницкий исключительно занят своим делом или считал свои силы слишком слабыми или, может быть, полагал, что крестьянское восстание, грозное для конфедератов, случилось на руку для польского правительства; во всяком случае он не тронулся с места при вести о народном восстании и не принял никаких мер для его подавления. Между тем теперь совершенно против воли ему пришлось стать судьею пленных крестьян. Как видно из дошедшей до нас переписки Браницкого с королем, он был человек для своего времени либеральный и гуманный, не разделял фанатических и эксклюзивных воззрений шляхты и по врожденной мягкости нрава чувствовал отвращение от жестокой расправы. Роль уголовного военного судьи претила ему, и он старается смягчить ее, помимо напора общественного шляхетского мнения. В письме к королю от 10 июля, извещая о присланных пленниках, он высказывает в следующих словах свои взгляды и свое положение в этом деле: «Здесь господствует всеобщая радость: окрестные помещики и евреи постоянно меня осаждают, советуют четвертовать, жечь, сажать на кол, вешать без милосердия, только и слышу: «Казни! Распни!». Я объясняю, что только часть виновных прикажу казнить, остальных же отправлю для крепостных работ и для устройства мостовых в городах; но они продолжают настаивать. В

другое время я не стал бы их и слушать, но теперь я должен делать уступки, ибо слышатся уже намеки, будто весь бунт произошел по нашему наущению; те лица, которые бежали толпами за границу при появлении двух-трех гайдамаков, теперь, видя их в плену, проявляют неимоверное рвение и мужество и добиваются чести быть палачами; советуют мне, по примеру Потоцкого [20], перерезать поголовно, не щадя ни женщин, ни детей, те села, которые были причастны к бунту; напрасно я поставляю им на вид, что в слабонаселенной области нельзя истреблять население... Я намерен поступить так: некоторых гайдамаков прикажу казнить для удовольствия господ помещиков, остальных же (а их наберется более тысячи) отправлю для исполнения крепостных и городских работ в Каменец, Львов и вашей королевской милости в Уяздов [21]. Король одобрил в принципе человеколюбивый взгляд Браницкого, но заметил, что он не имеет ни войска для охраны многочисленных пленников, ни денег для их прокормления, затем обещал постараться добыть средства. Понуждаемый новыми письмами Браницкого, он, наконец, ответил: «Мысль об обращении пленных хлопов к исполнению работ общественных и моих частных прекрасна, но возможна при более благоприятных обстоятельствах, не теперь... Если вам впредь будут попадаться пленники из бунтующих крестьян, то прикажите одному из десяти отрубить по одной ноге и по одной руке и всех выпускайте. Эта мера устрашит их более, чем смертная казнь; в доказательство ее пользы есть примеры в прошедшем».

Таким образом решена была участь пленных. Браницкий, уступая общественному мнению шляхтичей и не находя поддержки у короля, назначил военно-судную комиссию; последняя определила 700 человек повесить в различных селах и городах Юго-Западного края; предводители же подверглись «для примера жесточайшей казни», по выражению Браницкого; последний все-таки помиловал несколько сот человек, отправив их на работы в Каменецкую и Львовскую крепости. «Пусть доброта вашей королевской милости извинит мне это ослушание его воли, — пишет он в рапорте от 13 августа, — но я не могу вынести мысли о том, чтобы казнить смертью столько людей из-за того только, что нам нечем прокормить их».

В числе начальников, казненных «жесточайшим образом для примера», конечно, первое место занимал Гонта. Приговор комиссии присудил его к следующему роду смерти: казнь должна продолжаться 14 дней; в течение первых десяти палач должен ежедневно снять с его спины полосу кожи, в 11-й день отрубить обе ноги, в 12-й — обе руки, в 13-й — вырвать сердце и, наконец, в 14-й — отрубить голову. Затем части его тела должны быть прибиты к виселицам, воздвигнутым в 14 городах Украины. Браницкий смягчил этот приговор тем, что приказал обезглавить Гонту на третий день и продолжать исполнение дальнейшей казни на трупе. Затем, не будучи в состоянии выносить этого зрелища, он уехал из лагеря в Каменец, откуда и послал рапорт королю.

О последних минутах Гонты осталось несколько характеристических рассказов. Младанович сообщает, что Браницкий дозволил нескольким духовным лицам напутствовать его перед смертью. Тучапский говорит, что «Гонта перенес справедливую казнь с полною решимостью и приготовился к ней надлежащим образом». Охоцкий, со слов очевидцев, описывает ее следующим образом: «Гонта вышел на место казни с лицом веселым и спокойным, будто он шел к куму на крестины. Палач оторвал ему полосу кожи, кровь брызнула, но лицо гайдамаки не изменилось; оторвал другую полосу кожи, тогда Гонта сказал зрителям: «От говорили, що буде болиты, а нитришки не болить!». Удивительная сила воли! В другом положении человек этот, несомненно, мог бы совершить великие дела». Наконец, неизвестный шляхтич, частью записок которого мы пользуемся в рукописи, передает со слов офицера, при-

сутствовавшего при казни, следующую черту, свидетельствующую о том, что самообладание и даже юмор не оставили Гонту до последней минуты: «Пленника сторожил по ночам один из товарищей панцырной хоругви. После прочтения приговора накануне казни товарищ этот, подозревавший, что Гонта припрятал кое-что из добычи, обратился к нему со следующею речью: «Пан полковник! Завтра все земное будет кончено для Вас; не найдете ли возможным оставить что-либо на память небогатому воину, который проводит с Вами последние минуты?».— «Охотно, — отвечал Гонта, — напомните мне завтра, я Вам подарю пояс». Товарищ всю ночь мечтал о богатом поясе из златоглава и на другой день, лишь только Гонту вывели из темницы, он обратился к нему: «Пан полковник! Позвольте Вам напомнить обещанный пояс!» — «Я не забыл, — ответил Гонта с презрительною улыбкою, — первая полоса кожи [22], которую снимут с меня, пусть служит Вам поясом!».

Полагаем, что такое полное хладнокровие и самообладание ввиду мучительной варварской казни мог сохранить только человек, глубоко убежденный в правоте своего дела и в чистоте руководивших им принципов и побуждений. Судя по намекам мемуаристов, такое же представление о Гонте присуще было всему народу. Младанович утверждает, что после казни Гонты многие друзья его в Уманщине кончили жизнь в отчаянии самоубийством. Имя его долго хранилось в памяти народа и служило символом освобождения из панской неволи; и на Волыни в 1789 году, и в Уманщине в 1826 г., когда между крестьянами зарождались неосновательные слухи об изгнании панов, в числе их появлялось неизменно известие о том, будто руководителем движения будет сын Гонты, скрывающийся где-то «на Волощине» [23].

[1] Польський історик та публіцист. Тут і далі В. Б. Антонович посилається на його працю «Bunt hajdamakou na Ukrainie 1768 r.»

[2] Вероніка Кребс була донькою губернатора так званого Уманського ключа Ігнаца Рафала Младановича. Її спогади про події 1768 р. опубліковані у 1879 р. в перекладі російською мовою. Це видання й було використано В. Б. Антоновичем під час роботи над розвідкою про Івана Гонту.

[3] Надвірними називали козаків, які служили за плату чи земельні наділи у військових загонах (міліції), що їх утримували шляхетські магнати для охорони своїх володінь.

[4] У новітній літературі цей факт піддається сумніву. Наприклад, Г. Ю. Храбан доводить, що Ф. С. Потоцький передав Івану Гонті в користування не Розсішки та Орадівку, а лише три безлюдні хутори. Див.: Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.).— К., 1989.— С. 64.

[5] Дружиною І. Гонти була, як інколи припускають вчені, сестра православного протопопа Кирила Зільницького, який трагічно загинув у 1776 р.

[6] Йдеться про військово-політичне угруповання шляхти, створене 1768 р. в м. Барі (нині — районний центр Вінницької області). Внаслідок воєнних дій конфедерати пізніше були витіснені російськими і польськими (королівськими) військами у Молдову, а згодом — на землі Східної Словаччини. Остаточної поразки зазнали в 1772 р.

[7] Почесний титул польського урядника.

[8] Слід додати, що розташована на високому пагорбі Уманська фортеця з двох боків ще була оточена й долиною річки Уманки та глибоким яром. Все це перетворювало її у справді неприступну фортецю.

[9] 28-річний запорозький козак Максим Залізняк очолив цей загін повстанців навесні 1768 р. після вбивства в Холодному Яру полковника Шелеста, навколо якого спочатку гуртувалися селяни.

[10] Залізняк заволодів Смілою у другій половині травня 1768 р. Тоді ж повстанцями були захоплені Черкаси, Лисянка і Богуслав.

[11] Йдеться про міфічну «золоту грамоту» російської цариці Катерини II, яка нібито веліла жителям Правобережної України ставати на захист православ'я.

[12] Це училище, як й однойменний монастир, належали ченцям чину (ордена) св. Василя Великого.

[13] Копачі наштовхнулися на виходи граніту, що його і дотепер видно вздовж схилів Уманського яру.

[14] Частина православних єпархій Правобережної України підпорядковувалася Переяславському єпископату.

[14а] Антимінс — чотирикутна хустина, необхідна для літургії.

[15] Ці події розгорнулися в ніч з 25 на 26 червня. У полон потрапили, як повідомлялося в рапорті полковника Гур'єва, 735 чол. Втім ця цифра не є точною.

[16] Високі російські урядовці. М. І. Панін керував Колегією закордонних справ, а П. О. Рум'янцев був генерал-губернатором Малоросії.

[17] Тобто тієї її частини, яка входила до складу Речі Посполитої.

[18] Полонених повстанців було переправлено до с. Сербів на початку липня 1768 р., й уже в середині місяця над ними вчинили розправу. Так польський уряд поспішив поквитатися з ненависними йому схизматиками.

[19] Почесний титул польського урядника.

[20] Тут згадується Йосип Потоцький, який надзвичайно жорстоко розправився з повсталими селянами на Брацлавщині у 1702 р.

[21] Заміська королівська резиденція поблизу Варшави, де саме в той час були у розпалі роботи по будівництву палацу та закладенню навколо нього парку.

[22] Цей каламбур побудовано на грі слів: у польській мові слово pas означає як паєок (пояс), так і смугу (пас) шкіри.

[23] Тобто у Молдові.

Підготовка тексту до друку й примітки *В. М. РИЧКИ*

**До патріотів України,
ентузіастів історичної науки!**

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Українського історичного журналу». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього і далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів. Підтримайте «Український історичний журнал»!

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии [1]

О дозволении вольного торга в Малой России и введении по-прежнему индукты и эвекты

Малороссийская коммерция прежде сего была в несравненно лучшем состоянии, нежели ныне, потому что дозволенное правами и привилегиями свободное отправление оной возбраняемо и запрещено не было, ибо малороссийскому купечеству всякими как внутренними, так и иностранными товарами, а шляхетству и казакам своими продуктами и скотом беспошлинно [2] свободный внутри и вне Малой России торг сухим путем и водою дозволен был; а указами апреля 6-го 1714 года и ноября 20-го 1723 г. и прочими запрещено малороссийским обывателям вывозить за границу важнейшие и прибыльнейшие их продукты и товары, а именно: пеньку, поташ, смальчуг, сало, воск, масло конопляное и прочее, и, кроме российских портов, никуда оными торговать не велено. Подкрепляла ж еще и после такового запрещения малороссийскую коммерцию та малая пошлина, которая в Малой России [3] собиралась и называлась индуктою и эвектою [4], ибо по силе древнего малороссийского обыкновения от привозных в Малую Россию и вывозных из оной товаров взимаема была с некоторых весьма малая пошлина, а с других по оценке — по две копейки с рубля [5] да сверх того по ярмарках от иностранных купцов собиралась особливая, весьма умеренная пошлина, и сей доход употребляем был со времен гетмана Богдана Хмельницкого на гетманские и войсковые расходы, что доказывается опубликованным от оного гетмана в 1654 году универсалом, письмом государя императора Петра Великого к гетману Скоропадскому из Амстердама, мая 13 дня 1715 года писанным. Учреждение сей индуктовой и эвектовой пошлины от самого подданства Малой России пребывало всегда при предках вашего императорского величества без всякой перемены и нарушения, и хотя в разные времена, а именно в 1725 и в 1747 годах, были от некоторых мест представления, чтоб по малороссийским границам для взятия по тарифу пошлин учредить таможни, но оные, яко вольностям малороссийского народа противные, приговорами правительствующего сената уничтожены и в действо не произведены, а велено индуктовому и эвектовому сбору в Малой России остаться на прежнем основании, а ежели кто из Малой России повезет в Великую Россию товары, с тех брать по тарифу пошлины в учрежденных по великороссийским границам — в Брянске, Севске, Курске и в прочих местах — таможнях. В прошлом же 1754 году [6] тот индуктовый и эвектовый и прочие в Малой России собранные внутренние сборы, опубликованные по конфирмации блаженной и вечно достойной памяти государыни императрицы Елизаветы Петровны, указом отставлены, а велено учредить по польской и турецкой границам таможни и заставы, в которых с привозных и отвозных товаров пошлины сбирать, как портовые по тарифу, так и внутренние по тринадцать копеек с рубля, из сбору которых вместо индуктовой и эвектовой пошлины велено мне, гетману, из таможенных доходов производить по 50 000 рублей да вместо внутренних малороссийских сбо-

ров, которые употреблялись на разные общенародные малороссийские расходы, указом 1755 года по 48147 рублей и 85 копеек. А понеже как запрещение свободного вывоза продуктов и товаров малороссийских, так и сие новое учреждение портовых таможен воспоследовало в отмену прав, привилегий, вольностей малороссийского народа и крайнее оному принесло отягчение, а купечество малороссийское привело в конечное разорение и бедность, так что во всей Малой России едва ль могут сыскаться два или три человека купцов, посредственный капитал имеющих, а прочие все чужим капиталом и товарами торгуют и больше в упадок и банкротство, нежели в приращение, приходят; того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим: 1) дозволить малороссийскому купечеству всяких малороссийских и иностранных товаров, а шляхетству своих продуктов и скота беспошлинно свободный торг и беспрепятственный сухим путем и водою привоз и вывоз по примеру тому, как ваше императорское величество всемилостивейшим августа 10 дня 1762 года указом великороссийскому купечеству от всех портов товары отпущать позволили. 2) Отставить сбор портовых и внутренних пошлин, собираемый в учрежденных по польской и турецкой границах таможнях и заставах, и оные таможни и заставы свести и учредить по-прежнему по великороссийским границам, а вместо вышеописанных пошлин повелеть собирать издревле в Малой России обыкновенный индуктовый и эвектовый сбор [7], с которого мне, гетману, получать определенные 50 000 рублей. 3) Бывшие в Малой России внутренние сборы, отставленные вышеописанным 1754 года указом, чтоб впредь никогда возобновляемы не были, а вместо оных дозволить нам прибавить по несколько процентов к индуктовым и эвектовым пошлинам, которые на границах собираемы быть имеют в скарб войсковой и употребляемы в недостатке других податей на содержание войска и на прочие нужнейшие и полезнейшие малороссийского народа расходы.

15

Как прочих иностранных товаров, так особливо соли, яко нужнейшей к пропитанию человеческому вещи, свободный из чужих краев привоз в Малую Россию прежде сего никогда возбраняем не был; но пользовался малороссийский народ сею свободою по силе своих прав и прежних обыкновений, вывозя соль из турецкой земли и из Польши и продавая оную внутри Малой России весьма дешевою ценою, потому что с привозу оной самая малая индуктовая пошлина собиралась, а по установлении таможен по польским и турецким границам велено с пуда соли брать пошлин по десяти копеек, от чего соль гораздо высшую получила цену, а в 1759-м году присланною ко мне, гетману, из правительствующего сената грамотою и таковой вывоз заграничной соли запрещен и велено оную продавать из казны, ваше императорское величество, тою же ценою, что и в Великой России, полагая одно только то в резон, что в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого не положено, чтоб из казны соли не продавать, однако сие запрещение за некоторыми неудобствами еще в действие не произведено. А понеже помянутому гетману всех таковых партикулярных случаев предвидеть нельзя было, а наибольше в пунктах своих предохранял он целость прав и прежних обыкновений генеральными терминами[8]. Того ради чтоб и сие запрещение вывозу заграничной соли никогда в действо производимо не было, всеподданнейше ваше императорское величество просим, но чтоб вывоз оной по снятии таможен оставить на прежнем основании.

16

О вольном торге жидам в Малой России

Прежде всего малороссийская коммерция и тем не мало подкрепляема была, что как всему прочему иностранному купечеству, так и жидам свободное в Малой России торгов отправление дозволено было, которые, яко пограничного государства люди, наибольшее в малороссийских торгах имели участие, покупая малороссийские товары гораздо большею, а заграничные — меньшею против нынешней ценою, и хотя в 1727 году помянутым жидам въезд в Россию запрещен был, но по прошению гетмана Апостола по-прежнему дозволен [9], а состоявшимся 1742 года указом как во всей, так и в Малой России тем жидам не токмо жительство, но и въезд вновь запрещен; чтоб жительство в Малой России помянутые жиды имели, мы о том вашего императорского величества утруждать не смеем, а единственно для распространения малороссийской коммерции о свободном их для торговых промыслов в Малую Россию въезде всеподданнейше просим.

17

О небытии впредь никаким откупам в Малой России

Ваше императорское величество, ведая совершенно, сколь много коммерции и государству вредят откупы, всемилостивейшим Вашим августа 10 дня прошлого 1762 года указом оные во всей России отставили; те откупы и всякие монополии столько правами малороссийскими и установлениями сеймовыми запрещены, что и данные на оные привилегии за неважные почитать велено, почему их в Малой России прежде сего и не бывало; однако за несколько пред сим лет введены были и в Малую Россию как прочие откупы, так особливо табачный, который к немалому малороссийского народа служил отягчению и разорению [10]. Всенижайше вашему императорскому величеству, принося благодарение за отставление сего откупа, просим подтвердить, чтоб и впредь таковых и сему подобных для народа разорительных откупов никогда в Малой России не было [11].

18

О непереходе с места на место и о невписывании в казаки малороссийских мужиков

Малороссийские мужики по правам малороссийским и многим в сходство тех прав, изданных сеймовыми установлениями, не имеют никакой вольности в свободном из места на место переходе [12], кроме в таком случае, когда их помещик уволит; ибо по силе вышеописанных прав всяк помещик своего беглого мужика и слугу, где бы он ни был, сыскав со всем его домом и пожитками, взять и пожилое на том, кто его примет, доправить может, как-то и до сего времени в Польше и в Великом княжестве Литовском водится; также и в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого и прочих гетманов такого вольного с места на место переходу нигде малороссийским мужикам не дозволено; но по бывшим в давние годы в Малой России замешательствам оный свободный переход, избывая от податей, работ и других должностей, мужики сами ввели в обычай и, переходя с места на место, называли себя казаками, а от такового их своевольства происходили многие непорядки и бесчинства, что, уведав, предки вашего императорского величества в данных гетману Демьяну Игнатову и Ивану Мазепе статьях повелели для укрощения такового их своевольства содержать особливые полки

и в пристойных местах делать разъезды; со всем тем вольного малороссийских мужиков перехода отвратить нельзя было до воспоследовавшего в Малой России в сходство прав войсковой генеральной канцелярии в 1739 году определения, которым вольный оный переход запрещен был, но потом в 1742 году, по докладу правительствующего сената, именным указом по-прежнему дозволен, а от сего свободного мужиков с места на место перехода не токмо малороссийскому шляхетству, но и всем вообще обывателям делается несказанная обида и разорение; ибо через то помещики лишаются должных себе от мужиков доходов и работ, земледелие оскудевает, общенародные подати умаляются и никогда порядочно и уравнительно собираемы быть не могут, вместо же того наполняются малороссийскими мужиками польские места [13], слободские полки и населяемые на великороссийских украинских землях [14] слободы, а часто и сами малороссийские помещики, имея довольную землю, селят слободы и, дав мужикам некоторую льготу, приласкивают их в свои селения, а околичных помещиков разоряют.

Для сего всеподданнейше вашего императорского величества я, гетман, со всем малороссийским шляхетством просим: 1) таковой самовольный малороссийских мужиков переход в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь [15]. 2) О перешедших в слободские полки и в великороссийские слободы приказать учинить публикацию, чтоб они на прежние свои жилища на положенный срок возвратились [16], а ежели не возвратятся, то чтоб повелено было их, яко на великороссийских землях поселившихся, укрепить так, как великороссийских крестьян, и тем весь способ малороссийским мужикам к свободному переходу пресечь [17], ибо о таковом несвободном малороссийских мужиков на великороссийские земли переходе и о высылке оных и от прежде меня бывших гетманов к предкам вашего императорского величества челобитья происходило. 3) Перешедшим от малороссийских помещиков к другим малороссийским же помещикам мужикам, понеже тот вольный переход делали они с дозволения, указать остаться навсегда на тех местах, где ныне находятся. 4) Запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписываться в казаки. Всего вышеописанного мы от вашего императорского величества просим не токмо для сохранения в своей силе прав наших, но и для всеобщего Малой России благосостояния, ибо ежели такового вольного перехода и вписывания в казаки мужикам запрещено не будет, то Малой России никогда никакого постоянного благополучия и добрых порядков ожидать не можно, потому что обнищает шляхетство, а мужики, работая за других свободно переходящих и в казаки выписывающихся, уплачивая подати, придут в крайнее изнеможение и разорение, а напоследок вся Малая Россия опустеет.

19

О учреждении университетов, гимназий и типографий

К бессмертной вашего величества императорского славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указать соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями, завесть и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, може быть в Киеве, на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывесть, и на том месте построить дома для учителей и учеников; ибо во время основания киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополи-

том киевским Петром Могилою монастыря там не было, а было только братство, то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения; а другой — в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии — в тех городах, которые мы к тому за способные изберем и усмотрим. Оные университеты и гимназии всеподданнейше просим, чтоб в вечные времена состояли во всемилостивейшей вашего императорского величества протекции, а непременными кураторами Киевского университета чтоб был первым гетман, а вторым — митрополит киевский для богословского факультета, в который он согласно с гетманом должен определять профессоров из монахов или из белых священников и наблюдать за ними, чтоб они никакого противного православной нашей вере учения не вводили, а Батуринского и гимназий, чтоб куратором был гетман. При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг, которые, чтоб не были противны вере и самодержавному вашего императорского величества правлению, всегда будут свидетельствуемы от приставленных кураторами цензоров; что же касается содержания оных университетов и гимназий, то на оное могут употреблены быть экстраординарные из духовных имений собираться имеющие подати, о которых в 14 пункте упомянуто [18], и ежели оные от расположения на войско в остатке быть могут. Сверх того, когда грузины выведены будут [19], то в подмогу на содержание оных университетов можно будет определить некоторые из свободных войсковых деревень.

20

О бытии на обидетелей всегдашней комиссии в Малой России

Хотя многими строжайшими и смертною казнию грозящими предков вашего императорского величества, а особливо государя императора Петра Великого 1708, государыни императрицы Анны Иоанновны 1740 и государыни императрицы Елизаветы Петровны 1742 [20] годов указами запрещено как проходящим, так и квартирующим великороссийским войскам не делать малороссийским жителям никаких обид и озлоблений, не занимать без отводу [21] квартир, не строить новых конюшен, но довольствоваться обывательскими [22], не брать без подорожных и по подорожным самовольно лошадей и проводников, не требовать безденежно всяких съестных и питейных припасов, кольми паче не делать приметок, нападок, озлоблений и побоев; однако и до сего времени некоторые своевольники от того не унимаются. Того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим и ныне вышеописанные наглые поступки наистрожайше указом запретить, а для лучшего малороссийскому народу защищения учредить непременную комиссию, состоящую из знатных великороссийских чиновников, на таком точно основании, как оная в силу указа марта 13 дня 1740 года учреждена была.

Сии суть, всемилостивейшая государыня, важнейшие просьбы и нужды наши, в которых помилования никто справедливее просить не может, как вольный, но вольностями своими не пользующийся, верный вашего императорского величества малороссийский народ, и никто великодушнее оного ему не может оказать, как ваше императорское величество, премудрая и справедливая монархиня и мать отечества; ибо ваше императорское величество по данной Вам от Бога прозорливости более всех знать изволите, что престолы владетелей и благоденствие государств более утверждаются на правосудии, милости и искании всеобщего благополучия подданных, нежели на собственной их пользе и прибытках.

Далі ми публікуємо пункти, які обговорювалися на з'їзді старшин у Глухові в середині грудня 1763 р., але до чистового варіанту «Прошения» включені не були.

О вольном избрании гетмана

Хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкого статьями, как скоро гетман умрет, вольное малороссийскому народу избрание другого гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извещать о том велено, и то же самое всех других гетманов статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось после смерти гетманов Скоропадского и Апостола, а между тем введены были новые уряды гетманского правления, с вольностями и прежними малороссийского народа обыкновениями несходные, того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим подтвердить вновь вышеупомянутые прежних гетманов статьи, чтоб когда волею Божиею гетману нашему смерть случится, вольно было нам того ж времени, по древнему обыкновению нашему, избрать нового гетмана и чтоб помянутый новоизбранный гетман на том своем уряде от вашего императорского величества подтвержден был во всем против того, как гетман Богдан Хмельницкий — при принятии своем в подданство всероссийских монархов.

О суде и о трибунале

По правам малороссийским положены подкоморские, то есть межевые, земские и градские суда[23], которых всех порядок дел и должности описаны в книге (Статуте) и в установлениях сеймовых; сверх того, во время пребывания Малой России под королями польскими для апелляции на вышеописанные суды имела она главнейший свой суд, называемый трибунал, который отправлялся в городе Люблине и на который из всех своих воеводств, земель и поветов избирала и отправляла депутатов из шляхетства. В пунктах же Богдана Хмельницкого и в привилегии, данной малороссийскому шляхетству, хотя те земские и градские суда подтверждены и велено им остаться на прежнем основании, а шляхетству вольное меж себя на уряды земские и градские избрание дозволено, однако ныне в Малой России тех судов нет; но все межевые, земские и градские дела стали быть ведомы в полковых и сотенных канцеляриях, от полковников, сотников и прочих старшин, вместо же трибунала учрежден войсковый генеральный суд не на таком основании, как в правах предписано, и хотя по правам нашим к градским делам можно определять и из воинских старшин; однако сии дела совсем другие учреждения и порядки свои имеют, нежели воинские, и, следовательно, с оными мешаться никогда не должны; земские же дела, яко требующие совершенного знания и употребления прав, особливых своих судей, выбранных из шляхетства, иметь должны; а от такового вышеупомянутых судов уничтожения произошло и происходит в Малой России немалое в делах и порядках малороссийского народа замешательство, ибо те войсковые старшины, будучи больше заобыкновенны к воинским делам, в земских делах надлежащего народу удовольствия и правосудия делать, а при том и своей воинской должности по-надлежащему исправлять не могут, и сие было причиною, что помянутые старшины в прежние времена земские и градские так, как и воинские, дела на словах производили и решали по своему поизволению, а книги, в которых заключаются малороссийские права, весьма редко и то разве от ученых судей употребляемы были. По сей причине принужден был я, гетман, вашему императорскому величеству представить об учреждении в Малой России подкоморых, на что и высочайшее вашего императорского величества получил повеление, в силу которого оные подкоморые ныне в Малой России

учреждаются; но понеже подкоморские суда всегдашний союз и сношение иметь должны с судами земскими и градскими и быть под апелляциею трибунала, того ради об учреждении тех земских и градских судов ныне в Малой России распоряжения чинятся. Вашего же императорского величества всеподданнейше просим всемилостивейше подтвердить, чтоб как те земские и градские суда, так и Малороссийский трибунал учреждены были на основании прав и привилегий наших и определяемые в те суда и трибунал чиновники избираемы были вольными голосами из шляхетства, но понеже от оного трибунала по силе прав наших никуда апелляция не должна быть, кроме к вашему императорскому величеству, и только в таких криминальных делах, где о потере чести и жизни дело идет, того ради передаем на высочайшее вашего императорского величества соизволение, куда от оного трибунала не токмо по показанным в правах наших делам, но и по всем прочим иметь апелляцию указать соизволите.

О генеральной раде

Вышеописанный трибунал и суды по силе прав должны во всем поступать по точности законов и решать те дела, которые им во оных предписаны, а по вновь случающимся делам никаких решений издавать и новых установлений делать не могут; но такие новые дела решаемы и установления узаконяемы были во время польского владения сперва на сеймиках наших, а потом подтверждаемы были на главных сеймах общими короля и всей республики согласием. После же подданства Малой России под Российскую державу на генеральных гетмана и всех малороссийских чинов радах, на которые обыкновенно собирались к новому году, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, как то явствует из пунктов, данных прежним гетманам, и других документов; почему и ныне всеподданнейше вашего императорского величества просим дозволить нам одиножды в год в такое время, которое мы к тому за способное изберем и поставим, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, иметь сеймы и генеральные рады как для общих наших постановлений и дел, так и для советов в нуждах малороссийского народа случающихся к вашему императорскому величеству, на которых сеймах или радах все таковые новые постановления и дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов, но силы и действия своего до того времени иметь не должны, пока гетман и прочие малороссийские чины не представят вашему императорскому величеству чрез своих депутатов и не испросят на оные всемилостивейшей конфирмации.

О деревнях и жаловании малороссийской старшине

Малороссийской старшине, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, также положено денежное жалование и другие некоторые авантажи из малороссийских доходов, а после того как при прочих гетманах, так особливо при гетмане Апостоле, определены генеральной старшине, полковникам и некоторых полков полковой старшине и сотникам деревни, а другим определено денежное жалованье, и хотя сие немного к их поправлению служит, ибо деревни определены самые бедные, а жалованье весьма малое, однако и тут одним пред другим небезобидное сделано распределение, потому что одним даны лучшие, а другим — худшие деревни, также и жалованье не всем равное, а другие и никакого не имеют; прочие же малороссийские чины, как бунчуковые, войсковые и значковые товарищи[24], служат также из своих имений без жалованья. Того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим отдать на наше рассмотрение, чтоб, оставя генеральную старшину, полковников и прочих старшин при их деревнях,

всем прочим старшинам, также бунчуковым, войсковым и значковым товарищам определить равное по чинам их денежное жалованье из малороссийских доходов; определенным же и впредь определяемым к гражданским делам чиновникам определить ли в силу прав от дел доход, или против вышеописанных старшин жалованье; просим вашего императорского величества высочайшего повеления.

О учреждении на Днепре порта

К цветущему состоянию не токмо малороссийской, но и всероссийской коммерции весьма бы много служило, ежели бы ваше императорское величество соизволили дать нам позволение, выбрав способное на реке Днепре пониже порогов место, учредить порт и исходатайствовать у Оттоманской Порты, чтоб хотя на турецких и прочих иностранных народов судах свободное было малороссийскому народу отправление купечества по Черному и Средиземному морям, о чем всеподданнейше вашего императорского величества просим.

[1] Закінчення. Початок див.: УІЖ.— 1993.— № 7—8.

[2] Слово «Беспошлинно» додано при перечитуванні.

[3] Спочатку було «... по малороссийским правам».

[4] Ввізне та вивізне мито, скасоване царським урядом у 1754 р.

[5] Початковий варіант: «... была только по две копейки с рубля».

[6] Далі до слів «...тот индуктовый...» у чернетці закреслено: «...по неправильным (как мне, гетману, небезызвестно) внушениям бывшего генерал-фельдмаршала графа Петра Шувалова ...».

[7] Далі закреслено: «... по две копейки с рубля».

[8] Загальні принципи.

[9] Від слів «... и хотя в 1727 ...» до слів «... по-прежнему дозволен ...» додано при перечитуванні чернетки.

[10] Далі закреслено уривок про тютюновий відкуп, «который бывший генерал-фельдмаршал граф Шувалов, взяв на себя не токмо отпуск табаку в Великую Россию, но в Турецкую землю и в Польшу сделал запрещенным; а потому тот же самый откуп отдавал другим на откуп, так что несмотря на превеликую прибавку пошлин, которые малороссийский народ по тарифу и за внутренние сборы после малой двухкопеечной пошлины платить был должен; за одно только дозволение, чтоб вывезть табак за польский или турецкий рубеж, брал с малороссийского народа от сорока до шестидесяти копеек с пуда, чем табак привел в такую дешевизну, что вместо того, что прежде в Малой России продавался пуд табаку от рубля до рубля пятидесяти копеек, а весьма редко ниже сего, ему уже принуждено было продавать по десяти копеек, а редко выше сей цены, от чего многие тысячи бедного малороссийского народу пришли в крайнее разорение и нищету и от промыслу табачного вовсе отстали» і замінено коротенькою фразою: «... который к немалому малороссийского народа служил отягчению и разорению».

[11] У чернетці розділ продовжувався: «... а сверх того, чтоб малороссийский народ, когда повезет чрез малороссийские границы в Польшу или в Турецкую землю свой табак, свободен был от положенного в вышеописанном августа 10 дня 1762 года указе платежа двадцати копеек с пуда, а платил бы такую же пошлину, какая за другие товары плачена будет по нашему положению, а когда повезет в Великую Россию, тогда бы платил по 20 копеек с пуда».

[12] Перше речення до слів «... из места на место переходе ...» виглядало спочатку так: «Малороссийские мужики имеют по правам и древним обыкновениям своим выгоды и льготы в работах, в податях помещикам и в прочем; по вольности они в свободном из места на место переходе по правам малороссийским и многим в сходство тех прав, изданных сеймовым установлением, не имеют и иметь не должны ...».

[13] Правобережна Україна.

[14] Території України заселені великоросами, найчастіше старовірами.

[15] Кінець першої частини прохання закреслений: «... так об убежавших и впредь бегать имеющих в Польшу приказать министрам своим и пограничным комиссиям о возвращении их делать всегдашние требования».

[16] У чернетці фраза від слів «... а ежели не возвратятся ...» до слів «... по силе малороссийских прав ...» мала наступне формулювання: «... а ежели не возвратятся, то чтоб вольно было всякому помещику, своего мужика отыскав, взять и пожилые деньги за оного доправить, по силе малороссийских прав...»

[17] Далі у чернетці йшла старанно витерта фраза.

[18] Далі з чернетки не потрапив у чистовик уривок: «... а остальную сумму можно будет определить из таможенных малороссийских сборов, ежели ваше императорское величество оным на таком основании быть укажете, как в пунктах упомянуто...».

[19] Коли у грузинських дворян відберуть українські села.

[20] Слова «... и государыни императрицы Елизаветы Петровны 1742 ...» додано при редагуванні.

[21] Визначення квартир офіційним комісаром.

[22] Слова «... не строить новых конюшен, но довольствоваться обывательским ...» додано при редагуванні чорнового варіанту «Прошения».

[23] Підкоморський або межовий — суд для вирішення суперечок між земельними власниками. Земський суд, за Литовським статутом, — це шляхетський суд. Але на Лівобережній Україні шляхетським правом користувались і «уроджені» шляхтичі, і козацька старшина, і козаки, і духовенство, крім посполитих (селян) і міщан. Функції земського суду зводилися до розгляду справ такого змісту; про втечі залежних, розділ майна між родичами, розорювання чужих земель, про боргові зобов'язання і т. п. Гродський суд займався розглядом справ кримінального змісту, наприклад: про наїзди і пограбування феодальних маєтків, розбій на шляхах, крадіжки, пожежі, про вбивства, згвалтування і т. п.

[24] Бунчуковий товариш — почесна посада в українському козацькому війську. Формально бунчуковий товариш вважався помічником генерального бунчукового, як правило, походив з багатої старшинської сім'ї. Військовий товариш — почесне звання, що надавалося представникам козацької верхівки за військові заслуги.
Значковий товариш — почесне звання, що надавалося заможним козакам, які не займали адміністративно-воєнної посади.

Текст до друку підготував *О. К. СТРУКЕВИЧ*

П. П. Олійник

Зошити *

Восени 1942 р. німці встановили для села великий контигент зерна, проте село на той час вже виконало податок, хоч інші села Зборівщини (тоді наше село входило до Зборівського повіту) були покарані окупантами за невиконання здачі зерна. Німці в такі села надсилали військову Reitkolonu на конях, і ті били винного і невинного, забирали все, що потрапляло під руки, а найважливіше у всіх розбивали жорна — єдиний тоді механізм, з допомогою якого можна було розмолоти зерно на борошно. У всіх млинах було заборонено молоти будь-кому, крім мешканців того села, яке повністю виконало контигент. Причому дозволялося змолоти лише стільки кілограмів зерна, скільки за встановленою нормою йому було визначено згідно з кількістю членів сім'ї. Норма ж для одного їдока була тоді такою низькою, що навіть ті села, які вже здали визначений контигент, змушені вдома домелювати на жорнах борошно, щоб домашня челядь не голодувала.

Щоб уникнути знущань німців над собою, всі господарі Августівки прагнули вчасно здавати окупантам встановлений контигент. Та, проте, не обминули нас «візити» жандармів, які грабували, а головне розбивали і знищували всі жорна. І тоді наші дівчата, що збиралися зимовими вечорами по хатах на вечорниці і під час яких одні пряли, інші — вишивали, склали дотепну пісеньку, яка невдовзі поширилась у всіх довколишніх селах і залюбки її дівчата співали. [...]

В наступному 1943 р. після жнив громада встановлений контигент також здала, хоч він був майже в 1,5 раза вищий від минулорічного. Та, проте, німці казилися, і декілька разів після жнив їхні жандарми заскакували до села, знищували жорна, стріляли з револьверів у хлопів, щоб витягнути з села ще більше зерна понад план. Перелякані селяни залишали оранку і сівбу озимини і день і ніч молотили і останнє зерно везли як понадплановий контигент. І із Зборова поверталися з бутлями горілки — контигенівки і нещасними пунтами [48], що їх німці платили за цілорічну працю. Інтересно зазначити, що і москалі після свого приходу до нас у вересні 1939 р. завалювали сільський кооператив ванталами горілки для розради населення, і тих три роки, які були у нас німці, за всі контигенти (зерна, картоплі, худоби, свиней та ін.) виплачували горілкою. Виходить, що всі завойовники вважають найдоступнішим засобом для панування над завойованими народами горілку.

Позашкільна освіта

З приходом Червоної Армії у 1939 р. перестала існувати читальня «Просвіти» з усіма гуртками: жіночим, драматичним, страховим та молодіжне товариство «Луг». Книжок по хатах люди не читали, бо вся читальняна бібліотека восени 1939 р. була конфіскована і спалена представником райвно. Взагалі будь-який освітній рух у селі завмер. Крім однієї журби про те, щоб вчасно сплатити встановлені податки і добровільну позику та доставити на приймальні пункти зерно і картоплю, інших розмов на селі між людьми не було.

Приблизно таке саме духовне і психічне становище було в селі і протягом трьох років німецької окупації. Щоправда, в селі було відновлено діяльність освітнього товариства (тепер вже не «Просвіти»), але діяльність його обмежилася тим, що за 3 роки було поставлено аматорським гуртком дві театральні вистави. Хоч німці не слідкували, яку люди по селах читають літературу — книжки, та тепер не було фондів, щоби заново купити бібліотеку для села, а кооператив, що торгував нафтою, сірниками, гудзиками, тютюном і пунтами, не мав таких фондів, щоби можна за них закупити книжки для читальні.

При німцях сталася в Августівці така знаменна трагічна подія. 15.9 1943 р. на запрошення годівської молоді наша молодь (хлопці і дівчата) загалом понад п'ятдесят поїхала до Годова дивитися аматорську театральну виставу. Пізно вночі повернулися всі додому. Дорогою з Йосипівки до села співали, ніч була місячна, ясна і всім весело було. В селі позіскакували із підвод і кожний до своєї хати спати. Вдосвіта, ще затемна, прийшло з колонії 7 гестапівців, розбудили солтиса і запитали, хто співав за селом і чого пізно вночі був такий рух у селі. Солтис відповів, що вчора, себто в неділю, вся молодь із села їздила до Годова на виставу, і що то, певно, вони, повертаючись, під селом співали. А тоді гестапівці визнали, що вони в липах на дорозі застрелили їздового і 2 коней. Ранком з'ясувалося, що гестапівці за доносом когось з місцевих мазурів зробили увечері в неділю засідку в липах біля хати Івана Маци і чекали, коли повертатиметься августівська молодь з якихось уявних таємних сходок, і тоді всіх їх перестріляють. На щастя, вистава була в Годові, а не в Конюхах. А гестапівці, почувши в іншому кінці села спів, вийшли із засідки і липами підходили до села. Один їздовий, молодий хлопець Микола Смівка, що їздив з хлопцями до Годова, повертався додому, бо мешкав при дорозі в липах, і напоровся на гестапівців, що йшли дорогою йому назустріч. І так німці перелякалися «партизана», хоч було місячно, дали по ньому серію пострілів з автоматів і по конях. І так жахливо закінчилася вчорашня молодіжна розвага.

У вівторок 17.8 молодь села і всі громадяни села влаштували трагічно загиблому своєму молодому другові величавий похорон, не відчуваючи, що невдовзі над селом зависне ще грізніше марево смерті.

І от 28.8 1943 р. в свято Успеня матері Божої вдосвіта на двох машинах вдерлися до села з Поморян 7 гестапівців і 14 українських поліцаїв. Двоє гестапівців з усіма поліцаями залишилися в селі, щоб стежити за двома підозрілими хатами в селі, а п'ятеро гестапівців поїхали машиною за село в липи, де мешкав батько вбитого Миколи — Ілько Смівка. Перетрусили в нього все в хаті, у стайні, в стодолі і на підрах [49] і, нічого не знайшовши, повернулися до села, перетрусили два підозрілі їм обійстя, стягнули з ліжка двох підозрілих парубків, допитувалися, де вони вчора були і що вночі робили. Перевіривши їх одяг й чоботи — чи сухі, бо вночі йшов дощ, — і нічого підозрілого не знайшовши, виїхали з села, на щастя, ні з чим.

Після цього ми дізналися, що в ніч з 27.8 на 28.8 українські партизани (17 чол.) напали на Liegenschaft — фільварок в Годові, забрали 2 пари кращих коней з возами і два вгодованих кабани і виїхали на Кушнірівку в напрямі Йосипівки.

Шеф цього лігеншафту бачив з хати через вікно всю їхню операцію і по телефону повідомив у гестапо в Поморянах. І швидко розумним фріцам прийшло в голову, що цей напад здійснили августівські хлопці. Вони хотіли старому Смівці за одну пару вбитих його коней подарувати дві пари німецьких коней, а за вбитого сина дати йому 2 кабани. А перевіривши на місці, що нема ні в Смівки, ні в селі ніяких слідів нічного нападу на фільварок, як непишні повернули назад, у Поморяни.

Крім цього, від німців с. Августівка більше втрат у людях не мало,

хіба що під час люстрації коней[50] в Зборові дехто з августян одержав ударів канчуками від німців за поганий догляд коней.

Вище було сказано, що невдовзі після приходу на наші землі німці стягнули всіх євреїв до району і там розмістили їх в окремому кварталі — т. зв. гетто. Всіх дорослих чоловіків і жінок гнали кожного дня на роботу, а непрацездатних — престарілих і безнадійно хворих — вели за місто і там розстрілювали. А наприкінці 1943 р. знищили всіх до останнього. Не залишилося тоді конче їм потрібних робітників. І тоді німці на місце знищених євреїв у порядку примусової мобілізації кликали українських хлопців віком 19—20 років.

У Львові не приймали до вищих шкіл нікого, хто не мав документа про те, що відбув один рік служби при бовдінсті (німецька служба будови).

З нашого села ще в грудні 1942 р. було забрано на роботи до бовдінста в Тернопіль 6 хлопців 1923 р. народження. Там усіх хлопців з цілої Тернопільської округи поселили в спільних казармах і щодня ганяли на найтяжчі роботи. А як їх там годували, про те вони самі дотепно, але правдиво написали в дуже тоді популярній пісенці [...].

Бували випадки, що хлопці тікали з бовдінста, і тоді німці жорстоко за них мстилися. В газетах і обіжниках, що їх розсилали повітові німецькі ляндкомісари[51] по селах, було вміщено скільки і кого з бовдінстів німці піймали і за дезертирство розстріляли. Та, проте, хлопці втікали, а щоб не бути розстріляними гестапівцями, йшли до бандерівських партизанських відділів. Не одному з таких дезертирів, що прийшли до партизанів, не по душі була робота, яку тепер їх змушували виконувати провідники партизанських відділів. Провід ОУН вважав, що коли тяжкопоранений німецький тигр відступає з великими втратами з України на захід, тепер настав найвідповідніший момент прогнати ляхів з українських земель за Сян. І тому організованим восени 1943 р. військовим відділом партизанам було наказано шляхом залякування і погроз гнати з українських земель ляхів. А якщо партизанські погрози не справляли впливу на польське сільське населення, тоді партизани вночі або вдень нападали на польські хати в селах і вбивали всіх — від найменшого до найбільшого. Ясна річ, що багато хлопців відмовлялися від таких жорстоких розправ і дезертирували з відділу. І от у нашому селі був такий випадок, коли один бовдінстяк Петро Васильович Васильчишин (по вуличному — Чудак) втік з бовдінства і вступив до партизанського відділу. Побувши там три місяці, відмовився врешті виконувати роботу, яку його примушував провідник відділу, і дезертував прямо під опіку своїх батьків. Через тиждень схопила його в батьківській хаті УСБ (українська служба безпеки) — партизанське гестапо і в лісі розстріляла. А ще через кілька днів, дізнавшись від своїх довірених у селі людей, що батьки розстріляного голосно і різко обурюються з приводу страти сина, 8.4 1944 р. схопила УСБ обох родичів і десь їх стратила. Це був такий жахливий випадок у селі, що досі ятриться кривавою раною в серцях поважних і совісних громадян села.

Осінь 1943 р. і зиму та весну 1944 р. переживало наше село у великому напруженні і нервозності. Фронтовий вал від Чорного моря до Балтики поволі, але відкочувався на захід. В Галичині і на Волині були організовані оунівцями партизанські загони, які, користуючись метушнею німців, що відступали з боями на захід, тепер зводили рахунки з колишніми польськими отшельцями або польським населенням по селах, які за 20 р. польської окупації в Галичині і на Волині разом з польською жандармерією чимало залляли українцям гарячого сала за шкуру. Під гаслом «Ген за Сян, ляхи!» проходили партизанські відділи по всіх повітах Галичини і Волині і насильно проганяли поляків на захід. Часто відбувалися також збройні сутички між партизанами і гестапівцями. А найвідоміший бій з німцями провели партизани

12.2 1944 р. під селом Чорниця[52] біля городів, де було підірвано 2 німецьких танки і в якому загинуло понад 80 гестапівців. У тому бою брали участь і хлопці з Августівки, а один з них — Степан Маца — загинув тоді в бою. Коли відділи партизанів з'явилися в Зборівському і Бережанському повітах, село Августівка переживало так само, як 18 і 19 вересня 1939 р. У нас мешкало в колонії ще 16 мазурських родин. У селі було 15 польських латинників — старожилів, які говорили українською мовою та все ж почувалися поляками, і навіть були серед них члени стшелецьких дружин. Отже, кожної хвилини можна було чекати великої, страшної, жахливої різні, яка була в Плавучій Великій і в Годові, на Волиці біля Плівова і в Біщу і навіть у сусідньому селі Йосипівці. Такі розправи над мазурами і латинниками здійснювали чужі партизанські відділи за вказівками місцевих членів ОУН.

Але помста — найгірший порадник і ворог людини. І треба було докласти чимало зусиль і старань, щоб відвернути від села таку жахливу різню. На щастя, в селі знайшлося чимало розважливих впливових громадян, яким вдалося таке жахливе кровопролиття зупинити.

Коли німецько-російський фронт підійшов до Тернополя, августівські мазурі, боячись, щоб росіяни, як прийдуть, не вивезли їх тепер у Сибір, як це зробили вони 12.2 1940 р. з їхніми земляками, добилися у зборівського ляндкомісара виділення залізничних вагонів і наприкінці березня 1944 р. всі 16 родин вибралися з села з усім своїм рухомим майном до Зборова. А кінні господарі з села допомогли їм безплатно перевезти все їхнє майно до залізничної станції в Млинівцях. Там мазурі з нашими господарями подякували один одного, розпрощалися і спокійно поїхали туди, звідки в 1921 р. до нас приїхали. Село з полегшенням зітхнуло, що тяжкий гнітючий камінь впав з наших грудей. Залишилися ще в селі старожили — латинники, та в селян була впевненість, що ми своїх старожилів захистимо від нерозважливих месників. І діло вдалося. Вони, латинники, прожили з нами спокійно ще півтора роки — до кінця вересня 1945 р. і тоді виїхали всі в Польщу, а дві польські родини виїхали з села до Польщі в 1958 р.

На початку травня 1944 р. розквартирувався в селі запасний батальйон німецьких СС. Тоді фронт проходив через Озірну і Козлів, і в селі ще до приходу німців СС з Озірної, Цецорів, Плавучої Великої і з Кізлова зупинилося понад 200 родин евакуйованих.

Як тільки німці розквартирувалися в селі, їхня польова жандармерія влаштувала в селі і біля нього облаву на молодих чоловіків і зігнала їх всіх на площу перед громадською канцелярією. Понад 90 чол. посадили на вантажні машини і повезли до Бережан, а звідти залізницею — до Німеччини. Між спійманими тоді мужиками августян було 23 чоловіки. З них у дорозі до Львова один вистрибнув з вагона і був застрелений німецькими конвоями, а інші всі щасливо доїхали в Німеччину, і там всі працювали на баворах, а восени 1945 р. після капітуляції Німеччини повернулися додому, тільки двоє не повернулися: один в нервовому напруженні покінчив життя самогубством, а другий пропав без вісти. Під час перебування німецьких військ в Августівці доходили до села звістки від захоплених німцями російських полонених, що Червона Армія, займаючи якесь село після відступу німців, негайно забирає всіх здорових чоловіків з 18 до 50 років в армію і без підготовки, без крісів і без обмундирування гонить новобранців на передню лінію фронту, де вони масово гинуть. Вірячи таким поголоскам, 13 хлопців з села, яких польова жандармерія в травні ще не переловила, самі зібралися 13.7 і пустилися в дорогу на захід, щоб не гинути на фронті за чужі їм інтереси. Перебуваючи увесь час на роботі в Словаччині аж до капітуляції Німеччини, влітку 1945 р. повернулися вони до села, крім одного, який невідомо де дівся. Німецько-російський фронт підійшов до нашого села 17 липня 1944 р., і бої під

селом тривали три доби. Населення села і евакуйовані люди сиділи три доби в землянках, та, проте, від артилерійських снарядів загинуло 5 місцевих людей: 1) Микола Дупай; 2) Дмитро Бей; 3) Олекса Ямлинець; 4) Микола Лосик; 5) Марунька Валига. А, крім цього, ще 4 особи з евакуйованих людей. Також було вбито кільканадцять штук коней і рогатої худоби і спалено 8 будинків.

20.7 1944 р. о год. четвертій після полудня німці відступили, а до села увійшли російські війська. Становище було неясне, передбачався вранці наступного дня жорстокий бій у селі. Тому комендант на цей час радив селянам евакуюватися в тил. Та, на щастя, те нещастя минуло село, і ми всі пізнім ранком 21.7 — хто з Хороброва, хто з Хоростця, а хто аж з Глинної — повернулися кожне на своє гніздо. В селі жодного війська вже не було, і ми спокійно після 4 неспаних ночей заснули.

З приходом Червоної Армії почалася нова сторінка в житті села Августівки. Як фронт рушив на захід, то цілих 5 тижнів у селі не відчувалося ніякої влади. Лиш раз з району приїхав представник і призначив головою сільради Василя Муравського. У другій половині серпня голова сільради оголосив в селі обов'язкову явку в Козову всім чоловікам з 18 до 50 р. перед військовою комісією. І тодішній провід підпільної організації українських націоналістів дав наказ мешканцям села, щоб усі військовоздатні чоловіки йшли в ліс і там захищалися зі зброєю в руках від примусової мобілізації. Хоч у селі лунали розважливі голоси, які не радили чоловіків гнати у ліс, бо там їх російська польова жандармерія оточить і знищить, і той план пахне провокацією, а саме, що там десь у верхах сидить провокатор, який дав у села такий наказ, щоб свідомий елемент села вивести в ліс і там всіх легко і безвинно знищити.

Та наказ є наказ: із сусідніх сіл прийшли усбеки (УСБ) і під загрозою розстрілу вигнали понад 50 чоловіків у ліс.

Дня 22.8 1944 р. вибралися чоловіки віком від 20 до 50 р. на Залісся. Багато з них того дня перший раз у житті мали кріс у своїх руках і навіть не знали, як ним користуватися. І вже там, у лісі, вчилися військової справи. Аж тут відділ солдатів 26.8 напав на Корсів у Конюхах, порозганяв таких самих військових, як з наших сіл: Вибудів, Ценів, Бишки і Конюхи, які в Конюхівському лісі стояли табором. І тоді конюхівський відділ відступив на Залісся і з'єднався з нашим і замість того, щоб розійтися тоді по своїх селах, перейшов лісами аж у рогатинські ліси поблизу Фібринова, Стратина, Вульки і Рогатина. І там розташувалися всім табором для підготовки. Та не встигли ще наші мужики влаштуватися як слід і відпочити після нічних переходів, як всі вони, а було їх тоді в лісі до 2000 чол., виявилися оточені солдатами. Це викликало у зібраних там чоловіків велике замішання і переляк: як вирватися з оточення? А провідники відділів зникли! І в тій метушні котрі не втратили голови і знали, як використовувати кріс, із крісом у руках прорвалися з оточення. Ті щасливо в першій декаді вересня прибули з «війни» додому, а котрі з переляку кидали кріси, твердячи, буцімто вони гриби збирали в лісі чи ріщу [53], всі загинули від прикладів солдатів.

І так з тієї нещасної «прогульки» у ліс загинуло там, у лісах, з нашого села 6 чол.: 1) Михайло Петрович Швайка; 2) Василь Петриця; 3) Василь Федорович Адамик; 4) Петро Антонович Мороз; 5) Федір Прийма; 6) Петро Стахович Дорош.

Треба ще зазначити, що тодішній кущовий провід ОУН, який проживав у Хоростці і Цецевій, крім Августівки і Йосипівки, нікого зі своїх сіл не вигнав на ту лісову «прогульку».

Через два-три дні після повернення хлопців з лісу прийшов вдруге наказ з району з'явитися чоловікам у військову комісію для проведення мобілізації. Зібралося тепер близько 60 хлопців йти у Козову. З на-

плечниками, хлібом і білизною зайшли хлопи юрбою на Заберезки, а там як сипнули по них з корчів[54], із окопів гранатами, із автоматів. Хлопи розбіглися і повернули назад у село. Тільки троє хлопців манівцями дісталися у Козову, і їх військова комісія мобілізувала і доставила на захід, до фронту, на підготовку, а відтак включили їх до фронтових частин, і всі вони дійшли до Берліна. Один з них — Микола Григорович Васильчишин — загинув під Берліном, а інші двоє — Михайло Дмитрович Штокало і Дмитро Васильович Винницький — після капітуляції Німеччини воювали ще в Маньчжурії, в Кореї і в 1946 р. повернулися живими в село. Після того, як у Заберезках УСБ розігнало наших хлопів, тепер кожний з них придумав свій власний план уникнення мобілізації. А план був простий і для всіх один: збудував собі теплу штудерну краївку[55] і, як тільки солдати в село, мужик тікає в краївку, а дружина або мати запевняють, що прокляті німці забрали чоловіка чи сина. А, звичайно, в жінки сльози наверху і вона, боячись, щоб не знайшли чоловіка чи сина в краївці, заливається щирими сльозами, а солдат повірив, що німець — катюга десь знущається над бідним мужиком, і переходить до сусідньої хати шукати. Так переховувалися в селі аж до липня 1945 р. всі мужики, а в липні з'явилися у військкомат і там одержали військові квитки. Тільки одного Петра Хомича Васильчишина ще в 1944 р. під час облави застали в хаті і взяли в армію. Був на фронті на Мадярщині поранений і навесні 1945 р. як інвалід повернувся в село і живе досі.

Ще війна на заході лютувала, а людей гнали гуртами по черзі на 10 днів на безплатну роботу на відбудову Тернополя і на відбудову знищеного залізничного моста в глухій долині біля Потутор. Найгірше було те, що на роботу мали їздити жінки, дівчата і старі мужики, бо середня верства чоловіків тоді ховалася вдома, по краївках, від мобілізації.

Крім цього, з часу приходу Червоної Армії в Західну Україну аж до проведення суцільної колективізації щороку цілу зиму і на передновок[56] гнали совіти всі підводи з села на безплатні норми, що полягали в тому, що треба було з бережанських, нараївських, а то і рогатинських лісів звозити на залізничну станцію в Бережанах все заготовлене в лісах дерево, призначене для різних районних і обласних установ. Крім того, наші їздові привозили дрова для місцевої школи з курянських лісів, а Лісники, Куряни чи Рогачин возили дрова для своїх шкіл з Конюхівського лісу.

Тоді, коли наші мужики ховалися в лісах, у Заліссі і Дібринові, 28.8 1944 р. після полудня солдати на 3 машинах заїхали в село Хоробрів і, хоч там не було партизанів і з селян ніхто не чинив їм збройного опору, вони підпалили село, а коли люди стали тікати з села, почали стріляти в них, внаслідок чого загинули 4 чол.: 1) Іван Хавро (60 р.); 2) Шимко Михайло (44 р.); 3) Михайло Петрович Андрусишин (40 р.); 4) Іван Андрусишин (22 р.). Від вогню згоріла половина села і все звезене з поля збіжжя, крім гречки і картоплі, які ще були на полі.

Напад на Хоробрів 28.8 здійснили ті, що приїхали з Козової, а через 6 днів емгебісти із Зборова напали на хутір Цецівку і вбили Петра Барана (38 р.) на порозі його хати пострілом в потилицю і Анну Гетьман (32-літню жінку) також в її хаті.

З того часу в нашому селі і в довколишніх селах настав такий жах і страх, що коли хто-небудь крикне «москалі ідуть!», то це було страшніше слово, ніж колись, давно — дуже давно, гукали в селі «татари ідуть!».

І треба сказати, що восени 1944 р. і в наступні роки напади чи облави дуже часто відбувалися спочатку вдень, а потім, з лютого 1945 р., вже і ночами.

Хоч за весь час тих облав і нападів у селі ніколи не відбулося

збройної сутички між солдатами і прибулими якимись відділами партизанів, проте в ті часи перші залишили дуже болючі криваві сліди.

Почалося з того, що 7.2 1945 р. в Зборові на ринку біля головної дороги солдати МДБ повісили на шибениці українського партизана, молодого хлопця з Кудіновець (за Зборовом). У той же день у всіх районних центрах Галичини повісили на шибеницях піймапих українських партизан для звеличення «божеського» культу особи Сталіна. Це для показу його всевладдя над визволеним українським народом і для залякування боягузів рішенням новітнього Пилата: «Знайте, я можу вас всіх перевішати ... або пощадити, якщо не будете бунтувати в ярмі...».

Та такі тріумфальні прийоми новітнього садиста Нерона [57], звироднілого ката над катами, не залякали молодих борців за правдиву волю України, а ще більше їх загартували. І навіть у всіх чесних росіян такі садистські вчинки викликали тоді щире обурення. Біля повішеного хлопця в Зборові стояла варта і повинна була стежити чотири доби, щоб ніхто його не зняв. Наступного дня, 8.2 1945 р., дорогою проходила рота російських солдатів і капітан роти, побачивши повішеного, прискакав на коні до шибениці і шаблею відрубав шнур повішеного зі словами: «Это позор России!».

Дня 16.2 1945 р. підходила розстрільнею з Хороброва облава до Августівки. Перед нею з Хороброва і Хоростця втікали мужики, які не встигли сховатися в своїх краївках. І тут же, в селі, солдати доганяють двох хлопців з Хоростця — каліку кривоногу Йосафата П'ястецького і Івана Михайловича Наконечного і вбивають їх обох під хатою Василя Васильчишина в Августівці.

Потім емгебісти в Августівці здійснюють великий обшук, і нікого і нічого не знайшовши, заарештовують місцевого священика і учителя Зарицького Данилу та ще кількох чоловіків з села.

Через два тижні наших арештантів зі Зборова випустили. А ще через 2 тижні, 15.3 1945 р., була нова облава в Хороброві і Хоростці і тоді було заарештовано 8 осіб.

Коли їх везли вже увечері до Зборова, начальник конвою «рібий» капітан Потапенко наказав під Цецовою заарештованому Івану Васильовичу Порплиці (літ 45) злізти з саней і повертатися додому. А коли той відійшов від підводи 250 м, капітан на коні догнав нашого Івана і двома пострілами з револьвера вбив його. У середині березня 1945 р. повертався увечері від свого друга вулицею додому Дмитро Миколайович Довгомуд (16 літ) і був вбитий емгебістами, що на конях увірвалися в село.

Через 2 дні (в березні) здійснювали вони облаву у селі Конюхи, обходячи його з боку Заберезок і Августівської колонії. Один з них увірвався на коні на подвір'я Федька Голумбйовського (літ 58), викликав старого Федька з хати і на порозі без найменшої причини пристрелив його і поїхав далі. Того самого дня під час облави в конюхівських ровах інший солдат убив з кріса молодого (20-літнього) хлопця в Августівки Йосафата Адамика, що ніс від шевця чоботи, і, побачивши солдатів на дорозі, втікав з чобітьми до хати. Під час тієї облави вони в Конюхах тільки партизанів вбили 14 чол.

Після закінчення облави солдати змусили селян постягати трупи всіх убитих на город Віцька Любовіцького. Там селяни поскладали убитих рядами, щоб потім скласти їх на сани, які мали під'їхати з села і завезти їх на цвинтар і там поховати.

Тим часом під'їхав на коні руський полковник і з люттю стиснув коня шпорами і вдарив канчуком, намагаючись змусити його копитами розчавити трупи, які лежали на землі.

І оскільки на коня не подіяли ні канчуки, ні удари шпорами в живіт свого осатанілого їздця, і він все одно боком перескакував і на диби ставав, а по людських трупах копитами місити не дав себе при-

силувати, і численні присутні при тому «герці» селяни, відскочивши у бік, дивилися з крайньою відразою на огидний вчинок біснуватого офіцера і в безсиллі здвигали раменами[58]. Той вчинок так глибоко запам'ятався конюхівським селянам, що й нині, через 20 років, докладно розкажуть вони вам про нього. І минуть ще десятки років, а люди в Конюхах цього не забудуть, а перекази передаватимуться з покоління в покоління.

І треба сподіватися, що і ті з наших далеких нащадків, які читатимуть описуваний випадок, той ганебний вчинок руського полковника з відразою осудять.

І в одному, і в другому випадку лежали перед переможцями знищені політичні противники. А яка різниця в культурі самих переможців.

У середині травня 1945 р. напала на наше село облава серед білого дня, і солдати йшли розстрільнею: одні — вулицею, інші — поза будинками по городах і тоді вбили Івана Петровича Рудого (р. 20), що переходив зі своєї хати через дорогу до стійні.

Восени, наприкінці вересня 1945 р., начальник МДБ з Козової ст. л-нт Заверегін приїхав зі своїм ординарцем в село, зайшов до хати Олекси Коваля і там випивав. Йшов вулицею кривий каліка — жебрак і зайшов до хати попросити їжу.

Тоді Заверегін встав з-за стола, наказав жебракові вийти з хати і перед порогом пострілом з револьвера вбив його.

Під час літніх канікул 1945 р. квартирував у школі московський гарнізон чисельністю 16 чол. Гарнізон повинен був наглядати, чи до села не заходять українські партизани. Побув гарнізон уже з місяць і вдень і вночі ніс патрульну службу і було все в порядку.

Аж тут одного серпневого ранку входить до села відділ військ МВС. Кого зустріне з чоловіків на вулиці, всіх жене до шкільного будинку під нагляд гарнізону.

А самі стрибки[59] переходять на західну вулицю села і за вказівкою однієї дівки, що її привезли з собою з Озірної, заходять до хати Петра Васильовича Когута і наказують йому показати краївку. Він відмовився, і тоді солдати за вказівкою привезеної дівки підходять до замурованого входу, відкривають вхід і гукають до тих, хто там сховався, щоб виходили, бо інакше гранатами їх кістки рознесуть. Тоді один із тих, що ховалися, застрелився, а другий покірно виліз і живий і здоровий віддався їм у руки. Як пізніше з'ясувалося, вони обоє були членами проводу ОУН. Борис, що застрелився, і Бистрий, що здався, а дівка, що їх видала, була з Озірної — їхня зв'язкова. Бистрий, потрапивши в їх руки, видав у Бережанщині кількадесят краївок, що потягнуло за собою численні людські жертви.

Петра Васильовича Когута за краївку тоді заарештували, і він був засуджений на 10 р. І. Т. Л. 1955 р. звільнений, живе зараз в Актау (Караганда).

Після злочинного вчинку начальника МДБ Заверегіна в селі цілу осінь було спокійно. Хіба що козівський прокурор Марущак, за яким Августівка була закріплена, знайшов у кількох місцевих господарів намочену шкіру для виділки на взуття (бо тоді ні в приватних, ні в державних магазинах взуття не було), забрав ту шкіру, а її власників тримав у Козовій по кільканадцять днів арештованими. Вся конфіскована шкіра стала власністю прокурора, як його трофей.

Прокурор заарештував тоді навіть одного чоловіка і тримав його цілий тиждень тільки за те, що знайшов в його хаті старий календар «Просвіти». Та прокурор, будучи уповноваженим по Августівці, вмів викидати такі коники: 20.8 1945 р. загнав на подвір'я Михайла Івановича (Процакового) Савкова дві машини, перемолотив за день все його збіжжя і забрав як державний контигент, а залишив йому солому і полову під тим приводом, що він не здав на той час весь контигент, хоч згідно із зобов'язаннями він відвіз на 120 кг більше, ніж

остання рата, яку йому треба було до цього дня виплатити. Це був для села такий наганяй, що всі в селі приготували повний податок зерном до кінця серпня, хоч строк був здати до 17.9. Тепер за командою прокурора навантажено збіжжя на всі підводи села, їздовим доручено почепити на возах роздані їм червоні прапорці, і так цілий караван підвод парадним маршем поїхав через Козову на залізничну станцію в збіжевий магазин здавати понад план зерно державі. Це був парадний поїзд Августівки.

На обличчі кожного їздового «радісна усмішка» за наказом, а в серці кожного — тяжка журба, чим засіяти своє поле і чим годувати всю свою домашню челядь до нового хліба.

А тепер опишу другу помітну подію, яка мала місце в Августівці в першій декаді жовтня 1945 р.

Навесні 1945 р. радянська адміністративна влада в Галичині за наказом міністра Молотова розпочала невдалу місію по наверненню греко-католицького духовенства «на русское православие». Виявивши серед українського духовенства в Галичині поодиноких пропагандистів під проводом сумної пам'яті колишнього священика греко-кат. церкви Гавриїла Кастельника як представника адміністративної влади емгебістів, роз'їжджали по всіх районах Галичини, скликали на нараду всіх священиків з району і під загрозою арештів чи виселення змушували їх підписуватися на «русское православие».

Та пропаганда продовжувалася цілий рік і формально завершилася провінціальним собором у Львові, у церкві св. Юра, 8.3 1946 р., на якому було «ухвалено» приєднатися до руської православної церкви під юрисдикцією московського патріарха.

Коли вже переважна більшість українського духовенства розписалася на «руське православіє», прийшов з області в усі райони наказ перевірити, хто ще в районі чинить цьому спротив.

І от на початку жовтня 1945 р. приїхав з Тернополя в Козову капітан МДБ для перевірки. Виявилося, що в Козівському районі таких священиків є ще троє:

1) священик-переселенець з Польщі в Бишках;
2) священик Василь Курилас з Каплинець;
3) парох з Августівки [60].

На виклик райвиконкому парох з Августівки з'явився 5.10 45 р. в Козову і одразу опинився в камері попереднього ув'язнення і перебував там дві ночі і три дні. Увесь час (а головне цілими ночами) слідчі емгебісти, серед них дуже відомий садист Заверегін, чемно і з погрозами умовляли заарештованого перейти в «русское православие», а водночас з Августівки і з Хоростця привезли довірених свідків, щоб дізнатися від них, як священик поводився в селі під час трьохлітньої окупації німців. Під час триденного слідства на другу ніч відбувся такий цікавий допит: звечора цілу ніч при замкнених дверях слухає заарештованого заступник начальника МДБ в Козовій капітан Гудков. Капітан спочатку витягає з кишені свій паспорт, подає його заарештованому і каже: «Дозвольте ви мені представитися вам: я, В. Гудков, інженер-машинобудівник з Дніпропетровська». Заарештований називає йому у відповідь своє прізвище, ім'я і спокійно запевняє, що він як слідчий не зобов'язаний ставитися до заарештованого так ввічливо.

Тоді Гудков бере заарештованого на гачок: «Я хочу вам продемонструвати, що я вам не ворог і докладу всіх зусиль, щоб ви вийшли на волю». (Це вже було після слухання довірених свідків з парохії Августівки і Хоростця.) І починається цілонічний допит: де заарештований ходив до школи, де спочатку був душпастирем, яке життя було за Австрії, за Польщі та яке за німців. І увесь час розмова ведеться у ввічливій, культурній формі. І нагло: «А ви, отець, читали бандерівську літературу?», — питає Гудков. «Читав», — відповідає заарештований. «А де і коли ви її читали?», — питає зраділий Гудков. «Та от

за німецької окупації в будь-якій книгарні чи в кіоску можна було купити чи газету, чи книжку націоналістичного напрямку, і я купував і читав», — відповідає заарештований.

А тоді трохи знічений Гудков питає: «Ага! То скажіть мені, за що бандерівці ведуть боротьбу?». «За соборну самостійну Українську державу»,— відповідає заарештований.

І ось тут сталося диво: досі лагідний, ввічливий і культурний інженер осатанів — одразу почервонів, а далі позеленів, встав з крісла і з усієї сили вдарив кулаком по столу так, що чорнильниця на столі перевернулась, і крикнув: «А я вам говорю, что не было, нет и никогда не будет самостоятельной Украины! Будет только советская Украина, Вы не забывайте, что русский народ пролил море крови и положил миллионы человеческих жертв за Украину. Что половина населения Украины — это русские. Мы никому, никогда Украины не отдадим!»

На цей його крик заарештований звернув його увагу, що він недоречно хвилюється і псує собі кров, бо заарештований не висловив йому своєї думки, а лише розповів, що вичитав у бандерівській літературі та ін. Гудков опам'ятався, заспокоївся і навіть вибачився за недоречний свій крик і хвилювання. І далі уже в спокійному тоні запитав заарештованого, як він оцінює теперішню акцію бандерівців у Галичині?

Заарештований відповів, що ті бандерівські недобитки, що зараз ще ховаються, мов кроти, в скронах, не становлять для Радянського Союзу, перед яким капітулювала могутня Німеччина, ніякої небезпеки. Їх можна залишити на повільне вимирання і не посилати своїх бійців, які перебували на великій війні, на смерть від бандерівської кулі під час облав. Тут капітан Гудков знов різко запротестував: «Нет, батюшка, вы глубоко ошибаетесь! Бандеровцы — это фашисты и они везде есть, у всех наших союзных республиках, и их всех надо истребить, ибо это неизлечимый рак на государственном организме и, если его не выжечь, развалится целый Советский Союз».

Почало вже надворі світати, капітан допити заарештованого закінчив, а йдучи додому спати, ще раз запевнив заарештованого, що його випустять на волю.

Вранці прийшов до КПУ капітан з області, викликав заарештованого в свій кабінет і майже до вечора без перерви на обід писав з ним довжелезний протокол, а закінчивши його, сказав заарештованому: «Я вас пускаю на волю, йдіть додому і надумайтеся, якщо підпишетесь на «русское православие», можете спокійно працювати за своєю спеціальністю, але якщо будете й далі пручатися, приготуйте собі хліб і білизну, бо ми вас з села заберемо, щоб ви не деморалізували людей».

Священик, повернувшись у село, переховувався у людей до 23.7 1946 р., поки капітан Спинко вночі не виявив його в хаті в ліжку і забрав в Козову.

На третю ніч перебування під арештом арештант без дозволу поснулих сторожів залишив непривітну примусову квартиру, а оскільки тепер дальше його перебування в селі було неможливе, виїхав до Золочева і там, перебуваючи на нелегальному становищі, був ще раз 21.7 1947 р. заарештований і засуджений за ст. 10 пункт 2 карного кодексу за те, що освячував хрести в 1941 р. на «бандерівських могилах» і за втечу з КПУ в Козовій 27.7 1946 р. Обласний суд у Тернополі виніс йому вирок — 6 років І. Т. Л. Відбувши свій строк ув'язнення, в липні 1953 р. він етапом був висланий до своєї сім'ї у Сибір (Томську обл., р-н Кургасок, село Вертикос) і там прожив з родиною 7 років — до осені 1960 р. Тоді старий арештант і його дружина і син були звільнені з-під нагляду комендатури і в жовтні 1960 р. повернувся на постійне місце проживання до Августівки з суворою забороною займатися душпастирством.

Майже цілий 1945 р. набридав мешканцям Августівки прокурор

Марущак з Козової, який, часто навідуючися до села, кожного разу вивозив з села якісь трофеї для себе: то вертлаймівську касу [61], куплену кооперативом «Вигода» за Польщі за 200 злотих (або 40 доларів), то іншим разом — дорогу скляну шафу бібліотечну, куплену за 100 злотих, а там шкіру — саморобку або качки людські чи гуси. Та після вбивства жебрака Заверегіним облав у селі не було всю осінь — аж до січня 1946 р.

Почалася в селі облава 18 січня 1946 р. і тривала 3 дні. Брало в ній участь понад 150 емгебістів. Всі вони весь час жили на людських харчах і попивали знайдений в когось самогон. Тоді 3 дні не випускали нікого з села і у всіх хатах і будинках шукали все. Чимало попропадало тоді у селян полотна, хусток, бритв та інших цінних речей, які опинилися у великих мішках і глибоких кишенях стрибків. Тоді облава закінчилася безрезультатно, бо партизанів у селі не виявили, а священика, якого шукали, не знайшли [...] Облави по селах Галичини тривали аж до кінця 1953 р.

На початку лютого 1946 р. розмістився гарнізон з 15 чол., а вибрався з села лише через два місяці — наприкінці березня. Увесь час — вдень і вночі — гарнізон стежив, щоб до села не заскакували партизани і не перешкоджали спокійному проведенню виборів до Верховної Ради Союзу, які відбулися в першій половині березня.

Наприкінці березня гарнізон вибрався з села. За час його перебування в селі ніхто не був заарештований і нікого солдати не пограбували. Гарнізон вів себе зразково. Та відносний спокій у селі тривав недовго. Вдень 11 квітня 1946 р. приїхало із Зборова троє емгебістів, заарештували місцевого селянина Василя Лукаша, а Петрові Івановичу Адамику наказали відвезти заарештованого до Зборова. Коли їздовий два дні не повертався додому, його дружина пішла у Зборів дізнатися, куди дівся її чоловік з кіньми. Там її сказали, що чоловік заарештований, а кіньми поїхали військові в село Сервир, а як повернуться, то може коні з возом повернуть.

Тепер обидві жінки заарештованих — і Лукаша, і Адамика — носять своїм чоловікам до Зборова передачі і передачі приймають.

Аж нарешті 17.4 передачі від Теклі Адамик не приймають, бо нібито її чоловіка вивезли в Тернопіль. А коли жінка настирливо домагається, щоб докладно їй сказали, в якій в'язниці в Тернополі чоловік її перебуває, емгебісти погрожують, якщо вона не перестане їм набридати, то її саму вивезуть у Сибір.

Жінка з плачем тоді пішла. Та в Зборові ходять глухі чутки, що емгебісти її чоловіка замордували. За порадою адвоката жінка йде до прокурора і просить, щоб він відшукав її чоловіка. Прокурор обіцяв.

У суботу 27.4 1946 р. прокурор повідомив жінці, що її чоловік мертвий і хай приїде 30.4 до Зборова і він сам особисто видасть їй тіло вбитого чоловіка.

У вівторок привезла Текля тіло вбитого свого чоловіка додому. Він був замучений під час слідства.

Як пізніше приятелям замученого Петра розповідали вартові, які вночі чергували у в'язниці, три ночі підряд чули вони жахливі крики допитуваного, а 14.4 пізно вночі спустили катюги з першого поверха мертве тіло замученого через вікно на землю, із подвір'я вночі десь його вивезли і закопали.

Труп замученого лежав два тижні у воді, присипаний глиною, а тому, що не було доступу повітря до тіла, тіло не розклалося і не смерділо.

Вдома, в стодолі на току, тіло обмили, щоб одягти на нього чисту білизну і костюм. Крім кількох чоловіків, що обмивали тіло замученого, був присутній тоді і автор цих рядків.

Підтверджено тоді всіми присутніми, що на плечах трупа було вирізано два паси шкіри, кінці пальців на руках і нігті чорні. Очевидно,

запихали йому кати або голки під нігті, або припирали дверима кінці пальців до одвірків. Ліва нога і ліва рука почорніли від тяжких побоїв, обидва ока виколені (осліплений), мошонка з ядрами між ногами витягнута до колін і, нарешті, смертельний удар у лівий висок і тут проламаний череп. Як розповідали в'язничні сторожі, заарештованого Петра мордували і замучили до смерті в присутності слідчого стрибки Покора зі Сервир з помічниками.

В надзвичайно пригніченому настрої всі мешканці села супроводжували замученого Петра на кладовище. Жінки втрачали свідомість, а чоловіки в глибокому смутку мовчали: ми тебе не забудемо! Ти вічно житимеш з нами! Ти — мученик-герой, ти — краса нашого села!

Депутатом Бережанщини був тоді Михайло Гречуха[62], голова Президії Верховної Ради України. І йому було надіслано лист від виборців села Августівки з проханням розслідувати злочин над Петром Адамиком і з'ясувати зникнення Василя Кругляка з Хоростця.

І через два тижні приїхала з Києва комісія в село, викопано труну із землі, відкрито її і присутній тут лікар оглянув труп. А комісії зборівське начальство МДБ зізналося, що 14.4 воно увечері звільнило заарештованого Петра, і він вийшов від них здоровий, а хто по дорозі його вбив — йому не відомо.

Тільки через два дні органи міліції випадково знайшли під мостом, що на греблі до села Погребець, неопізнаний труп і поховали його в глинищах і на домагання прокурора видали труп жінці. Після проведення такого слідства члени київської комісії застерегли дружину вбитого, щоб не поширювала наклепів на органи державної безпеки, і погрожували, що буде вивезена у Сибір, якщо не мовчатиме.

І справу на цьому комісія закінчила. Всі кінці у воду! І так загинула в муках від рук катів невинна людина Петро Іванович Адамик, колись прекрасний актор аматорського гуртка, потім — зразковий продавець у кооперативі «Вигода», примірний громадянин села і патріот, батько 10-літнього сина Богдана і 5-літнього сина Михася, замучений на 41 році свого трудового життя.

З часу мученицької смерті нашого героя Петра вже минає 18 років, та пам'ять про страшний злочин, здійснений катами щодо невинного чоловіка, жива і болюча в серцях всіх громадян села. По праву всі громадяни пишаються своїм героєм-мучеником, який народився і виріс і виховувався у нашому селі. І прийде час, коли село Августівка буде на його честь перейменоване в Адамівку, а в читальні на почесному місці буде висіти його портрет, щоб молоде покоління росло і виховувалося таким, як він був — наш герой і мученик!

Впадь, але не зрадь! Героям — вічна слава!

Про мученицьку смерть Петра Івановича Адамика місцева сільська дівчина написала поему. В ній стільки пошани і глибокого болю за невинно замученою людиною, стільки щиросердечного співчуття його родині і стільки ненависті до виродків-катів [...].

А випалювання «неизлечимого рака», як висловився капітан Гудков, продовжувалося з неописуваною жорстокістю і сатанинськими методами. Схоплять у хаті вдень чи вночі вже старого чоловіка і везуть в район або кажуть самому прийти до району. І там його запитують, які в нього зв'язки з партизанами, куди він возить їм харчі, хто ще, крім нього, в селі зв'язаний з партизанами тощо. Розкажи все «чесно» і підеш додому, не захочеш говорити — змусимо, і на випадок відмови давати показання заарештованим починаються тортури, яких не застосовувала первісна людина щодо своїх ворогів. А тут всі слідчі — садисти, виродки — це офіцери, народ грамотний і «культурний».

Про них — про тих слідчих — ми знали ще з літа 1941 р. Бо коли німці відтиснули Червону Армію на схід, за Тернопіль, в першій половині липня 1941 р. наші жінки з села ходили одні до Бережан,

інші — до Тернополя шукати серед замордованих там трупів своїх синів, заарештованих в березні і червні — напередодні війни.

І вони розповідали, що бачили на тюремному подвір'ї трупи (все молодь) з скальпованими головами, обрізаними вухами або носом, осліплені, з вирізаним язиком, розбитими щоками і вибитими зубами, обрізаними у дівчат грудьми, з вирізаними в шкірі на грудях тризубами або хрестами, з відрізаними у чоловіків статевими органами, з розпоротим черевом або вивороченими кишками.

В Бережанах так замучених вивозили з тюрми і кидали в ріку, і щойно німці змушували євреїв витягати ті трупи з ріки.

Тепер треба було виродкам-катюгам більше відомостей про рух українських партизанів. Отже, заарештованих з села допитували «культурніше»: виб'є зуби або своїми зубами повириває волосся з голови заарештованого, з усієї сили штовхне коліном під груди, а відтак зомлілого відливає холодною водою та далі знущається, коли побитий виплюне згусток крові, щоб не захлинутися власною кров'ю, а потім чемно каже обмитися, відпочити в камері до ранку, а вранці, наказавши суворо заарештованому мовчати навіть перед дружиною і дітьми, відпускає додому.

Звичайно, побитий заходить у Козовій до знайомого чоловіка і в нього чекає нагоди, щоб під'їхати з ким-небудь додому, бо самостійно не дійде до своєї хати. А через тиждень-два його знову везуть до району і знову будуть знущатися, щоб визнав те, чого не робив або про що зовсім не знає [...].

Дуже часто арештанти потрапляли в «пастку». Мучать чоловіка декілька діб нічними допитами, а зрештою, не дізнавшись від арештанта нічого, кажуть йому пізно вночі збиратися, бо перевозитимуть його до іншої тюрми. Під конвоєм від'їхав заарештований декілька кілометрів, аж тут почалася часта стрілянина, конвої позіскакували з воза, відстрелювалися, і зрештою стрілянина стихла.

Підходять до воза чужі озброєні, знайомляться з арештантом, зав'язують йому очі і під руки ведуть його манівцями, потім спускаються сходами вниз до краївки.

Щойно тут розв'язують заарештованому очі, і він бачить кімнату, освітлену матовими рефлекторами, стіни, обвішані килимами, на них висить золотий тризуб, а по боках — портрети Мазепи, Петлюри і Коновальця, і підходить один з чотирьох військових до заарештованого і на чистому галицькому українському діалекті починає допит: спочатку арештанта вважають за московського сексота і б'ють його, куди попало, аж доки він себе не почне боронити тим, що він знає таких, а таких-то чільних партизанів, що він допомагав їм харчами і нічлігами, і що в селі, крім нього, ще такі, а такі-то співпрацюють з підпільниками.

Тепер «свої» підпільники вірять, що він — не сексот і, знову зав'язавши йому очі, виводять його манівцями десь далеко на дорогу і пускають.

Арештант радий поспішає додому, та не встиг він пройти 200 м як вискакує з рова московська засідка, веде переляканого мужика назад у тюрму, а там наступного дня змушують його підписати зізнання, які він минулої ночі дав у краївці «своїм». В таку пастку потрапив не один наївний арештант.

Мабуть, подібну пастку влаштували козівські катюги і громадянинові села Хоростець Василеві Івановичу Кругляку, але він розгадав їхні хитрощі, тому з їх рук не вийшов живим.

Забрав його в лютому місяці 1946 р. з млина в Плавучій Малій спецвідділ і завіз до тюрми в Козову.

Наступного дня після арешту дружина завезла йому передачу, а наступного разу передачу вже в Козовій не прийняли і дружині Василя заявили, що її чоловіка вивезли в Бережани.

Дружина шукала його в бережанській тюрмі, там його не було і шукала по всіх тюрмах у Тернополі, зрештою тернопільський прокурор заявив жінці, що такого арештанта в Тернополі зовсім не було.

Коли до кінця квітня 1946 р. не було ніякої звістки про Василя, виборці написали Голові Президії Верховної Ради України Михайлу Гречусі прохання ознайомитися з справою мученицької смерті Петра Адамика з Августівки і справою зникнення Василя Кругляка з Хоростця. Київська комісія вивчила тоді обидві справи на місці, і результати слідства про смерть Петра Ів. Адамика подано в цих записках вище, а в справі зникнення Василя Кругляка комісія повідомила його дружині, що її чоловік після триденних допитів був увечері випущений живим і здоровим на волю, а де по дорозі він зник, органам безпеки не вдалося з'ясувати. І комісія дуже настирливо допитувала жінку, хто писав до Києва скаргу. А козівські органи безпеки досьогодні ще не виявили (не з'ясували), де зникла невинна людина на 40 році свого життя, батько трьох малолітніх тоді дітей!

[...] Зараз, після закінчення війни, з другої половини 1945 р. почалася в нас велика мандрівка народів. На запущених через війну ланах Правобережної України були посуха і недорід. Із ранньої осені 1945 р. сотні тисяч голодних українців і молдован розходилися по всіх селах галицького Поділля, аж поза Львів, за хлібом і картоплею.

Були такі дні, що в нашому селі, в якому мешкали 218 сімей, підночовувало по 400, а то й більше голодних прохачів. Їм треба було дати вечерю, а вранці — обід, а то й ще додаток у торбину.

Та скільки тоді їх голодних через наше село не пройшло, ніхто з них у селі не помер і не замерз. За тих два роки можна було бачити жахливі картини: стає в Зборові на станції ешелон набирати воду для паровоза, а з відкритих площадок сходять опухлі пожовклі голодні люди і розлазяться хто куди по довколишніх селах, а залізнична обслуга або ті, що їдуть далі, викидають з вагонів 5—6 трупів, що по дорозі замерзли або від голоду померли. Те саме і на наступних станціях, де поїзд набиратиме воду. Така «прогулка» трупів, в основному зимовою порою, тривала два роки. І за той час на одній тільки станції в Зборові було викинуто з вагонів понад 40 трупів.

І в ті самі роки Сталін надсилав сотні кораблів, навантажених пшеницею, для голодних французів, югославів і болгар, а демобілізовані червоноармійці та їхні сім'ї десятками тисяч гинули від голоду [...].

Коментарі

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 1.

[48] Пунти — окупаційні грошові знаки, не забезпечені товарами, які видавалися селянам за відібране у них продовольство і майно.

[49] Підрехи — горище.

[50] Люстрація коней — опис коней, під час якого їх власникам видавалися відповідні документи. Проводився з метою контролю.

[51] Ляндкомісари — представники німецького окупаційного апарату, в обов'язки яких входило вивезення в рейх сільськогосподарської продукції.

[52] Відомостей про цей бій виявити не вдалося.

[53] Ріща — хмиз.

[54] Корчі — чагарник.

[55] Штудерна краївка — уміло, майстерно викопана в землі краївка (схованка).

[56] Передновок — час перед жнивами.

[57] Садист Нерон — Нерон Клавдій Цезар — римський імператор з 54 по 68 р.

[58] Рамена — плечі.

[59] Стрибки, яструбки — бійці загонів місцевої самооборони.

[60] Парох з Августівки — мається на увазі отець Павло Олійник, автор «Зошитів».

[61] Вертлаймівська каса — сейф.

[62] Гречуха Михайло Сергійович (1902—1976) — Голова Президії Верховної Ради УРСР (липень 1939 — січень 1954 рр.).

Ю. В. Хваліна (Київ)

До питання про час і причини руйнування давньокиївських кам'яних споруд

Історія Києва середини XIII—XV ст.— тема, до вивчення якої рідко зверталися протягом останніх десятиліть. Частіше вона розглядалася в комплексних працях, що охоплювали більш широкі часові межі, або в статтях, присвячених окремим проблемам цього періоду [1]. Спектр цих досліджень нешироκий, багато питань, що стосуються розвитку міста після навали Батия, залишаються нез'ясованими. Немає єдиної думки щодо території міста та чисельності населення, часу правління князів, головних політичних подій, а отже, і щодо місця Києва в складній політичній ситуації, що склалася у Східній Європі в середині XIII — у XV ст. Досі найменше вивченими у києвознавстві є питання середньовічної історичної топографії. Одним з важливих аспектів цієї проблеми, без розв'язання якого навряд чи можна вірно охарактеризувати значення і роль міста у такій динамічній ситуації, є питання про наявність і ступінь збереженості кам'яних споруд після 1240 р.

Аналізуючи джерела пізнішого часу (такі, як копії малюнків А. Вестерфельда 1651 р., плани на гравюрах, доданих до «Тератургімії» А. Кальнофойського 1651 р., записки очевидців і мандрівників, актові матеріали), навіть, якщо враховувати можливі неточності і деякий суб'єктивізм, можна дійти висновку, що з відомих (їх більш як 40) пам'яток давнього Києва збереглося близько третини. Однак серед книг, написаних після 1917 р., можна знайти докладні дослідження історії тих пам'яток, що збереглися до нашого часу, про решту не існує навіть зібраних воєдино свідчень, не говорячи вже про спеціальні праці, в яких висвітлюється значення та застосування споруджень у той період.

Довгий час серед істориків (також археологів, мистецтвознавців, літераторів) панувала думка про повне зруйнування і тривале, аж до XVII ст., запустіння Києва, зокрема Верхнього міста. Такі висновки характерні для багатьох праць [2]. Зрозуміло, до таких наслідків могли призвести об'єктивні причини: вказаний період (на відміну від давньоруського) мало вивчений археологами, писемні джерела також дають багатий матеріал про події лише з XVI ст. Випускалися з виду розгроми Києва Едигеєм та Менгли-Гіреєм, недостатньо повно використовувалися актові матеріали пізньосередньовічного часу. До того ж, після зруйнування в Києві у 30-ті роки XX ст. значної кількості церков до дослідження неіснуючих у наші дні пам'яток практично не зверталися.

Укорінена думка про повне зруйнування і занепад міста після 1240 р. призвела до того, що часто в історичних працях взагалі не розповідалося про становище Києва в той час [3].

Безсумнівно, що далеко не всі кам'яні споруди стародавнього міста були знищені під час батиєвої навали. Частина з них існує і в наш час: Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1106—1108 рр.), Кирилівська церква (сер. XII ст.), Софійський собор (1037 р.), Михайлівський собор Видубецького монастиря (1070—1088 рр.), храм Спаса на Берестовому (1113—1128 рр.). Троїцька над-

брамна церква — єдина давньоруська пам'ятка, що збереглася до наших часів без істотних змін. Даних про стан Кирилівської церкви у досліджуваний період нема, але сам факт її існування без слідів значних перебудов свідчить про мінімальну шкоду, заподіяну їй нашестям. Неодноразово протягом XIII—XV ст. спустошувався й розорювався Софійський собор, але в 1240 р. саму будівлю не було зруйновано, собор продовжував функціонувати як резиденція митрополита. Михайлівський собор Видубецького монастиря і храм Спаса на Берестовому, можливо, не збереглися у колишньому вигляді і з інших причин: частина собору ще до навали завалилася у Дніпро, а княже село Берестове пережило багато набігів як до Батия, так і після (хоча більшість дослідників дотримуються думки про зруйнування їх у 1240 р.). Очевидно, не дуже постраждали Золоті ворота, оскільки функціонували як парадний в'їзд до міста до XVII ст. З 1917 р. виданий цілий ряд праць, в яких вказані пам'ятки є об'єктами спеціального вивчення [4].

Частина кам'яних споруд була зруйнована в 30-ті роки нашого століття у зв'язку з плануванням так званої реконструкції міста як столиці України [5]. Це Михайлівський Золотоверхий собор (1113 — 1935—1936 рр.), Трьохсвятительська церква (1183—1935 рр.), церква Богородиці Пирогощі (1132—1935 р.). У листопаді 1941 р. було висаджено у повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври (останнім часом піддається сумніву, що цей варварський акт здійснили окупанти) [6]. Після революції виходили видання, в яких вивчалася історія лише храму Богородиці та Успенського собору [7]. Щодо долі Пирогощі, автори єдині в тому, що вона функціонувала як міський собор до нападу Менгли-Гірея. Розповідаючи про Успенський собор, дослідники відзначають той факт, що в 1470 р. в ньому проводилися великі ремонтні роботи на кошти князя Семена Олельковича. Але це зовсім не свідчить про зруйнування собору Батиєм. Останні праці, присвячені вивченню історії Михайлівського Золотоверхого собору і Трьохсвятительської церкви, вийшли у світ до 1917 р.[8]. З 30-х років зустрічаються лише фрагментарні згадки про ці пам'ятки.

Є дані, які дають можливість стверджувати, що в середині XIII — у XV ст. продовжувала функціонувати ротонда (археологами знайдено клад монет XIV ст., свинцеві печатки князя Володимира Ольгердовича і на підставі цього деякі автори роблять висновок, що там знаходилася княжа резиденція) [9], Федорівський монастир. В окремих працях зустрічаються твердження, що збереглися також Іринінський та Георгіївський собори, але факти, що їх наводять автори, недостатні, питання про причини і час їх зруйнування залишається відкритим [10]. Цей недолік характерний практично для всіх праць, в яких згадуються кам'яні споруди давнього Києва, що не збереглися до наших днів. Джерела, на підставі яких можна зробити більш-менш певні висновки, використовувалися рідко. Нечасто залучався і «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1876 р.), що становить значну цінність. Про його призначення говорять самі видавці: «Видання для можливості користування вказаними джерелами 1-ої руки при огляді й вивченні пам'яток». При уважному аналізі цієї праці напрошується висновок, що більшість кам'яних споруд давнього міста руйнувалася протягом тривалого часу через відсутність коштів. Те ж писав, характеризуючи реставраційну діяльність П. Могили, Ф. Ернст [11]. Адже не випадково до наших днів збереглися будівлі, що мали сильну економічну підтримку. А парафіяльні церкви гинули, оскільки їм не надавалася фінансова допомога. Тобто, головною причиною руйнування значної частини пам'яток є знищення під час навали економічної бази і відсутність у подальшому сприятливих умов для її відновлення. Якась частина будівель могла бути зруйнованою ще до 1240 р. через княжі міжусобиці, будівельні хиби тощо. Такі приклади зустрічаємо у літописах (церква св. Богородиці Влахерни на

Клові, церква св. Андрія, що завалилися відповідно у 1108 та 1105 рр.). Не можна не враховувати можливість руйнування деяких споруд внаслідок стихійного лиха до 1240 р.— з літописів відомо про землетрус у 1230 р., від якого постраждав Успенський собор у Лаврі. Для будівель Подолу становили небезпеку дніпровські повені. У 1481 р. польсько-литовський уряд заборонив ремонтувати і відбудовувати давні київські храми. А протягом XIV—XV ст. проводилися значні ремонтні роботи. Як свідчать результати розкопок, ремонтувалися споруди, що були на утриманні митрополії, князя, міського патриціата — Софійський собор, церква Богородиці Пирогощі, ротонда, а також Успенський, Михайлівський Золотоверхий, Кирилівський собори та Михайлівський собор Видубецького монастиря. Певна кількість кам'яних споруд загинула під час захоплення Києва в 1416 та 1482 р.— є свідчення про сильні пожежі і застосування артилерії у ході боїв. Так, літопис розповідає про руйнування в 1482 р. військами Менгли-Гірея Борисоглібської церкви на Подолі, яка вже потім не відбудовувалася. Цілком можливо, що така ж доля спіткала деякі інші пам'ятки, про які нині немає даних.

Отже, у дослідженнях останніх років містяться дані, що дають можливість виділити цілу групу пам'яток, які продовжували існувати після монголо-татарської навали [12]. Однак мало сказати, що пам'ятка існувала після 1240 р. В якому вона була стані, чи функціонувала, коли і чому зруйнована остаточно — ці питання чекають на розв'язання. Виникає також запитання — чому поширювалися думки про загибель кам'яних споруд у 1240 р., адже до 30-х рр. нашого століття вчені неодноразово згадували багато пам'яток, що вціліли після навали, і вивчали їх історію. На наш погляд, це відображення «диктування істин» системою партійно-державної влади, прагнення втиснути будь-які дослідження в рамки певних концепцій. Аналіз джерельної бази праць наштовхує на цю ж думку (тенденційно вибрані свідчення очевидців і т. п.). Звичайно, якась кількість кам'яних споруд загинула в 1240 р. в ході боїв. Однак до їх руйнування призвів ряд причин, і найбільш реальну картину можуть дати лише дослідження історії кожної пам'ятки окремо.

[1] Асеев Ю. С. Древний Киев (X—XIV вв.).— М., 1956; История Киева: в 3 т. 4 кн.— К., 1982—1986; История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Киев — К., 1979; Київ та його околиця в історії та пам'ятках.— К., 1926; Стрельцова Т. Е., Харламов В. А. Каким был Киевский замок: Памятники архитектуры // Строительство и архитектура.— 1983.— № 5; Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста.— К., 1930; Шулькевич М. М. Київ: Архітект.-истор. очерк.— К., 1978; Яковенко Н. М. Нове джерело про Київський замок // Арх. України, 1980, № 2.

[2] Асеев Ю. С. Архитектура Древнего Киева.— К., 1982; Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958—1961.— Т. 1—2; Каргер М. К. Археологические исследования Древнего Киева.— К., 1956; Нариси історії архітектури України (Дожовтневий період).— К., 1957; Толочко П. П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности: XII—XIII вв.— К., 1980; Успенский В., Шнейдер К. За семью печатями: Очерки по археологии.— М., 1958.

[3] Логвин Г. Н. Киев.— К., 1982; Панашенко В. В., Тимченко Ж. П. Памятники истории и культуры Киева.— К., 1982; Шулькевич М. М. Киев.— К., 1958.

[4] Каргер М. К. К истории киевского зодчества конца XI — нач. XII // Сов. археология.—1983.— № 17; Килессо С. Киево-Печерская лавра: Памятники архитектуры и искусства.— М., 1975; Красицкий Д. Ф., Федоренко П. К. Усыпальница Юрия Долгорукого.— М.; Л. 1948; Кресальний М. И. Софія Київська: Пам'ятка архітектури XI—XVII ст.— К., 1987; Левінський М. Л., Степовий П. Ф. Києво-Кирилівська церква: до 800-річчя її заснування // Архітектура Радянської України.—1940.— № 12; Логвин Г. Н. Церковь Спаса на Берестове в Киеве // Строительство и архитектура.—1983.— № 7; Матвиенко Н. Г. Архитектурный ансамбль Киево-Печерского заповедника.— К., 1968; Мироненко С. К. Древні Видубичі: Пам. архитектуры XI—XVIII ст.— К., 1971; Мовчан И. И. Древние Выдубичи.— К., 1982; Петренко М. З. Києво-Печерський історико-культурний заповідник.— К., 1979; Радченко А. Д. Государственный архитектурно-исторический заповедник Софий-

ский музей: Путеводитель.— К., 1954; София Киевская: Материалы исследований.— К., 1973; Скуленко И. Реставрация бывшего Софийского собора в Киеве // Сов. музей, 1938; Уманцев Ф. С. Троїцька надбрамна церква.— К., 1970; Холостенко Н. В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Пам. культуры: Исследования и реставрация.— М., 1960.

[5] Холостенко Н. В. Архитектурная реконструкция Киева // Архитектура СССР.—1934.— № 12; Хаустов П. П. Будівництво 1938 р.: планування Києва // Архітектура Рад. Укр.—1938.— № 4.

[6] Купиняк Д. Хто мінував собори? // Пам'ятки України.—1991.— № 4.

[7] Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976; Гупало К. Н. Исследования церкви Богородицы Пирогощей в Киеве: Арх. открытия 1978 г.— М., 1979; Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве.— К., 1975; Левит Е. Осталось только на фотографиях: Фотоальбом.— М., 1978; Стародавній Київ.— К., 1975; Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // Сов. археология.—1955.— Вып. 13.

[8] Голубев С. Т. Восьмисотлетие Киево-Михайловского Златоверхого монастыря.— К., 1909; Титов Ф. И. Киевский Златоверхо-Михайловский монастырь: Краткий очерк к 800-летию существования собор. храма-обители.— К., 1908.

[9] Толочко П. П., Боровський Я. Е. Київська ротонда // Пам'ятки України 1976, № 2; Толочко П. П., Боровский Я. Е. Киевская ротонда // Арх. открытия 1976 г.— М., 1977.

[10] Киев : Энцикл. справочник / Под ред. Кудрицкого А. В.— К. 1985; Сагайдак М. А. Великий город Ярослава.— К., 1982.

[11] Ернст Ф. Київська архітектура XVIII ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках / Під ред. М. Грушевського.— К., 1926.

[12] Ивакин Г. Ю. Киев в XIII — XV вв.— К., 1982; Козловський А. О. Історично-культурний розвиток Південного Подніпров'я у IX—XIV ст.— К., 1991.

В. А. Греченко (Харків)

До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки

Досвід розвитку України за останні роки свідчить: для того щоб правильно визначити її перспективи, важливо виявити та засвоїти уроки минулого, оцінити кожний етап вітчизняної історії і зробити відповідні висновки.

Одна з найскладніших і драматичних сторінок нашої історії — 20-ті роки. Саме в цей період почала формуватись радянська тоталітарна система, що розвивалась та зміцнювалась упродовж наступних десятиліть і справила свій згубний вплив на долі мільйонів людей, цілих країн і народів. Генезис сталінізму тісно пов'язаний з усіма суспільно-політичними процесами, які відбувались у той час, особливо з боротьбою в партії більшовиків, яка була тоді при владі. Поява сталінізму і багаторічний тоталітарний стан нашої країни багато в чому були обумовлені результатом внутріпартійної боротьби в 20-ті роки.

Вивчення історії цієї боротьби дозволяє дослідити той арсенал прийомів і методів, які використовувало керівництво більшовицької партії для утвердження своїх поглядів, зміцнення монополії власної влади, «вимивання» інакомислення і підготовки масових репресій 30-х років.

У процесі внутріпартійної боротьби висувались та дискутувались різні концепції розвитку країни. В них поряд з утопічними та регресивними містились конструктивні та оригінальні ідеї, деякі з них не втратили свого значення й сьогодні.

Саме в той час висунулась на перший план нова когорта керівників — «лицарів ордену мечоносців» — безпринципних, відданих Сталіну людей, готових на все для утримання особистої влади. У 20-ті роки почався процес формування партійно-радянської еліти, відірваної від народу, яка зрештою завела країну в глухий кут криз і дестабілізацій.

Проте і в той час були люди, які розуміли, до чого може призвести країну сталінська політична лінія, і намагалися протидіяти їй. Така протидія могла відбуватися практично лише через саму правлячу партію, оскільки в умовах її політичної та ідеологічної монополії інші форми ідейно-політичної боротьби були просто неможливими. Економічний плюралізм, який зміцнів із введенням непу, вимагав і політичного плюралізму. Природно, що у різних прошарків населення, представників окремих соціальних груп була своя ідеологія, відмінна від ідеології керівництва правлячої тоді Компартії. Однак в конкретно-історичних умовах того часу політичні інтереси різних груп населення могли знайти свій легальний вихід лише всередині КП(б)У, через внутріпартійну боротьбу. Досить рельєфно це виявлялося під час дискусій.

Наприкінці 1923 р. значно погіршилось економічне становище країни. Склалася парадоксальна ситуація, коли промислових товарів не вистачало, проте їх ніхто не купував через високі ціни. Криза збуту гальмувала зростання промисловості і відбудову сільського господарства, посилювала інфляцію, викликала невдоволення помітної частини робітників і селян.

Це позначилося й на становищі в партії, яка теж перебувала у кризовому стані. Відсутність справжнього демократизму в політичному

житті викликала невдоволення не тільки «підданих комуністичного режиму», а й самих комуністів — тих, хто більш тверезо і реально оцінював ситуацію в країні. До того ж загострилась боротьба за владу в партії, яка була викликана відходом Леніна від справ, особистим суперництвом та певними ідейними розбіжностями в її керівництві. Все це призвело до нової дискусії в партії.

Спочатку дискусія проходила в прихованій формі, без розголосу, коли обговорювались листи Л. Д. Троцького та 46 його прихильників, в яких зазначались значні недоліки в політиці. Ситуація обговорювалася на жовтневому пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б), в якому взяли участь й представники України. Пленум не підтримав опозиції, але зупинити обговорення політичних питань верхівка ЦК вже не могла. Тому вирішено було почати дискусію згори публікацією статті члена Політбюро Г. Зінов'єва з тим, щоб тримати основні нитки дискусії в руках. У своїй статті той досить реалістично зазначив, що «у внутрішньопартійному житті за останній час, без сумніву, спостерігається надмірний штиль, місцями навіть застій... Головна наша біда в тому, що всі найважливіші питання йдуть у нас зверху вниз уже заздалегідь вирішеними» [1].

Перші відгуки в українській пресі на статтю Зінов'єва з'явились уже 11 листопада. В основному в них підтримувались і конкретизувались його думки. Дуже гостро проходило обговорення дискусійних питань безпосередньо в осередках. На зборах партактиву Одеської організації (120 чол.) опозиція нараховувала 20 чол., 60% ораторів, які виступали проти лінії ЦК, раніше входили до інших партій або представляли партійну молодь [2]. При обговоренні питань дискусії в Іваново-Лисогірському районі Харкова рядові члени партії зазначали, що досі їм затикали рота, не давали висловитись і лише тепер вони змогли це зробити [3]. Проте була й протилежна точка зору: в іншому районі того ж Харкова такі ж рядові комуністи заявляли, що та демократія, яку вимагають представники опозиції, є шкідливою, оскільки призводить до падіння дисципліни в партії, порушення її міцності [4]. Таким чином, в партії існували дві основні точки зору щодо розвитку демократії (прикладів можна навести багато), і саме на останню з цитованих спирався Сталін, прокладаючи собі дорогу до диктаторської влади. Про те, що в ході дискусії йде майже нічим не прихована боротьба за владу, писали газети. На цю тему висловлювались, зокрема, в промовах на Харківському партактиві М. О. Скрипник і М. В. Фрунзе [5].

У виступах на зборах, присвячених дискусії, рядові комуністи відзначали серйозні недоліки в політиці партії. Наприклад, керівництво Основ'янського району Харкова підкреслювало, що рядові комуністи обурюються матеріальною нерівністю серед членів партії, відривом відповідальних працівників від осередків та робітників, відривом партії в цілому від робітників, недемократизмом окремих керівників. Пропонувалось давати директиви не згори, а знизу, тобто від первинних організацій, налагодити вільний обмін думок і покласти край «призначенству», організувати звіти відповідальних і керівних працівників, підвищити рівень політичних знань [6]. Таким чином, цей документ свідчить, що багато хто з рядових членів партії бачив серйозні недоліки в політичній лінії партії, виступав з їх критикою, висловлював слушні пропозиції, але це не бралося до уваги. Певний опір формуванню тоталітаризму був, але він глушився не зацікавленим у змінах партапаратом, який розглядав це як опозиційність, недоречність. Тактичні міркування боротьби з опозицією, утримання і зміцнення особистої влади брали гору над елементарною логікою і вимогами реального життя.

Документи свідчать, що дискусія викликала значний інтерес, а це означає, що питання, які в ній обговорювались, були життєвими, акту-

альними. Газета «Пролетарская правда» писала: «До того великий інтерес, що багато хто з робітників, які не слідкували спочатку за ходом дискусії, намагаються дістати старі московські і місцеві газети, де є статті з цих питань» [7]. В Києві номери «Правды» з дискусійними матеріалами «продавались утричі дорожче» [8].

Боротьба між прихильниками більшості ЦК, які тільки декларували необхідність змін, і опозицією, яка за них боролася (маючи при цьому й особисті цілі, пов'язані з прагненням до влади), набули досить гострого характеру. У Києві на міській конференції бюро осередків у кінці грудня голоси при обговоренні дискусійних питань розділилися майже порівну, резолюція про становище в партії була прийнята лише за основу. Тому пленум Київського губкому і губКК одноголосно прийняв рішення вважати дискусію в Києві незакінченою і визнав необхідним продовжити її в осередках та районних організаціях [9]. Більше того, Київський губКК висловив свою незгоду з позицією політбюро ЦК і ЦКК КП(б) в дискусії, вважаючи, що вона створює грунт для виникнення фракцій та угруповань. Газета «Пролетарская правда» повідомляла, що київська опозиція нараховує не менш як 50% міської парторганізації [10]. В резолюціях, які вона пропонувала на міських та районних зборах, відкидались обвинувачення у фракційності, а Троцького — в опортуністичному ухилі, містились вимоги до ЦК вжити заходів до вільного вияву думок [11].

Певні особливості в розгортанні дискусії були й у Катеринославі. Бюро губкому вирішило не висловлювати свою думку зразу, оскільки це означало б «надати дискусії певного напряму» [12]. Таким чином, бюро зробило нетрадиційний крок і на відміну інших керівних органів КП(б)У не стало спочатку нав'язувати свою думку. Це рішення піддав критиці Г. І. Петровський, який вважав, що «керівна організація не повинна вичікувати, вона повинна негайно, як тільки порушується питання, висловити свою думку» [13].

Дещо суперечливими були підсумки дискусії в Донбасі. З одного боку, на підтримку резолюцій опозиції там висловилась незначна кількість комуністів. Разом з тим Луганська окрпартконференція визнала організаційну лінію ЦК невірною. Маріупольська конференція зазначила, що «дискусія набула ненормального характеру, перейшовши в русло особистих відносин іноді в недопустимій формі в пресі» [14]. Секретар Одеського губкому М. Хатаєвич зазначав, що тут приблизно $^1/_3$ частина комуністів дотримувалась опозиційних поглядів. Основною причиною цього, які він вважав, було невдоволення рядових партійців зловживаннями «нагорі», бюрократизмом, «переважанням механічного керівництва над ідейним зв'язком» [15]. Під час дискусії дебатувалось також питання про її особливості в Україні, про специфіку діяльності КП(б)У та її завдання в галузі національного питання. Полеміка з цього приводу виникла між М. Равичем-Черкаським та Е. Квірінгом. В статті Равича-Черкаського «Про українські мотиви в дискусії» ЦК КП(б)У був підданий критиці за те, що «у нього не виявилось своєї власної лінії» в дискусії. Автор статті вважав, що «дискусія у нас для величезної більшості КПУ була абстрактною, занесеною «з далекої півночі» і залучила найменший прошарок верхівки України, яка живе настроями Москви». «Особливі завдання» КП(б)У Равич-Черкаський бачив в «організаційному будівництві КПУ, в закріпленні КПУ, як партії **України...** у виконанні... постанов 12-го з'їзду РКП з національного питання». Далі він писав, що «для більш повної спайки з робітничо-селянськими масами України КПУ повинна враховувати набагато більшою мірою опозиційні настрої, які йдуть з глибини низових мас, ніж настрої верхівкових прошарків, які живуть і живляться матеріалами останнього номера «Правди». Разом з тим Равич-Черкаський виступав проти розгортання внутріпартійної демократії, вважаючи, що це призведе до панування в КП(б)У «осіб російського

походження», які мають перевагу в активності, партстажі й питомій вазі в партії [16].

В статті Равича-Черкаського порушувалися важливі й актуальні питання: про розширення самостійності КП(б)У, про надмірну залежність її верхівки від Москви, про необхідність врахування специфіки України в діяльності партії. Багато в чому справедливими були його зауваження з приводу переважання в КП(б)У представників некорінного населення. (В 1923 р. українці у Компартії України складали лише 24%, а в державному апараті — лише 5%) [17].

Одним з наслідків дискусії було прийняття «організаційних» заходів з боку ЦК КП(б)У щодо тих, хто опанував лінії Зінов'єва — Сталіна і навіть просто виявляв хитання. Так, наприклад, за вимогою секретаря Харківського губкому КП(б)У К. О. Кіркіжа був звільнений з посади ректора Комуніверситету ім. Артема один з активних прихильників опозиції І. К. Дашковський. За найменші хитання у визначенні своєї позиції щодо опозиції знімали з посад і секретарів губкомів.

За допомогою «оргзаходів» та інших зусиль партапарату дискусія закінчилась поразкою опозиції. Впадає в око те, що її підтримували в основному люди з більш високим рівнем освіти — комуністи з навчальних закладів, установ. Інша, більша частина партії, яка мала низький рівень освіти, орієнтувалась не за логікою життя, а за вказівним пальцем секретарів парторганів, які, в свою чергу, керувались директивами вищестоящих парткомів. При побіжному опитуванні деякі секретарі партосередків в Україні (Сумський округ) зізнавались, що читають незначну частину «Правди», оскільки не можуть зрозуміти деяких статей — «важко написані» [18].

Новий етап внутріпартійної боротьби почався восени 1924 р. після опублікування передмови Троцького «Уроки Жовтня» до збірника «1917 рік». В ньому він виклав власну інтерпретацію жовтневих подій, досить критично змалював поведінку Каменєва та Зінов'єва під час жовтневого перевороту.

23 листопада 1924 р. в пресі друкується постанова ЦК КП(б)У, в якій містяться різні оцінки публікації Троцького. Партійним організаціям рекомендується «обмежити дискусію виступами в пресі та спеціальними доповідями в дискусійних клубах (партклубах) і гуртках з ленінізму, що, звичайно, не означає заборони осередкам обговорення дискусійних питань» [19].

Цікаві дані про хід обговорення публікації Троцького містяться в листі секретаря Київського губкому КП(б)У П. Постишева секретарю ЦК ВКП(б) В. Молотову від 9 грудня 1924 р. Постишев повідомляв, що на Київському партактиві він проголосив: «Хай живе Троцький для нашої партії, але троцькізм повинен бути похоронений!», що учасники зборів зустріли бурхливими оплесками. Постишев не погодився з тими, хто поспішив зняти портрет Троцького зазначивши, що не слід цим займатися. Він інформував Молотова про ті запитання, які задавались на зборах. Серед них були й такі: «Що в листі XIII з'їзду Ленін сказав про Троцького, Зінов'єва і Каменєва? Чому мовчить Троцький? Чому так мало видано останніх творів Троцького?» та ін. Постишев також написав про те, що і безпартійні робітники й селяни цікавляться питанням про Троцького. «Надходять повідомлення,— писав Постишев,— про симпатії безпартійних мас до Троцького. Вірити їм не слід». Мабуть, Постишев хотів запевнити, що в цьому питанні на Київщині все гаразд, і запобігти можливому просочуванню іншої інформації — тому таким категоричним є його висновок щодо настроїв безпартійних.

Об'єктивність вимагає сказати про те, що відкритих виступів на захист опозиції і Троцького в цей час було мало на відміну від попе-

редньої дискусії. В деяких випадках члени партії відмовлялись від засудження Троцького, аргументуючи це тим, що не знайомі з змістом книги «1917 рік» і заслухали лише однобічну інформацію офіційного доповідача. В одній з парторганізацій військової частини була виявлена й засуджена спроба одного з командирів організувати гурток з вивчення філософії Гегеля як «прояв замаскованої опозиційності». Журнал «Красная рота» зазначив, що полеміка пройшла повз уваги основної маси червоноармійців [20]. На наш погляд, аргументація тих, хто відмовлявся обговорювати питання, не прочитавши книги Троцького, була обгрунтованою.

Незадоволення офіційними матеріалами, опублікованими в газетах, висловили й деякі робітники. Зокрема, 55 безпартійних робітників-будівельників Полтави звернулись з проханням скликати загальні збори осередку, на якому «поставити доповідь про виступ Троцького в зв'язку з тим, що газетний матеріал про це робітнику малозрозумілий» [21]. Група селян звернулась до голови ВУЦВК Г. І. Петровського з проханням дати «правдиве роз'яснення про нинішню дискусію між Троцьким та іншими комуністами». У своїй відповіді Петровський зазначив, що Троцький неправий, коли пише про те, що керівництво Комінтерну злякалося під час збройних виступів, організованих комуністами в Німеччині та Болгарії, що він сам «декілька разів лякався і тисячу разів помилявся». Троцький — талановитий чоловік, але завжди був поганим комуністом... Якщо буде потрібно, то партія змете зі свого шляху й Троцького»,— резюмував Петровський [22].

У документах того часу містяться певні свідчення про підтримку чи співчуття опозиції з боку селян. Так, в Сумах під час обговорення дискусійних питань один з виступаючих підкреслив, що Троцький прекрасно знає становище селян, і зараз селяни підтримують його. Катеринославська газета «Грядущая смена» писала, що деякі селяни вважають, що Троцький виступає за скасування податку з селян, що його вже заарештовано і він знаходиться у в'язниці [23]. Звичайно, селянам хотілося, щоб хтось з комуністичних лідерів підтримав їх, проте це було не так. Разом з тим вони досить виразно співчували тим, хто виступав проти офіційної лінії, що свідчить про те, як вони були нею «задоволені».

Нове загострення внутріпартійної боротьби почалося влітку 1926 р. Опозиція, яку тепер очолювали Троцький і Зінов'єв, активізувала свою діяльність.

Внутріпартійне становище розглянув пленум ЦК КП(б)У (1—4 серпня 1926 р.), який заслухав доповідь Л. М. Кагановича. В ній зазначалося, що в опозицію об'єдналися «найменш стійкі елементи в нашій партії, які найбільше піддаються впливу й враженням тимчасових труднощів. У цих областях по жодному пункту в них немає жодного нового принципу, який би не був раніше в арсеналі опозиції: колишньої «робітничої опозиції» чи опозиції 23 року». Цим Каганович хотів підкреслити відсутність в опозиції нових ідей (а «старі» вже засудила більшість партії), але це можна розуміти й таким чином, що питання, що порушувались в 1923 р. не розв'язані й досі.

Виступи учасників пленуму ЦК КП(б)У дають змогу проаналізувати становище, яке склалося тоді в Україні.

Вони розповідали про настрої на місцях в зв'язку із загостренням внутріпартійної боротьби. Настрої ці були різноманітні. Наводились, наприклад, факти про думки, що їх висловлювали деякі командири Червоної Армії: «Що, мовляв, вони весь час гризуться, що це за партія, яка гризеться? Чи зможе вона врешті-решт повести нас куди слід?» В деяких військових частинах командний склад вимагав поставити портрет Троцького в кімнату для урочистих зборів, заявляючи: «Ви з ним сваріться, це справа ваша, а ми з ним воювали, він вождь». Делегат з Проскурівщини (нині Хмельницька обл.) розповідав, що як

серед військових, так і серед цивільних комуністів поширена думка, що Троцькому треба було зробити так свого часу, як зробив Пілсудський в Польщі (тобто здійснити переворот — В. Г.) «Не тільки нудьгують за Троцьким,— говорив на пленумі Фесенко, але й люблять його. Вони закохані в нього, і на цей бік треба буде партії звернути свою увагу». Наводились дані й про симпатії до Зінов'єва — поширювались чутки, що він захищає бідноту й не пожалкував заради цього залишити великий пост. Учасники пленуму говорили про необхідність припинення чвар в партії і примирення її керівників. Але висловлювались й інші думки — про посилення критики опозиції.

Пленум ЦК КП(б)У підтримав рішення липневого — (1926 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Рішення цих пленумів почали обговорюватись в основному на поширених партактивах округів. Опозиційні виступи становили незначну частину, причому дискусія точилася не навколо лінії опозиції в цілому, а з окремих питань політики. Прихильники опозиції виступали за обмеження непу і проти лінії на пожвавлення Рад, котра розцінювалась як потурання куркулям. Для деяких парткерівників нижчого рангу рішення пленумів виявилися несподіванкою, багато хто з секретарів сільосередків навіть нічого не знав про пленум. Це спостерігалося в 5 округах України. Цікаву деталь з обговорення рішень Пленумів навів журнал «Известия ЦК КП(б)У»: деяка частина парторганізацій (особливо сільських), хоч і не засвоїла суті принципових розбіжностей, проте категорично вимагала збереження єдності партії [24], тобто, не розібравшись, кричали «геть!», голосуючи проти тих, хто вважався порушником єдності партійних лав. Була й інформація іншого гатунку. Наприклад, після повідомлення про рішення пленумів в одному з цехів Бердянського машинобудівного заводу робітники розходились, заявляючи: «Головних учнів Ілліча повикидали з ЦК і Політбюро. Воно щось буде» [25]. В Луганському окрузі на зборах партосередків зазначалось, що всередині партії йде не принципова боротьба, а боротьба окремих осіб [26].

За співчуття опозиції був звільнений з посади редактор окружної газети «Рабочий» (Херсон) Власов [27]. Автор проаналізував зміст цієї газети з квітня до жовтня 1926 р., тобто за півроку, які передували цьому рішенню. За цей час в газеті всього тричі були надруковані статті та промови Троцького і Зінов'єва, першого «неопозиційного» змісту, які публікувались і в центральній пресі. Таким чином, Власов не зловживав своїм службовим становищем — його звільнили за інакомислення.

Внутріпартійне становище розглянула в жовтні 1926 р. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Більшість делегатів різко негативно оцінювала діяльність опозиції. А. Ф. Радченко, наприклад, говорив, що з документів, які поширюються нелегально, неможливо встановити, хто є їх автором — опозиція чи меншовики [28]. Із захистом поглядів опозиції виступили В. Ауссем, І. Дашковський, М. Лобанов. Вони вимагали зміни економічної політики, реалізації внутріпартійної демократії. Особливо гостра дискусія розгорнулася навколо промови І. Дашковського. Він говорив про те, що реального поліпшення життя робітників після революції не відбулося, пропонував зменшити різницю між оптовими та роздрібними цінами, підвищивши оптові для нагромадження необхідного асигнування для розвитку промисловості [29]. Опоненти Дашковського заперечували проти підвищення оптових цін, мовляв, це призведе до зростання роздрібних, нагромадження приватного капіталу й зниження рівня життя трудящих [30].

Конференція закликала комуністів республіки не послаблювати боротьби з опозицією, викривати спроби фракційної діяльності. Проте внутріпартійна боротьба не тільки не припинилась, але й ще більше загострилась в 1927 році. Про це свідчила, зокрема, поява опозиційних платформ, де в концентрованому вигляді висловлювались погляди

опозиції і різкій критиці піддавалась політика більшості ЦК ВКП(б). Однією з таких платформ була «платформа 15-ти» (названа за кількістю підписів під нею), серед авторів якої знаходилось чимало тих, хто в різні часи працював в Україні: Т. Сапронов, Т. Хоречко, І. Дашковський та ін. В цьому документі зазначалось, що «партійний апарат перетворюється з слуги партії в її господаря». Далі автори писали: «Перетворивши Леніна в ікону, канонізувавши його, олігархічна верхівка прикриває його ім'ям експлуатацію робітничого класу державними чиновниками...» Пропонувалось ліквідувати матеріальну залежність посадових осіб як від вищих парторганів, так і від радянських і господарських органів. Матеріальне утримання цих осіб мало здійснюватись за рахунок членських внесків. Практика будь-яких привілеїв, зокрема, надання негласної допомоги, повинна бути знищена [31]. Слід зазначити, що багато з цих пропозицій були доцільними й актуальними, проте верхівка партії до останніх місяців свого існування так і не наважилась реалізувати їх. Для свого часу ці тези були досить сміливі й далекоглядні, проте платформа 15-ти кваліфікувалась у пресі як антипартійна [32]. Її піддали нищівній критиці, заборонивши пропагувати. В боротьбі проти опозиції дедалі більше використовуються «організаційні методи», особливо висилання в інші регіони, а також за кордон. Лише за липень — серпень 1927 р. з партії виключили близько 600 чол. за розповсюдження опозиційних платформ і підпис під ними [33]. «На біржі сміятися будете»,— говорив П. Постишев на одному з партактивів Харкова у відповідь на іронічні зауваження опозиціонерів.

11—12 серпня 1927 р. відбувся пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. З доповіддю виступив Л. М. Каганович. Йому поставили запитання: «Чому б не дати Зінов'єву і Троцькому друкувати свої статті? Каганович відповів: «Це питання можна тільки так поставити: коли друкувати і які статті... Чи можна друкувати статтю Зінов'єва про китайські події, якщо він у цій статті разом з Троцьким обвинувачує ЦК в меншовицькій політиці?» (хоча представники сталінської більшості ЦК вже давно таврували опозицію як меншовицьку — В. Г.). «Звичайно, не можна,— продовжував Каганович.— Але питається, чому ми самі друкуємо свої статті, чому ми самі критикуємо опозицію, а опозиції не даємо. Тому що у нас рівноправності між партією та маленькою групкою немає і бути не може» [33]. Каганович порівняв опозицію з маленькою групкою, яка не може бути рівноправною з партією. Ця група дійсно не була численною, проте її лідери входили до складу ЦК, так само як і Каганович, і тому також мали право висловити свою думку. Але їх уже не вважали за рівноправних, оскільки вони обстоювали власну позицію.

Отже, факти свідчать: опозиція Сталіну і сталінізму зазнала поразки. Це сталося з ряду причин: засилля партапарату, вміле лавірування Сталіна, не зовсім продумані дії лідерів опозиції тощо. До цього варто також додати й те, що сама партія створювалась і зміцнювалась для таких цілей, які не передбачували наявності опозиції в своїх лавах. Це, наприклад, будівництво соціалізму в одній країні, що означало відрив від світової цивілізації і певну політичну й економічну ізоляцію, командно-примусові методи в економіці і т. п. Відсутність справжніх демократичних засад у партії зрештою призвело її до закономірного фіналу — повного політичного краху. Цей історичний досвід варто врахувати новоствореним партіям, що активно діють нині в Україні.

[1] Зиновьев Г. Новые задачи партии // Правда.—1923.—7 нояб.
[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1815, арк. 1.
[3] Держ. архів Харків. обл., ф. 1, оп. 1, спр. 881, арк. 52.
[4] Там же, арк. 61 зв.

[5] Собрание членов бюро ячеек, комфракций губотделов профсоюзов и активных работников г. Харькова. Речи Скрыпника и Фрунзе // Коммунист.—1923.—18 дек.
[6] Держ. архів. Харків. обл. п., ф. 1, оп. 1, спр. 888, арк. 2136.
[7] Гильман А. Дискуссия и беспартийные рабочие // Пролетарская правда.—1923.—22 дек.
[8] Дискуссия на местах. Киев // Правда.—1924.—8 янв.
[9] Пленум Киевского губкома // Пролетарская правда— 1923.— 28 дек.
[10] Московская и Киевская оппозиции // Там же.— 1924.— 15 янв.
[11] Дискуссия в Киеве // Там же.—1923.—22 дек.
[12] Пленум губкома // Звезда.—1923.—23 дек.
[13] Пленум губкома. Заключительное слово т. Петровского на общем собрании членов и кандидатов в члены КП(б)У // Там же.—28 дек.
[14] Голос Донбасса // Коммунист.—1924.—8 янв.
[15] Хатаевич М. После дискуссии / Коммунист / Одесса.— 1923.— № 31.— С. 31.
[16] Равич-Черкасский М. Об украинских мотивах в дискуссии // Коммунист.—1924.—8 янв.
[17] Шаповал Ю. І. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 302.
[18] ЦДАГО України, ф. 17, оп. 31, спр. 90, арк. 34; РЦЗВДНІ, ф. 1, оп. 1., спр. 963, арк. 45 зв.
[19] По поводу выступления тов. Троцкого: постановления ЦК КП(б)У // Коммунист.—1924.—23 нояб.
[20] Д. Е. Ход литературной полемики в частях УВО // Красная рота.—1924.—№ 58.— С. 81—82.
[21] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2180, арк. 29.
[22] Петровський Г. На запитання селянам // Вісті ВУЦВК.—1924.—11 груд.
[23] Касименко В. Почему мы осуждаем ошибки Троцкого // Грядущая смена.—1925.—28 янв.
[24] Итоги обсуждений решений июльского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и августовского пленума ЦК КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У—1926.— № 8—10.— С. 16—21.
[25] Невдале роз'яснення // Комуніст.—1926.—21 серп.
[26] Ольховой. Перед новым годом партийной учебы: доклад на пленуме окрпарткома // Луганская правда.—1926.—25 сент.
[27] ЦДАГО України, ф. 1, оп 1, спр. 869, арк. 148—150.
[28] Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У: Стеногр. звіт.— Х.: ДВУ, 1926.
[29] Там же.— С. 219—224.
[30] Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Промови Ольхова, Ломова, Чернова, Гулого, Чубаря // Комуніст.—1926.—23 жовт.
[31] ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 262, арк. 1—65.
[32] Сленков. Оппозиционный неоменьшевизм // Правда.—1927.—9—12 июл.; Ярославский Е. Новое и старое в «новой» оппозиции // Там же.—22, 26 июл.
[33] Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР.— М., 1990.— Т. 3.— С. 135.

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

II

Проекти договору за гетьманування Івана Виговського (1657—1659)

Міждержавні відносини, що встановилися між Україною та Москвою після договору 1654 р., лише почасти, і то в загальних рисах, були означені в цьому договорі. Не умови договору впливали на зміст цих відносин, а реальне життя та реальні сили обох держав. Склавши договір, неясний формою й змістом, обидві сторони у своїх взаємовідносинах не дуже то дотримувались його букви. Одвертого конфлікту між сторонами за життя Б. Хмельницького не сталося, бо завдання, які поставили собі гетьман Б. Хмельницький і московський уряд, торкалися різних сфер і не прийшли до колізії. Хмельницький найбільшу увагу звертав на міжнародну політику, на зносини з іншими державами, за допомогою яких думав зміцнити державне становище України. На внутрішню консолідацію в державі, на зміцнення її адміністративного устрою він розмірно менше звертав уваги. Натомість Москва, не перестаючи слідкувати за політикою Хмельницького, хоч і дорікала йому іноді за неподання інформацій про його міжнародні зносини, але не робила з цього казусу (причини.— *Ред.*) для конфлікту. Зате всю свою увагу московський уряд звернув на вивчення внутрішніх відносин на Україні, її фінансів, економіки, відносин між різними станами та групами населення. Численні посольства, які московський уряд висилав на Україну, використовуючи всі можливі для цього приводи, одержували таємні накази, в яких на першому місці стояли інструкції розвідувати, скільки доходів і з яких джерел збиралося на Україні колись на короля, а тепер — на гетьмана, які відносини існують між козацтвом і старшиною, як ставляться до гетьмана, як поводиться гетьман, і т. ін. Особливу увагу звернула Москва на державні фінанси України та на встановлений договором зв'язок між зібраними доходами й виплатою платні військові за «службу». З питанням про доходи було тісно зв'язане питання про царських воєвод, які мали контролювати збирання доходів та приймати їх до царського скарбу. Це теж давало Москві можливість постійного втручання у внутрішнє автономне управління України. Тому Москва не тільки цікавилася всякими відомостями про доходи, але й старалася використати кожний слушний момент, щоб своє зацікавлення практично здійснити.

Довідавшись про смерть Б. Хмельницького, московський уряд вирішив використати цю важливу подію в житті Української держави, щоб закріпити свої позиції на Україні та заразом повести рішучий наступ на її права й вольності. Рішено було насамперед вислати на Україну значні відділи московського війська — кн[язя] Ромодановського з Бєлгорода й Шереметєва з Борисова, а потім вирядити численне посольство на чолі з кн. Трубецьким «для государевыхъ великихъ дѣлъ». На розвідки й для вияснення ситуації було вислано 10 серпня 1657 р. стольника Кікіна з наказом, щоб він зручною агітацією серед

старшини, козацтва й міщанства підготовив грунт для посольства Трубецького й для запровадження царських воєвод. Кікіну довелося бути свідком першої Генеральної ради 26 серпня 1657 р. в Чигрині, на якій було прочитано договір 1654 р., прийнято зречення молодого Юрія Хмельницького й доручено тимчасово гетьманський уряд Ів. Виговському. Звістка про цю Раду викликала велике незадоволення в Москві, де, видно, чекали на особливе «чолобиття» про дозвіл на обрання нового гетьмана, на чому опісля так настоював московський уряд, хоч така вимога не відповідала умовам договору 1654 р. Внаслідок цього цар послав до Виговського нового посла, Артамона Матвєєва.

Матвєєв привіз царську грамоту Виговському, в якій його іменується ще писарем, рівно ж і Матвєєв під час пересправ уперто іменує Виговського писарем. Передавши царську грамоту, Матвєєв зробив таку заяву: «В царській грамоті стоїть, що Б. Хмельницький, коли був ще живий, писав із послом Тетерею до царя про те, щоб цар повідомив, з ким він бажає замиритися: з королем польським чи з королем шведським, і з ким бажає вести війну. Отже, цар тепер наказав, щоб В. З. послало до шведського короля посольство і схилило короля до миру з царем, коли король не замириться, то В. З. піде на нього війною. Коли стало відомо, що Б. Хмельницького не стало, то цар наказав їхати до В. З. з своїм милостивим словом і «для своихъ государскихъ великихъ дѣлъ» ближньому бояринові кн. Ол. Трубецькому, окольничому Б. Хитрово та думному дякові Л. Лопухінові. Виговський повинен до їх приїзду зібрати до Києва всіх полковників і по 5 козаків із кожного полку, а також наготовити для бояр, воєвод і війська харчі й підводи. Козацькі посли, П. Тетеря з товаришами, просили, щоб цар послав поміч проти ворогів, і от цар наказав кн. Ромодановському й Шереметеву з кінним і пішим військом іти на Україну. Якщо по містах немає харчів, то цар наказує, щоб були зібрані «хлібні запаси» й заготовлені підводи». Далі Матвєєв розпитував про зносини з сусідніми державами, про готовість поляків і татар до війни та ін. Потім знову перейшов до справи відносин В. З. й Москви: він заявив, що м. Бихів «здался через гетмана Б. Хмельницкого, а вел. г-рю они на вѣчное подданство не присягали и въ Быховъ государскихъ людей не пущаютъ...» На цьому, на жаль, переривається цей документ. Редакція т. IV Актов Ю[жной] и З[ападной] России, де цей документ надруковано, пояснює, що документ являє лише уривок статейного списку посла Матвєєва, а саме: два зшитки, під ч. 3 і 6, і що цих зшитків було більше (док. ч. 15, стор. 21 і сл.). Ця примітка дуже важлива, бо вона дає право припустити, що саме з послом Матвєєвим було прислано з Москви так звані «царські пункти», які пізніше стали відомі всьому В. З. Що це дійсно так, видно з того, що в надрукованій частині наведеного документа говориться про висланння війська, воєвод і кн. Трубецького й згадується про Старий Бихів. У своєму універсалі до чужих держав Виговський ще згадує про обмеження числа війська на 40 000, про воєвод, яких цар висилає до Ніжина, Переяслава, Білої Церкви, та про присягу цареві. В наказі стольникові Апухтіну, висланому до Виговського 1 травня 1658 р., також згадується про деякі пункти, яких якраз бракує в опублікованій частині статейного списка Матвєєва. «Да гетману ж говорить: какъ былъ у него ц. в-ва полковникъ и голова стрѣлецкій Артамонъ Матвѣевъ и говорилъ ему, гетману, что указалъ вел. г-рь быти въ Черкасскихъ городѣхъ: въ Черниговѣ, Переяславѣ, Нѣжинѣ, Корсуни, Бѣлой Церкви, Прилукахъ своимъ, ц. в-ва воеводамъ съ ратными людьми для того, чтобы тѣ люди на оборону Черкасскихъ городовъ были всегда готовы... и тѣмь бы ратнымъ людямъ давать хлѣбъ, что сбирается въ Черкасскихъ городѣхъ... и тѣхъ поборовъ въ ц. в-ва казну ничего не имывано...)». Наведені документи в зв'язку з статейним списком Мат-

вєєва та універсалом Виговського до чужих держав дають можливість установити зміст «царських пунктів», присланих із послом Матвєєвим. Вони якраз торкалися тих питань внутрішньої автономії, про які було вже згадано, а саме: доходів, виплати платні військові, розміщення московських воєвод із військовими залогами, втручання воєвод у судові справи, відібрання Старого Бихова, що «піддався» Хмельницькому, та ін. Оголошені зараз же після смерті Б. Хмельницького «пункти» викликали велике обурення серед старшини й козацтва, які вбачали в цьому замах на Українську державу, на її права й вольності, стверджені договором 1654 р. Виговський негайно ж використав «пункти» для агітації на Лівобережжі, де в той час почала відзначатися тенденція покори Москві. Внаслідок його заходів «царські пункти» стали відомі всюди на Україні й всюди викликали незадоволення, підготовивши грунт для наступних подій. У жовтні 1657 р. Виговський скликав Генеральну раду в Корсуні, на якій поставив питання про вимоги московського царя, зафіксовані в «пунктах», та, заявивши, що він «у неволі не хоче бути», зрікся гетьманства. Старшина й Рада повернули булаву Виговському та просили прийняти гетьманський уряд, обіцяючи йому підтрим цілого війська в боротьбі за давні права й вольності України. Однодушний підтрим, що його дістав Виговський від Корсунської ради, дав йому змогу провести великої ваги міжнародні акти: скласти договір миру з Туреччиною й Кримом та ратифікувати договір із королем шведським.

Внаслідок категоричної постанови Корсунської ради щодо «пунктів» московський уряд визнав доцільним відмовитися від цього, п е р ш о г о, проекту нового договору, навіть заперечив самий факт його вислання до Виговського. Але справа з затвердженням Виговського на гетьманському уряді не була ще остаточно полагоджена, і тому Виговський в листопаді 1657 р. послав до царя посольство на чолі з осавулом Миневським, якому доручив сповістити царя про обрання та просити підтвердження, а для прийняття присяги послати свого відпоручника (уповноваженого.— *Ред.*). Грамотою з 30.IX.1657 р. цар сповістив Виговського, що для цього висилається на Україну боярин Хитрово. Прибувши на Україну, Хитрово сам від себе розіслав запрошення на Раду, яку сам же й призначив у Переяславі на 25 січня 1658 р. На цій Раді Виговського втретє було обрано на гетьмана. Невважаючи на те, що вибір нібито зміцнив становище Виговського, загроза домашньої війни з партією Пушкаря й Барабаша, яку підтримував московський канцлер Алмаз Іванов, була настільки ще реальною, що Виговський змушений був, як і передбачала Москва, піти на дуже значні уступки та прийняти, хоч і з застереженнями, нові «пункти», що їх привіз Хитрово.

Ці «пункти», чи статті, є д р у г и м проектом договору, що його запропонував Виговському цар. Про зміст другого проекту довідуємося з наказу посла Хитрово. Цар наказував: 1) оголосити його волю, щоб у Чернігові, Ніжині, Переяславі і по інших містах, «гдѣ пристойно», були воєводи й московські залоги. Наказувалося Хитрово намовляти гетьмана й полковників прийняти цю умову й наводилися такі аргументи: воєводи будуть городи (фортеці) будувати, відати «осадних» людей і суд над ними чинити «вашим правом», гетьман і полковники будуть відати козаків і суд по військовому праву чинити, а в містах по їх праву будуть відати міщан війти та бурмістри. 2) Які побори були наперед цього — подимне [1] та з аренд, і ті побори збирати в містах до царського скарбу й давати на військо, коли піде на службу, а також і московським залогам, що будуть при воєводах, та на військові видатки (цей пункт відповідає п. 3-му першого проекту). 3) В городи й повіти білоруські, як Вільно, Троки, Орша, Мінськ, Борисів, Слонім, Волковиськ, Гродно, козакам «не ходити і жодних сварок не чинити, а мешкати по тих містах, які будуть призначені з царського

наказу». 4) Щоб військо було готове по весні виступити проти поляків. 5) Коли до шведського короля послів ще не послано, то послати, щоб нахилити короля до миру з Москвою. 6) Щоб Бихів, який «сдался на имя ц. в-ва», а також Чаус, який близько до Могильова, були передані до Московського царства й козаки з них виведені (про Бихів згадувалося в п. 6 першого проекту). 7) Щоб були видані всі московські збігці-селяни, що втекли до Стародуба й сіверських міст. 8) Щоб «француза», монаха Данила, який тепер скинув чернечу рясу, було віддано Москві, коли він появиться на Україні. 9) Щоб гетьман надалі не писався «вільним підданим», а просто «підданим», як писався Б. Хмельницький, та щоб у листах до хана гетьман іменував себе «підданим ц. в-ва». Нарешті, Хитрово мав наказ вимагати ствердження договору 1654 р. В наказі було наведено повний текст цього договору в редакції 27 березня 1654 р., себто в тій редакції, яка була передана через послів Богдановича й Тетерю.

На запропоновані статті Виговський дав на письмі відповідь, яку й скріпив своїм підписом: «Е. Ц. В-ва Запорожского Войска гетьман Іван Виговський рукою власною писав». Відповідь у коротких словах була така: гетьман буде карати горлом (засуджувати на смерть.— *Ред.*) козаків, які в городах, де будуть воєводи, заводитимуть сварки. До шведського короля послів ще не послано, а тепер по указу царя вишлють. Якщо король не піде на мир, то будуть його воювати. На польського короля будуть готувати військо, гетьман розішле універсали. Щодо воєвод, то Виговський зробив таке застереження: «И постановилисьмо бути воєводам в городах Малої Росії, в яких саме — при побуті в Москві доложу». Підпис «вільні піддані» зроблено помилково, більш того не буде. Отця Данила до царя вишле, якщо Данило учинить щось неподібне. І, нарешті, Виговський зробив ще одне загальне застереження щодо всіх статей разом: «Якось ми постановили вскоре пресветлые ц. в-ва оглядати очи, так о тих статтях поговоримо». Наведені вище застереження, особливо останнє, власне кажучи, анулювали зроблену Виговським апробату[2] кожної статті зокрема, ставлячи цю апробату під непевну умову приїзду до Москви й повторне обговорення. Як відомо, Виговський до Москви не поїхав під претекстом (приводом.— *Ред.*) небезпеки внутрішнього заколоту, а на початку квітня 1658 р. вислав до царя посольство в складі полковників: Лісницького, Богуна та Бережецького. Посольству було наказано вимагати, щоб з Москви вплинули на Пушкаря, Довгаля й інших, щоб припинили «бунт»[3]. За це посольство мало висловити іменем гетьмана згоду на впорядження реєстру війська в числі 60 000 та на вислання царем воєвод до 6-и міст: Ніжина, Чернігова, Полтави, Миргорода, Білої Церкви й Корсуня.

Наведені вище статті другого проекту договору торкалися питань переважно внутрішнього устрою України. Москва в цей час поставила собі за завдання пробити дорогу до внутрішньої автономії Укр[аїнської] держави, її обмежити й підірвати. Деякі статті містили в собі заходи до знищення міжнародних зв'язків, здобутих Виговським, а саме — до розриву гарантійного пакту з шведським королем, хоч цей пакт був спрямований проти Польщі, а не проти Москви. Нарешті, дуже важливий пункт 6 — про передачу Москві Бихова й Чауса, які піддалися були під владу гетьмана. Цією вимогою, яку ще не раз повторюватиме за наступних гетьманів, Москва бажала поставити перешкоду збільшенню державної території України. Додамо, що історичні факти зовсім не оправдували цих московських претензій.

Домашня, братовбивча війна, яку спровокувала Москва своєю демагогією, сіянням недовір'я й ворожнечі до Виговського поміж старшиною й козаками, городовим козацтвом і запорожцями та підтримом Пушкаря, Барабаша й ін., скінчилася повною перемогою Виговського, але вона коштувала десятки тисяч людських жертв та великої демо-

ралізації народу. Занадто дорогою ціною було куплено перемогу над прихильниками Москви, щоб можна було повторяти без кінця подібну боротьбу в майбутньому. А це з повною очевидністю сталося б, коли б Виговський повернувся до співжиття з Москвою на запропонованих нею умовах. Тому гетьман вирішив іти далі й остаточно порвати з царем. У своїй декларації до держав Європи, розповівши про порушення Москвою прийнятих зобов'язань по договору з Б. Хмельницьким, Виговський ставить такі обвинувачення Москві: цар спочатку не признав вибору Виговського на гетьмана, кинув незгоду серед війська, підтримував сваволю Барабаша, Пушкаря й інших, царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорозьких послів і подавав цареві фальшиві звіти; воєвода Ромоданівський вів таємні зносини з Запоріжжям та обдарував двічі Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, що була прислана з Москви, скидав самостійно полковників, настановляв нових, розсилав ворожі до гетьмана універсали й нищив міста, які були гетьманові прихильні. Закінчується декларація так: «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася». Таким сусідом була Польща, з якою Виговський склав договір у Гадячі 6(16) вересня 1658 р. На арену виступив новий союзник, і розпочалася одверта війна з Москвою.

Перші успіхи Виговського примусили Москву змінити тактику та взяти на обрахунок можливість нової перемоги Виговського, не залишаючи разом із тим попередніх планів щодо обмеження прав і вольностей В. З. З цією подвійною метою цар висилає на Україну давно вже заповіджене (обіцяне.— *Ред.*) посольство на чолі з кн. Трубецьким. Посольство виїхало з Москви 15 січня 1659 року. Його завданням було нібито заспокоїти «междуусобіе и невинное кровопролитіе»; в дійсності ж, як видно з таємних наказів, кн. Трубецькому були дані ще й інші завдання. Кн. Трубецькому наказувалося, прибувши на Україну, вияснити ситуацію та шанси Виговського, зібрати Генеральну раду в Переяславі й на Раді вияснити всі непорозуміння, які сталися між гетьманом та Москвою, зробити закиди Виговському з приводу його поступування (поведінки.— *Ред.*) в справі козацького реєстру, платні військові, в справі боротьби з Пушкарем і Барабашем і т. ін. На той випадок, коли позиція Виговського як гетьмана міцна, наказувалося Трубецькому розпочати з ним пересправи про зладження нових «статей» та запропонувати йому новий проект договору.

Цей, т р е т і й уже, проект — зовсім неподібний до попередніх ані формою, ані змістом. Нема в ньому наказів чи вимог, лише — пропозиції й уступки, максимально можливі без порушення царської гідності. «Велено ему, боярину, съ гетманомъ съѣхаться и д о г о в о р ъ учинить о прекращеніи междуусобія и пролитія крови». Якщо гетьман згодиться під високою царською рукою «въ подданствѣ быть», то довідатись, на яких статтях бажає договір скласти: коли подасть статті польського короля (Гадяцький договір), а в статтях буде написано, що йому — гетьманство й воєводство київське, полковникам та іншій старшині — шляхетство й вольності шляхетські й маєтки, тоді «примѣряся къ тѣмъ статьямъ и смотря по тамошнему дѣлу, и буде въ тѣхъ статьяхъ не будетъ самыхъ высокихъ и затѣйливых статей, которые не къ чести государеву имени, и на тѣхъ статьях д о г о в о р ъ учинить». Отже, дається згода на умови Гадяцького договору. Коли ж договору з польським королем Виговський не зголосить, а буде вимагати «объ статьяхъ договоръ учинить съ нимъ, бояриномъ», то наказується зробити так: коли військо Виговського любить і бажає його за гетьмана, то бути йому гетьманом. Далі в наказі зазначаються можливі вимоги

Виговського і дається на них згода: а) надається йому Київське воєводство, б) батькові гетьмана, його братам і іншим полковникам уряди, каштелянства, староства, в) на гетьманську булаву додаткові міста, г) коли гетьман буде вимагати, щоб у Києві і по інших містах воєвод і царських залог не було і щоб боярина Шереметєва з Києва вивести, бо вже гетьман воєводою київським, то Шереметєва з Києва вивести, а залогу, скільки потрібно, залишити, «а буде упорно учнетъ говорить, что и ратныхъ людей не нужно..., то — вывесть», д) обіцяти усмирити й примирити свавільників, що бунтують, і на майбутнє сваволі не дозволяти, аби лише татар не приводив, е) цар жодним «ссорамъ» не даватиме віри та за свавільників не буде вступатись. «А о иныхъ статьяхъ, о чемъ учнетъ говорить, дѣлать, смотря по тамошнему дѣлу и примѣряясь къ прежнимъ статьямъ». А як договір буде складено, то «чтобы на всемь вѣру учинили со всѣми своими сородичами и полковники, а буде мочно, на то привести, чтобъ кресть цѣловать и черни... потому что всѣ пошатались...».

Аналізуючи наведені вище статті цього проекту договору, не можемо не зазначити, що цей документ є справжнім обвинувальним актом проти московського уряду та проти його політики щодо України. Такі статті, як, наприклад, згода вивести воєвод і залоги з міст, вислання з Києва Шереметєва, цього запеклого ворога України й гетьмана, обіцянка примиряти й усмиряти свавільників і на майбутнє сваволі не допускати, за свавільників не заступатись та ін., все це вимоги, які постійно ставив Виговський Москві та обвинувачував московський уряд у тому, що він йому не вірить. Тепер же сама Москва признається, що воєвод, особливо Шереметєва, треба вивести, що вона сваволі не усмиряла, за свавільників вступалася проти гетьмана. Москва, далі, дає повновласть Трубецькому скласти й інші статті на вимогу Виговського, «примѣняясь къ прежнимъ статьямъ», себто згідно з договором 1654 р., підтверджуючи цим, що при іншій ситуації можна було складати статті й «не примѣняясь къ прежнимъ статьямъ», як то написано в другому таємному наказі Трубецькому.

Максимальні уступки, пороблені в проекті договору, свідчили про те, що, невважаючи на велику кількість московського війська, висланого з Трубецьким та зібраного на Україні під проводом Ромодановського й Шереметєва, Москва боялася втратити назавсіди (назавжди.— *Ред.*) Україну.[Виговський у цей час уже мав Гадяцький договір, польське помічне військо наближалося та ще досить було й найманого війська. При такій ситуації Москва вирішила піти тимчасово на великі уступки в надії, що з часом знову можна буде повернути все на свою користь. На всякий випадок уже й тепер у портфелі Трубецького про запас лежав інший, цілком протилежний наказ, що передбачав іншу комбінацію з новим гетьманом. Але, як відомо, Трубецькой не мав уже змоги виконати царські таємні накази, не міг бачитися й трактувати з Виговським, бо гетьман безповоротно став на шлях вирішення справи зброєю, а не переговорами. Так і цей, третій, проект договору Москви з гетьманом Виговським не був здійснений і залишився назавжди проектом.

Перебіг подій, які попереджали й супроводили боротьбу Виговського з московським військом Трубецького, загальновідомий. Зазначимо лише, що з самого початку Трубецькой, виконуючи накази Москви, мусив вести подвійну політику: зноситися з Виговським і заразом посилювати й спомагати ворожу Виговському партію. Зазнавши поразки від Виговського під Соснівкою (28.VI.1658), Трубецькой відійшов до Путивля. На жаль, Виговський не використав як слід своєї перемоги й не довів до кінця справи визволення України від Москви. Давши змогу московському військові відступити до Путивля, він нерозважливо відпустив татар і козаків та залишив по містах Лівобережжя невеликі залоги найманого війська. З цього передовсім скористали при-

хильники Москви. Під проводом Цицюри вони знищили залогу Виговського в Ніжині, те саме сталося і в інших містах. Ніжинський протопоп Максим та Золотаренко повідомили про це Трубецького, а пізніше проводирі московського напряму потягли до Путивля виправдовуватися. Там їх привели до присяги, а 4 вересня розпочався новий наступ Трубецького на Україну. В цей час Виговський від'їхав до Чигирина, скликав Раду під Германівкою, на якій відчитав Гадяцький трактат і пояснив його користь для України. Але Рада не послухала гетьмана, зчинилася бійка, й Виговський мусив від'їхати. Друга Рада була скликана під Білою Церквою, тоді вже стало відомо про події на Лівобережжі і про невдачі Виговського. На цій Раді Виговського позбавлено гетьманства, а на його місце обрано Юрія Хмельницького.

Поданий нами перегляд фактів та подій, що торкалися правних відносин України й Москви за гетьманування Виговського, стверджує, що почин до зміни й порушення умов договору 1654 р. належав Москві, яка всі зусилля направляла на те, щоб скасувати внутрішню автономію України та прибрати до своїх рук порядкування фінансами, військом і судом, обмежити закордонні зносини й поширення державної території тощо. Не вдалося це зробити за Виговського лише через твердий опір гетьмана й більшості старшини. Але демагогічна й розкладова політика московська встигла утворити серед старшини й духовенства партію московської орієнтації, якій пощастило, хоч і ненадовго, захопити провід до своїх рук за діяльною допомогою Москви.

Підготовка тексту до друку та примітки *В. А. СМОЛІЯ і В. М. РИЧКИ*

Далі буде

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1993.— № 4—6, 7—8.

[1] *Подимне* — подать, яку нараховували залежно від кількості печей і димарів у господарстві.

[2] *Апробата (апробація)* — офіційне схвалення, затвердження чого-небудь після випробування, перевірки.

[3] Тут мається на увазі виступ кошового Я. Барабаша та полтавського полковника М. Пушкаря проти І. Виговського. Москва використала суперечності між козацькою старшиною для дальшого посилення свого впливу на Україні.

В. К. Баран.

УКРАЇНА ПІСЛЯ СТАЛІНА: НАРИС ІСТОРІЇ. 1953—1985 рр.

Львів: МП «Свобода», 1992.— 124 с.

монографії, що рецензується, охоплено період 1953—1985 рр. Такий ібір хронологічних рамок вбачається доцільним. Адже саме тоді зак-адалося досить багато умов для тих процесів, що відбуваються нині без глибокого аналізу яких суспільство не зможе подолати сьогодшніх труднощів.

Заслуговує на увагу авторський підхід до висвітлення процесів есталінізації суспільства, коли розпочався його відхід від тоталіта-изму: повертаються із ув'язнення репресовані люди, державні і гро-адські структури позбавляються залежності від органів безпеки то-о. Досить вдало, на наш погляд, в монографії висвітлено економічні еретворення. В досліджуваний період відбулося дві хвилі реформа-ій: т. з. хрущовські реформи і господарська реформа 1965 року. Ав-ор їх розглядає комплексно, аналізуючи при цьому як позитивні, так негативні аспекти. Важливо, що докладне висвітлення проблем кож-ої з цих реформ поєднується із аналізом економічного стану суспіль-ва відповідно до хронологічного підходу.

Щодо періодизації післясталінського розвитку України, то вона, а наш погляд, прийнятна. В першому розділі «Пора реформ» розкри-аються процеси лібералізації під час хрущовської «відлиги». А в дру-ому — «Реванш консерваторів» показане поступове наростання кри-ових явищ у суспільстві. Вдало викладено матеріал про перебудову правління. Автор зумів глибоко проаналізувати процеси скорочення омпетенції союзних міністерств і розширення прав органів влади країни, розкрив механіку переходу до управління по економічних дміністративних районах через раднаргоспи, що свідчить про підви-ення компетенції місцевих структур управління.

У підрозділі «Зигзаги лібералізації» яскраво показані протиріччя еріоду «відлиги», який, з одного боку, породив «шестидесятників», а іншого — сприяв цькуванню відомих нині митців, науковців, право-ахисників.

Разом з тим монографія не позбавлена і деяких недоліків. В ній устрічаються окремі неточності, прикрі помилки фактичного характе-у, а також має місце певна непропорційність у висвітленні окремих ем. Наприклад, автор називає Г. Маленкова «першим секретарем» с. 10) і стверджує: відомо, що з кінця 40-х років той був другою осо-ою у партії. Останнє положення сьогодні викликає серед істориків уперечки, а от посади першого секретаря до вересневого (1953 р.) ленуму ЦК КПРС не існувало.

На наш погляд, варто було б системно викласти перетворення у ільському господарстві. Насамперед три великі хрущовські програ-и: 1) освоєння цілинних і перелогових земель; 2) ширше викорис-ання різноманітних технічних сільськогосподарських культур, в т. ч. кукурудзи; 3) кампанія організаційних заходів по збільшенню ви-обництва м'яса і молока з метою «догнати й перегнати Америку»; а акож інші заходи, в т. ч. і реорганізація МТС, з обов'язковим аналі-ом впливу кожного з цих кроків на економіку України.

Коли в книзі йдеться про нову систему управління економікою через раднаргоспи, автор говорить про її переваги; потім посилається на недоліки цієї ж системи, що згадувалися на вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС, а свою власну позицію так і не висвітлює. На с. 111 як приклад позитивних змін у соціальному розвитку села наводиться інформація про те, що зарплата колгоспників зростала більш швидкими темпами, аніж робітників і службовців, хоча на попередньому матеріалі доведена невиправдана нерівномірність розвитку різних галузей народного господарства і неточність багатьох показників за цей період. Поряд з детальним висвітленням економічних і культурних процесів 50-х років В. К. Баран зробив спробу проаналізувати і політичні процеси, але фактично виклав їх в обмеженому вигляді у тезовій формі (с. 18—20).

Доцільно відмітити, що хоча відповідно назві книги вона має висвітлювати і матеріал першої половини 80-х років, фактичного аналізу цього періоду майже немає. Згадуються лише загальні процеси наростання кризових явищ, що були характерними в рівній мірі і для 70-х рр. На нашу думку, автор повністю не виконав завдання довести хронологічне висвітлення до останніх перетворень в Україні.

Проте незважаючи на всі критичні зауваження, важливо підкреслити, що монографія В. К. Барана є цікавою грунтовною книгою. Вона містить нові підходи до висвітлення післясталінського періоду історії України. З огляду на обмежену кількість літератури про цей період доцільно використовувати її як посібник у середніх та вищих навчальних закладах.

П. Л. ГОРДІЄНКО (Київ)

Herlihy Patricia.

ODESSA: A HISTORY, 1794—1914.

Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1986.— 411 p.

Херліхі Патриція.

ОДЕСА: ІСТОРІЯ, 1794—1914.

Видано Гарвардським університетом для Гарвардського інституту українських досліджень, 1986.— 411 с.

Науковці і аматорй краєзнавства з великим інтересом зустріли працю з історії Одеси американської дослідниці Патриції Херліхі. Незважаючи на те, що вона побачила світ вже давно, дискусія навколо неї триває. Переважна більшість відгуків у газетах та виступах на різних конференціях має позитивний характер. Проте спостерігається як беззастережне захвалювання цієї праці, так і її гостра критика. Все це зумовлює необхідність докладного розгляду основних положень монографії.

Дослідниця висвітлює питання про заснування Одеси, її заселення і зростання, розвиток економіки й системи органів управління та самоуправління, досліджує громадсько-політичні рухи, події революції 1905 р., розвиток культури тощо. Вона, зокрема, розглядає багато таких зрізів минулого міста, які з тих або інших причин нашими науковцями не досліджувалися. Такий комплексний підхід дав змогу

автору показати взаємодію багатьох факторів, що зумовили феномен Одеси, яка у XIX ст. зростала швидше, ніж будь-яке місто світу.

Патриція Херліхі опрацювала велику кількість праць з історії різних країн та окремих зарубіжних міст, з якими Одеса мала тісні зв'язки, насамперед у сфері зовнішньої торгівлі. У дослідженні широко представлено матеріали з архівів Росії, України й деяких інших держав. Це дало їй можливість ввести до наукового обігу багато нових для наших дослідників документальних даних, зокрема про італійські міста-порти.

Систематичні звернення дослідниці до документів консулів різних країн, які перебували в Одесі, численних описів та листів мандрівників сприяли не лише вдалому висвітленню різноманітних питань історії міста, а й відтворенню атмосфери життя в ньому, настроїв його жителів у той чи інший період. Більшість авторських висновків і спостережень є результатом глибокого наукового аналізу тих чи інших процесів і подій в історії Одеси.

Найбільшу увагу в монографії приділено питанням про зовнішню торгівлю й населення міста. Патриція Херліхі наводить у зв'язку з цим думки тих, хто вважав зовнішню торгівлю вирішальним фактором розвитку економіки та формування населення Одеси й краю.

Автор докладно аналізує різні проблеми, пов'язані з розгортанням зовнішньої торгівлі, причинами зростання чи зменшення експорту пшениці та деяких інших товарів. У монографії відзначається вигідне розташування Одеси між районами вирощування хлібних культур й морськими шляхами до їх споживачів, вказано на роль торговельної політики царизму. Останню американська дослідниця називає надзвичайно ліберальною. На її думку, Одеса швидко інтегрувалася в світову торгівлю. Під впливом згаданих причин місто стало центром ділової активності, що забезпечило його бурхливий розвиток протягом більшої частини XIX ст. Патриція Херліхі вважає, що комерція давала поштовх зростанню міста лише протягом перших 70 років після заснування, а далі воно почало втрачати роль провідного центру хлібної торгівлі, хоча експорт пшениці та деяких інших культур кількісно зростав і в другій половині XIX ст.

В монографії проаналізовано ряд причин, які негативно впливали на такий експорт і насамперед вказується на відсутність у регіоні та в Україні залізниць, які б відповідно до вимог часу забезпечили дешеву і швидку доставку товарів до порту. Автор називає ще кілька причин, які всі разом зумовили зниження ролі Одеси у світовій хлібній торгівлі.

Аналізуючи зміни в експорті хліба в окремі роки, автор називає фактори, що це зумовлювали. Напевно, їх перелік був би повнішим і вагомішим, коли б дослідниця врахувала вплив на експорт та імпорт чорноморсько-азовських портів, в тому числі й Одеси, а також криз надвиробництва у промисловості західноєвропейських країн, до яких вивозилися товари з українських та російських губерній.

У тісному зв'язку з питанням про розгортання зовнішньої торгівлі дослідниця розглянула історію розвитку промисловості в місті у 1814—1861 рр. Основним у вивченні даної проблеми вона вважає з'ясування причин, які призвели до того, що промисловість в Одесі залишалася малорозвинутою. При цьому автор використовує методику деяких вчених, які, вивчаючи дану сферу економіки міст-портів, інколи розрізняють спонукаючу і заміщуючу промисловість. Підприємства першої переробляли сировину для збуту на зовнішньому ринку, а другої — випускали для збуту у віддалених районах товари, які традиційно ввозилися з-за кордону.

Вчена аналізує комплекс причин (віддаленість районів із сировиною, брак води й палива, дорожнечу робочих рук, відсутність в одеситів, як і взагалі у населення Росії, досвіду вільного підприємництва

тощо), які гальмували насамперед розвиток заміщуваної промисловості. Саме обмежене функціонування останньої визначило, на думку дослідниці, становище Одеси в дореформений період, як міста з порівняно низьким рівнем розвитку промисловості. Не внесли помітних змін у цей компонент економіки міста й наступні десятиріччя, передусім у зв'язку з тим, що більшість перешкод розвитку промисловості не було усунуто.

Можна погодитися з автором у тому, що Одеса не стала в розглядуваний період значним промисловим центром. Патриція Херліхі зазначає, що повільна індустріалізація була одним з гальмівних факторів у розвитку міста в другій половині XIX ст. Автор зауважує, що слабкий розвиток промисловості був характерний і для інших міст-портів світу.

Проте, на нашу думку, і наявна промисловість відігравала більшу, ніж це показано в монографії, роль у житті міста, зокрема у формуванні соціальних груп населення. Останнє можна пояснити тим, що ряд аспектів індустріального розвитку автором не розглядався. Дуже побіжно говориться у праці й про розвиток ремесел, дрібного товарного виробництва, утворення перших мануфактур. Не висвітлюється в ній питання ввозу до міста капіталів, обладнання, устаткування, сировини для промисловості з різних українських та російських губерній. Вплив зв'язків міста-порту з іншими районами країни виявився, зокрема, і в тому, що кілька перших мануфактур, в тому числі канатних, були засновані купцями — вихідцями з Центрального промислового району.

В працях з історії промисловості на Півдні України наводилися відомості про власників підприємств в Одесі у першій половині XIX ст., які дають підстави не погоджуватися з думкою автора монографії про те, що нібито головними вкладниками капіталів у промисловість міста були іноземці.

Загалом же, оцінюючи розвиток промисловості в Одесі, слід мати на увазі, що у 1860 р., за даними департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі міністерства фінансів Росії, місто за вартістю продукції борошномельних підприємств і кількістю вільнонайманих робітників на них займало перше місце в Україні [1].

Дослідниця зробила цікаві спостереження і висновки щодо розвитку транспорту в Одесі. Привертає увагу, зокрема, її думка про те, що повільність дій купецтва і дворянства у розвитку парусного флоту поступилася оперативності у впровадженні парових суден у торговому флоті.

Однак загалом П. Херліхі вважає, що транспорт був слабкою ланкою в економіці регіону. Розглядаючи умови транспортування товарів до Одеського порту, вона вказує, що примітивна система перевезень функціонувала дедалі гірше, хоча в першій половині XIX ст. це ще не уповільнювало економічного і соціального розвитку Південної України. Згодом, на думку дослідниці, транспорт почав відігравати у сфері зовнішньої торгівлі гальмівну роль. Висвітлюючи питання експорту з Одеси у 1861—1914 рр., автор дає оцінку й ролі залізниць в його розширенні. Вона зазначає також, що залізниці будувалися з урахуванням військових стратегічних інтересів. Важливі лінії обходили Одесу і зерно по них перевозилося до інших портів. Склалося становище, коли цей товар з меншими транспортними витратами можна було відправити з Київщини до балтійських портів, ніж до Одеси. Все це негативно впливало й на загальний розвиток міста.

На жаль, по суті за межами дослідження залишилися питання про транспорт, засобами якого здійснювалися перевезення вантажів у місті, а також про власників транспортних засобів та робітників у цій галузі економіки.

Багато уваги приділила П. Херліхі проблемі формування населення

Одеси. Вона розглянула переселення до міста й краю з різних районів Росії й України, а також із зарубіжних країн. В монографії зазначено, що низка причин зумовила певну особливість політики царизму в регіоні. Зокрема, в Одесі селилися особи, які не перебували в кріпосній залежності або шляхом втеч фактично позбавилися її.

Аналізуючи політику царизму щодо заселення краю, дослідниця відзначає, що вона не сприяла переселенню до міста вихідців з України. Погоджуючись з цією думкою, зауважимо, що дії властей поклали початок русифікації краю й міста.

В монографії докладно розглядаються умови і хід переселення до Одеси й південного регіону вихідців з різних зарубіжних країн, аналізується їх внесок у розвиток міської економіки та інших сфер життя.

Напевно, слід сказати про зайву категоричність автора в оцінці тих чи інших етнічних груп населення у розвитку міста й краю. Так, вона вважає, що найбільшу роль серед переселенців відігравали німці. Гадаємо, правильніше було б сказати, що кожна група зробила свій вагомий внесок у розвиток Одеси й Півдня України. Не можна погодитися з твердженням автора про те, що Одеса була переважно єврейським містом, хоча євреї становили в окремі роки понад 30% його населення (в 1887 р.— 34%) і відігравали в економічному житті, медицині та деяких інших сферах досить значну роль.

Дослідниця порушує в монографії питання про міжнаціональні відносини, відзначаючи, що етнічні групи чинили опір асиміляції і в той же час жили у злагоді між собою. Розглядаючи окремі неприваблиці сторінки цих відносин, до яких вписалися і єврейські погроми, вона вказує на ганебну роль в організації останніх представників владних структур та реакційних кіл.

Не могла обійти увагою П. Херліхі й питання про роль українського населення у розвитку міста. На сторінках монографії є відомості про участь одеситів у розвитку української культури та їх роль у розгортанні українського визвольного руху тощо. І все ж історію українського населення міста висвітлено дещо побіжно. Недостатню увагу приділила дослідниця розгляду питання про участь українців у розвитку економіки Одеси і краю. Роль інших етнічних груп, особливо вихідців з-за кордону, у розбудові міста показана набагато повніше. Можливо, це пов'язано з тим, що автор захопилася висвітленням широких зв'язків Одеси із західноєвропейськими країнами, яким у нашій літературі тривалий час не приділялося належної уваги. В монографії ці контакти висвітлено досить грунтовно. Проте зв'язки міста з іншими районами України й Росії показано недостатньо. Можливо, це викликане тим, що дослідниця спиралася на обмежене коло праць, які видавалися українською мовою.

Серед питань, які докладно розглядає П. Херліхі, слід відзначити й діяльність органів управління та самоуправління у місті. Автор показує, що царизм, керуючись своїми інтересами і разом з тим враховуючи особливості краю і міста, цілі місцевого дворянства й купецтва, підбирав адміністраторів (Рішельє, Воронцов та ін.), які проводили загалом ліберальну політику. Дослідниця зазначає, що в Одесі дихалося вільніше, ніж в інших містах імперії, пояснюючи це й позицією керівників крайових та міських органів управління в першій половині XIX ст., і віддаленістю міста від центру, що перешкоджало здійсненню невсипущого нагляду з боку останнього.

Є й інші питання, що їх розглядає П. Херліхі. Загалом же монографія є цінним дослідженням з історії міста.

В. П. ВАЩЕНКО (Одеса)

[1] Див.: Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVII ст.— 1861.— К., 1982.— С. 153—158.

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1992 р.)

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 44. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Крикун М. Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр.; Шуст Р. М. Формування грошової системи Польсько-Литовської держави в першій третині XVI ст.; Карліна О. М. Становлення торговельних зв'язків та внутрішнього ринку в Мазовії (кінець XV — початок XVII ст.); Полещук Т. С., Чорній М. В. Роль Михайла Драгоманова в українсько-болгарських взаєминах (До 150-річчя від дня народження); Стронський Г. Й. Польські національні сільради на Україні у 1920—1930-ті роки; Зашкільняк Л. О. Питання методологічної орієнтації в польській історіографії другої половини 1940-х років; Крутіков В. В. Промисловці України в російсько-болгарських торговельно-економічних зв'язках початку XX ст.; Трофимович В. В. Робітники Варшави в загальному політичному страйку (жовтень — листопад 1905 р.); Сидорчук Ю. М. Ліві депутати польського сейму в боротьбі проти політичних репресій (1920—1930-ті роки); Сергієнко В. П. Людовські партії і урядова політика уніфікації селянських громадських організацій в Польщі (1927—1929); Лаптєва Л. П. Зв'язки Я. Ф. Головацького з чеськими вченими (за даними його неопублікованих листів до Адольфа Патери); Кріль М. М. Дослідження вчених ЧСФР з питань культурних взаємин українців з чехами і словаками (кінець XVIII — перша половина XIX ст.); Чорній В. П. Болгарія наприкінці XIX ст.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 2. Київ. Яровий В. І., Хорошілова Ю. О. Рух на підтримку національно-визвольної боротьби югослов'янських народів у 1876—1878 рр. у тогочасній пресі на Україні; Терентьєва Н. О. Із історії торговельно-економічних зв'язків України й Греції (XVIII—XIX ст.); Попов В. Ж. Чеські переселенці на Правобережній Україні (60—70-ті рр. XIX ст.); Усенко П. Г. Інтернаціоналістська діяльність З. Сераковського; Марушкіна І. І. Польські наукові організації Галичини та їх діяльність в контексті українсько-польських взаємозв'язків кінця XIX — початку XX ст.; Варварцев М. М. Олександр Мишуга: перші кроки на ниві італійської культури; Павленко В. В. Українські емігрантські організації в Болгарії (1917—1950 рр.); Держалюк М. С. Угорська політична еміграція на Україні (1919—1945 рр.); Євсєєнко І. В. Україна — Чехо-Словаччина: Шляхи культурних взаємин міжвоєнної доби; Даниленко В. М. Відрядження вчених та спеціалістів України за кордон у 70—80-х роках; Кураєв О. О. Українська тема в науковій та художній літературі Франції у другій половині XIX ст.; Юричко В. В. Історія України на сторінках «Сучасності» (1985—1989 рр.).

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 2. Київ. Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Проблема державних кордонів України (1917—1940 рр.); Мовчан О. М. Незалежні профспілки на Україні: діяльність і розгром (1917—1920 рр.); Білокінь С. І. Церковна інтелігенція Наддніпрянщини в 1917—1920 рр.; Кокін С. А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років; Ганжа О. І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство?; Гринчуцький В. І. Трести 20-х років; Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Процес розкуркулення 1929—1932 рр.

чима селян; Морозов А. Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації; Діптан І. І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919—1932 р.); Троян М. П. Соціальний портрет робітника Донбасу 30-х років; Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20—30-х років; Савенок Л. А. Розгортання гуманітарних досліджень у Всеукраїнській Академії наук; Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20—30-ті роки); Касьянов Г. В. Українська інтелігенція в 1933 р.; Марочко В. І. Справа «мужицької партії» на Україні: судовий процес, вирок і доля людей.

Архіви України, №№ 1—3, 1992. Папакін Г. В., Ходоровський М. Д., Шепелюк В. М. «Нашого квіту по всьому світу» (До І Всесвітнього форуму українців); Гирич І. Б. Лицар української державності. (Нарис життя і діяльності Вячеслава Липинського); Рожко В. Є. Інститут дослідів Волині і товариство «Волинь» і їх науково-видавнича діяльність у Канаді; Коблюк М. П. Фонд «Відділ еміграційного синдикату в м. Ровно»; Спогади генерала Удовиченка; О. Удовиченко. Перша боротьба за Київ (1917—1918); Соловей С. П. Відзнаки УНР; «Український нарід мусить знати свою історію...» Інтерв'ю з п. Оленою Скоропадською-Отт; Іваненко В. Україна і Америка: шляхи архівного зближення.

Архіви України, № 4, 1992. Папакін Г. В., Ходоровський М. Д. «Нашого квіту по всьому світу» (До І Всесвітнього форуму українців). Продовження; Гісцова Л. З. Олександр Олександрович Шабінін-Скляревський; Чирко Б. В. «Шкідництво різних націй...» Національні меншини на Україні у 1920—30-х роках за документами ДАГО України); Кучмаренко В. А., Шмельов В. Г. Українська Академія наук у 1918—1927 рр.

Пам'ятки України, № 1, 1992. Ковач Ф. Естафета предків і національна безтактність; Біцко Я. Хто такі русини і чого вони домагаються?; Ванат І. Чи русини — самобутній народ?; Ровенчак І., Димутіна А. Перші етнічні карти українських земель XIX століття; Ополига М. Українське народне будівництво у Східній Словаччині; Інтелігенція Пряшівщини за «круглим столом» журналу; Шанор В. «...Читайте вашу будуччину в нашій долі». Русини-українці і словаки; Штець М. До питання «русинської літературної мови»; Панудель З. Шлях української літературної мови на Пряшівщину.

В. Р. Михайлик (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Слов'яни та їх сусіди»

1—5 березня 1993 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція «Слов'яни та їх сусіди. Єврейське населення Центральної, Східної і Південно-Східної Європи: середні віки — початок нового часу». Її організували Інститут слов'янознавства та балканістики Російської Академії наук (РАН) і Науковий центр загальнослов'янських досліджень (ЦЕСЛАВ). У роботі конференції взяли участь науковці з Росії, Ізраїлю, України та Республіки Бєларусь, викладачі і студенти Єврейського університету при Московському державному університеті.

Конференцію відкрив співголова її оргкомітету, чл.-кор. РАН Г. Г. Литаврін. Він, зокрема, зауважив, що цього разу під загальним титулом щорічних конференцій «Слов'яни та їх сусіди» відділ історії середніх віків Інституту слов'янознавства і балканістики РАН виносить на обговорення тему дещо незвичну, присвячену становищу євреїства в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі. Незвичну тому, що євреї не були тут власне «сусідами», а протягом століть являлись інтегральною частиною населення даного регіону. Г. Г. Литаврін висловив впевненість у тому, що обговорення силами істориків, філологів, релігієзнавців, культурологів та літературознавців широкого кола проблем, винесених на конференцію, стане позитивним вкладом у її дослідження.

У доповідях і повідомленнях порушувалися різні аспекти, пов'язані з історією єврейства в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі. Значний інтерес в учасників конференції викликала доповідь проф. І. Раба (Єрусалим) «Специфіка давньоруських описів Святої землі». Цікавими були виступи д-ра істор. наук М. В. Бібікова (Москва) «Біблійний сюжет у візантійських і давньослов'янських версіях», канд. істор. наук І. О. Князького (Коломна) «Русь, Хозарія, іудаїзм».

У доповіді канд. істор. наук В. Я. Петрухіна (Москва) йшлося про єврейські джерела давньоруського літописання. Вчений вказав на відповідність окремих сюжетів «Повісті временних літ» свідченням єврейського хронографа середини X ст.— «Іосіппона». Він детально зупинився на питанні локалізації Русі в ранньосередньовічній давньоруській і єврейській традиції. Д-р істор. наук Т. М. Калініна (Москва) у своїй доповіді простежила маршрути єврейських купців у торгівлі між Європою і Сходом на основі свідчень арабомовного автора IX ст. Ібн-Хордадбеха. Канд. істор. наук В. М. Ричка (Київ) у своїй доповіді «До питання про єврейську общину у Києві і події 1113 р.» зробив ряд цікавих спостережень щодо місця єврейського населення у соціальній структурі середньовічного Києва та характеру заворушення 1113 р.

Значний резонанс на конференції мали вміщені у програмі дві доповіді акад. РАН В. М. Топорова «Єврейський елемент у Київській Русі» і «До ранніх русько-єврейських літературно-текстових зв'язків (XI—XVI ст.)». Опубліковані у збірнику матеріалів конференції їх основні положення викликали жваву дискусію. Так, д-р

істор. наук Б. М. Флоря (Москва) висловив сумнів щодо справедливості твердження В. М. Топорова про походження назви міста Києва від імені хозарського урядовця, що нібито стояв на чолі київського гарнізону на зламі IX—X ст. Викликає заперечення також і запропонована автором реконструкція соціально-етнічної структури ранньосередньовічного Києва: адміністрація — хозари, воїни — хорезмійці, торговельно-ремісничий елемент — євреї.

Значна частина доповідей, виголошених на конференції, була присвячена становищу єврейського населення у країнах середньовічної Центральної та Південно-Східної Європи. Цікавими були, зокрема, виступи кандидатів істор. наук А. В. Ратобильської (Москва) «Єврейське населення в Угорщині (X—XII ст.)», А. В. Рандіна (Йошкар-Ола) «Євреї у середньовічній Чехії (до початку XVI ст.)», Г. П. Мельникова (Москва) «Єврей і купець празький» (Соціоекономічна і культурна ситуація празького єврейського купецтва в кінці XVI — на початку XVII ст.)», І. Ф. Макарової (Москва) «Євреї у болгарських землях: до проблеми міжетнічної взаємодії в XV — XVIII ст.»

З великим інтересом були заслухані також доповіді д-ра істор. наук Ю. Є. Івоніна (Запоріжжя) «Д. І. Яворницький про євреїв на Україні в XVI — XVII ст.», А. Б. Рогачевського (Москва) «Євреї в «Истории государства Российского» М. М. Карамзіна», канд. істор. наук С. А. Кузняєвої (Мінськ) «Побут і самосвідомість єврейства Речі Посполитої XVIII ст. у творчості Льва Леванди: джерела реконструкції і осмислення».

Тематика міжнародної наукової конференції, що відбулася, актуальна і для українських науковців. Доводиться тільки пошкодувати, що на ній мало було вчених з України. Хочеться сподіватися, що приклад російських колег заохотить відповідні наукові інституції до проведення подібних конференцій і в Україні.

О. В. Мельниченко (Київ), **О. Г. Шутов** (Київ)

Міжвузівська науково-практична конференція «Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі»

17—18 грудня 1992 р. у Києві відбулася міжвузівська науково-практична конференція, присвячена питанням, пов'язаним з проблемами боротьби народу України за національне самовизначення, утвердження української державності, місця України на міжнародній арені. Особливу увагу на ній було приділено методичним аспектам викладання історії України в педагогічному вузі. Конференцію організувала кафедра суспільних наук Київського державного педінституту іноземних мов. Активну участь в її роботі взяли науковці педагогічних інститутів Києва, Миколаєва, Івано-Франківська, Луганська, Полтави, Херсона, Кривого Рога та ін.

Тематика доповідей і повідомлень відзначалася різноманітністю. В ході пленарного засідання було заслухано три доповіді. У першій — «З досвіду висвітлення історії України в курсі всесвітньої історії» — проректор Прикарпатського університету, проф П. С. Федорчак проаналізував деякі проблеми історії України, пов'язані із змінами у сучасних відносинах між країнами внаслідок урахування уроків

«холодної війни» та нових реальностей. Зав. кафедрою Київського педінституту іноземних мов, проф. Ю. І. Терещенко у своїй доповіді «Український національний союз: виникнення і діяльність» розглянув позиції цього союзу щодо гетьманата, проголошеного 29 квітня 1918 р. Професор Київського інституту легкої промисловості В. Х. Лобас виступив з доповіддю «Українська культура між Сходом і Заходом». Він розкрив розвиток української культури у зв'язку із зміною умов життя та під впливом контактів з іншими культурами. Особливу увагу в доповіді було приділено формуванню менталітету українського народу.

Близько 30 доповідей і повідомлень було заслухано під час роботи трьох секцій: «Боротьба народу України за національне самовизначення та утвердження української державності», «Україна на міжнародній арені», «Проблеми методики викладання історії України в педагогічному вузі».

Канд. істор. наук В. М. Васильчук (Київський педінститут іноземних мов) у своєму повідомленні про українську діаспору та її історичні зв'язки з Україною проаналізував три хвилі переселенського руху в історії еміграції та внесок її представників до загального розвитку культури і науки українського народу. Системному аналізу тоталітарного та посттоталітарного стану України і Східної Європи присвятив свою доповідь канд. істор. наук В. О. Китаєв (Херсонський педінститут). Він підкреслив, що головною рисою тоталітарної системи була однотипність суспільних і системно-державних структур. В Україні та у східноєвропейському регіоні тоталітаризм в його комуністичній версії формувався й існував головним чином під впливом зовнішніх сил, а не був прямим результатом їх природно-історичного розвитку.

У доповіді канд. істор. наук В. М. Бабченка (Луганський педінститут) розглядалися політичні партії і рухи України в період боротьби за побудову незалежної держави в 1989—1992 рр. Ідеї патріотизму в історії української культури розглянув канд. філос. наук С. М. Рик (Переяслав-Хмельницька філія Київського педінституту). Він підкреслив необхідність пробудження в національній свідомості народу патріотичних почуттів, які формувалися протягом його вікової історії. В сучасних умовах вирішення економічних проблем країни має спиратися на духовну патріотичну основу.

Канд. істор. наук В. В. Тертичний (Полтавський педінститут) проаналізував національно-культурне будівництво в Україні наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. Він зробив висновок, що в умовах, які склалися на той час, неможливо було здійснити ідею щодо цього будівництва на грунті справжніх українських традицій і культури.

Цікавою була доповідь канд. істор. наук В. Ф. Семистяги (Луганський педінститут) про архівні матеріали радянських спецслужб як джерела з історії антифашистської боротьби української молоді в роки другої світової війни. Він виявив, що звернення до нових джерел не підтверджує загальну думку про те, що зрада окремих членів антифашистських підпільних молодіжних організацій — головна причина загибелі більшості з них.

Сьогодні, коли в світі сформувалася нова політична атмосфера, принципи міжнародної діяльності України як суверенної держави викликають значний інтерес. У цьому зв'язку повідомлення канд. істор. наук О. Г. Ларіної (Київський педінститут іноземних мов) про роботу українських представників в ЮНЕСКО було цікавим для учасників конференції. Надаючи високої оцінки міжнародній діяльності України, доповідач підкреслив, що на цей час, коли ЮНЕСКО стає на шлях деполітизації, ще більшого значення набувають зусилля

українських представників у посиленні взаєморозуміння у розвитку гуманітарних ідей.

Гостра дискусія розгорнулася навколо повідомлень з питань махновського руху (канд. істор. наук О. М. Лебеденко — Переяслав-Хмельницька філія Київського педінституту), гетьманщини 1918 р. (канд. істор. наук Л. І. Буряк — Київський педінститут іноземних мов, канд. істор. наук В. О. Ветохіна — Криворізький педінститут), історико-юридичної кваліфікації Переяславської Ради (канд. істор. наук В. С. Рибалко — Київський педінститут іноземних мов).

Оновлення змісту навчального курсу історії України, творче використання викладачами різноманітних методів і засобів навчання, активних форм проведення занять, розширення самостійної роботи студентів проаналізували кандидати істор. наук В. М. Александров (Мелітопольський педінститут), Т. Ф. Мак (Криворізький педінститут), Г. І. Божко (Луганський педінститут).

Учасники конференції висловили задоволення з приводу її проведення. Вони підкреслили, що така форма спілкування викладачів історії України педагогічних інститутів має важливе значення у справі підготовки нової інтелігенції. Був надрукований збірник тез доповідей. Вирішено на основі цих тез видати комплексну працю з питань викладання історії України в педагогічних навчальних закладах.

М. Ю. Раковський (Одеса), **Ф. О. Самойлов** (Одеса)

Науковий симпозіум істориків «Південь України у період другої світової війни»

В історичному минулому є події, які назавжди збережуться в пам'яті народів, хоча час вносить корективи в їхні оцінки, потребує інших акцентів, а інколи й переосмислення, нового бачення. До таких подій, безумовно, належить історія другої світової та Великої Вітчизняної воєн. За останні роки вийшло чимало досліджень з вищезгаданого періоду, в яких по-новому висвітлюються події воєнного часу. Однак деякі історики продовжують прямолінійно, однозначно відображати минуле.

Становище в історіографії сьогодні ускладнюється тим, що люди, наділені владою, не вважають за доцільне дозволяти повністю правдиво висвітлювати історичні факти воєнних часів, як і колись, виходячи з положення, що історія, яка представлена у спеціальних дослідженнях та науково-популярних творах, може забезпечити успішне патріотичне виховання молоді тільки на позитивних прикладах. Чи не тому в нашій літературі про війну так старанно замовчується чимало болючих проблем. В чому полягає причина такого становища? Колишнього диктату зверху фактично нема, але пережитки ідеологізованості суспільства лишилися. Данина політичній моді, кон'юнктурі за звичкою все ще керує пером багатьох дослідників, що призводить до відходу від важливого методологічного принципу — історизму.

Зараз правомірне зростання інтересу до історії України. В умовах її відродження як незалежної, суверенної держави особливе значення набуває правда про війну. Ця правда має повернути народові повною мірою його історичну пам'ять, сприяти підвищенню рівня його національної самосвідомості, розумінню свого місця й ролі у подіях 1939—1945 рр.

Особливе значення при аналізі великого комплексу нерідко супе-

речливих, неоднозначних подій, до висвітлення яких не можна підходити тільки з чорно-білими фарбами, має регіональний підхід.

З ініціативи кафедри історії Росії та СРСР на історичному факультеті Одеського держуніверситету створено постійно діючий науковий симпозіум з проблеми: «Південь України в період другої світової війни». Справа не тільки у 50-річному ювілеї закінчення війни, до якого ми наближаємося, але й у тому, щоб, розкриваючи події того часу на конкретно-історичному матеріалі південного регіону, привернути увагу до правильного розуміння загальних закономірностей та регіональних особливостей, уроків другої світової і Великої Вітчизняної воєн не тільки вузьких професіоналів, а й широкої громадськості.

Обрання регіонального аспекту зумовлено ще й тим, що південь України — це важливий військовий плацдарм народної боротьби проти фашистських окупантів.

Симпозіум проводитиметься двічі на рік: у лютому та у червні 1993—1994 рр. і завершиться в 1995 р.— році 50-річчя закінчення другої світової війни. У його роботі беруть участь вчені Інституту історії України АН України, університетів, інших вузів республіки. На симпозіумі працює 5 секцій: методології та історіографії; військово-історична; підпільно-партизанського національно-визвольного руху; уроків війни та виховання молоді на патріотичних традиціях нашого народу; вивчення історії другої світової війни у школі.

Поряд з історичним факультетом Одеського держуніверситету активну участь у підготовці симпозіуму бере нещодавно створений в Одесі на базі військових училищ Військовий інститут сухопутних військ.

16 лютого 1993 р. в Одеському Будинку вчених відбулося відкриття симпозіуму. В його роботі взяли участь викладачі вузів південного регіону, вчителі історії, краєзнавці, студенти і курсанти одеських вузів, ветерани Великої Вітчизняної війни. На першому пленарному засіданні з доповіддю «Незалежна Україна й актуальні проблеми історії другої світової і Великої Вітчизняної воєн» виступив зав. відділом Інституту історії України АН України, головний редактор «Українського історичного журналу», д-р істор. наук, проф. М. В. Коваль. Доповідь була присвячена малодослідженим й полемічним питанням історії минулої війни, в яку наша країна фактично вступила вже у 1939 р.

Доповідач виклав своє бачення нових підходів до розуміння ключових питань про причини війни, негативний вплив на її хід тоталітарної системи й т. п. Критичному аналізу була піддана сталінська історіографія війни 1939—1945 рр. По-новому прозвучало й ряд положень щодо причин, джерел перемоги. Доповідь значною мірою грунтувалася на підсумках особистої роботи автора в архівах, містила й невідомі до цього часу документи та матеріали. М. В. Коваль визначив перспективні проблеми, сформулював першочергові завдання, що стоять перед дослідниками в розробці актуальних питань другої світової та Великої Вітчизняної воєн: політичний розвиток і міжнаціональні процеси в Україні в той період; українська культура в 1939—1945 рр.; армія фашистського агресора: обличчя ворога; Трансністрія і румунський окупаційний режим; ОУН — УПА в роки війни; національна та соціальна політика гітлерівського уряду на окупованій території України; демографічні втрати тощо.

Доповідь була сприйнята з великим інтересом, викликала багато запитань, що стосувалися як безпосередньо подій минулої війни, так і її передісторії, наслідків, сучасного воєнного будівництва у суверенній Україні.

Після доповіді розгорнулося активне обговорення порушених у ній проблем. У виступі проф. М. Ю. Раковського головна увага була приділена питанням методології та історіографії, обгрунтована необ-

хідність відмови від кон'юнктурного та суб'єктивного підходів до оцінки подій 1939—1945 рр.

Про проблеми вивчення підпільно-партизанського національно-визвольного руху у період тимчасової окупації південного регіону говорив доц. В. І. Головань.

У своєму виступі начальник науково-дослідницького відділу Військового інституту, канд. істор. наук, полковник В. П. Воропаєв виголосив текст вітання до учасників симпозіуму начальника інституту генерал-майора М. В. Цибуленка, підкреслив важливість контактів з ветеранами війни для активізації роботи військово-історичної секції.

Проф. А. Д. Бачинський висловив свої думки щодо проблем народного визвольного руху в період війни. Він запропонував змінити назву секції підпільно-партизанського національно-визвольного руху на секцію антифашистського руху, що, на його думку, точніше відбиватиме всі відтінки складного процесу загальнонародної боротьби з окупантами.

Доц. А. К. Лозовський проаналізував причини недоліків у вивченні передісторії й історії другої світової війни в школі, підкреслив нагальну необхідність підготовки нових підручників та учбових посібників з історії України.

Ветеран Великої Вітчизняної війни, учасник боїв за визволення України генерал-майор М. Ф. Стафеєв висловив задоволення організацією симпозіуму, в той же час заявив про свою незгоду з деякими міркуваннями доповідача, наприклад, щодо рівня та ступеня морально-політичної єдності народу у роки війни, зупинився на значенні патріотичних традицій у вихованні молоді.

Герой Радянського Союзу, проф. Н. М. Якупов у своєму виступі вніс пропозицію про створення книги біографічних нарисів про живих учасників війни, їхні бойові та трудові подвиги.

З великою увагою учасники симпозіуму заслухали наукове повідомлення заст. редактора обласного видання книги «Пам'ять» генерал-майора Б. В. Полторацького, в якому відзначалося, що вже складено картотеку, яка містить інформацію про понад 130 тис. воїнів, загиблих на фронтах у південному регіоні. Видання книги планується до відзначення 50-річчя Перемоги.

Цікаві відомості про ті архівні документи та матеріали, які ще практично не введені до наукового обігу, навів заст. директора Держархіву Одеської області М. М. Цобенко. Особливу увагу він приділив архівним джерелам на румунській мові, які відбивають різні сторони окупаційного режиму у Трансністрії, методів роботи сигуранци й т. п.

У виступах багатьох учасників симпозіуму порушувалася проблема історико-краєзнавчої роботи взагалі та у сфері вивчення подій 1939—1945 рр., зокрема. Постановка цих питань пов'язана ще з тим, що в організації симпозіуму як фундатори беруть участь Товариство охорони пам'яток історії та культури, Одеське обласне краєзнавче товариство, науково-краєзнавча секція «Одесика» при Будинку вчених, інші громадські організації, що мають відношення до історичного краєзнавства.

На симпозіумі мова йшла про невирішені проблеми краєзнавства у південному регіоні України, про те, в якому занедбаному стані перебувають музеї, про необхідність активізувати роботу по відродженню в Одесі музею «Степова Україна». Відзначалося також, що результативніше має проводитися й археографічна робота. Далеко не всі спогади учасників війни, національно-визвольного руху, які становлять певну цінність, записані, взяті на зберігання архівами, стали надбанням громадськості. Особливе значення у цьому відношенні мають спогади рядових. Не всі з цих мемуарів можна і слід друкувати, але збирати,

зберігати треба якомога більшу їх кількість, хоча досі, незважаючи на неодноразові заклики до того, не визначено, хто і як це буде робити. Очевидно, більшою в цьому плані мала б бути роль шкільних та народних музеїв. Збереження солдатської пам'яті про війну важливо й для історичної науки та для морального виховання молоді. Правда про наше минуле, в якому героїзм і трагізм йдуть поруч, покликана вселяти історичний оптимізм, віру й надію на краще майбутнє, на міцний мир.

У прийнятих на симпозіумі практичних рекомендаціях були визначені напрями дальшої роботи його секцій у червні 1993 р.

Фактичним продовженням роботи симпозіуму стали виступи професорів М. В. Коваля, М. Ю. Раковського, інших науковців у масових аудиторіях Одеси. Відбулися виступи перед офіцерами та курсантами у Військовому інституті, зустрічі з викладачами, студентами, вчителями історії на історичному факультеті Одеського держуніверситету, участь у «круглому столі» Одеського телебачення. Ці зустрічі, як і робота симпозіуму в цілому, позитивно були оцінені науковою громадськістю регіону.

М. Р. Литвин (Львів)

Інавгурація Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка

У старовинному галицькому місті відкрито ще один науковий осередок — Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка. Його інавгурація відбулася 29 січня 1993 р. у Дзеркальному залі цього закладу.

Святкове зібрання відкрив ректор університету, проф. І. О. Вакарчук. З доповіддю на ньому виступив директор новоствореного інституту, канд. істор. наук Я. Й. Грицак. Він розповів присутнім про здобутки і традиції української історичної науки, зокрема львівської школи Михайла Грушевського, а також коротко охарактеризував плани колективу.

Створення нового координаційного центру вузівської науки привітали гості, потенційні співвиконавці головних проектів інституту. Зокрема, директор Львівського відділення Інституту археографії АН України, канд. істор. наук Я. Р. Дашкевич закликав дослідників творити власні теорії і методики досліджень української історії, запропонував проведення спільної конференції «Україна на порозі XXI століття». Голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, чл.-кор. АН України О. М. Романів нагадав присутнім про традиції Львівської Ставропігії та НТШ, репресованого більшовицьким режимом у 1939—1941 рр. і нещодавно відновленого у Львові. Директор Центрального державного історичного архіву у Львові, канд. істор. наук О. Я. Мацюк запропонував колегам продовжити дослідження допоміжних історичних дисциплін і подарував інституту підбірку археографічних публікацій колективу. Закликали до співпраці також директор Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України, д-р істор. наук Л. І. Крушельницька, зав. відділом нової історії Інституту українознавства АН України, канд. істор. наук Ф. І. Стеблій.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Нагорная Л. А., Савельев В. Л. Современные этнические процессы в контексте конфликтологии 3

Новый взгляд на проблему

Коваль М. В. Украинская культура и ее деятели в политике нацистских колонизаторов 13

Малоизвестные страницы истории

Солдатенко В. Ф., Солдатенко И. В. Выступление полуботковцев в 1917 г. (Попытка хроникально-документальной реконструкции события) (*Продолжение*) 28

* * *

Дорошко Н. С., Колесник В. Ф. Формирование в Украине большевистской партийно-государственной номенклатуры в 20-е годы 40

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Ставиский В. И. Проблема происхождения летописных повествований о нашествии Батыя на русскую землю в 1237—1241 гг. 52

СООБЩЕНИЯ

Черников И. Ф. О деятельности Комиссии для изучения истории Ближнего Востока Всеукраинской Академии наук (1930—1933 гг.) 59

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Чухлиб Т. В. Малоизвестный гетман Правобережной Украины Андрей Могила (1684—1689 гг.) 65

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

Рычка В. М. Гонта и уманская «бойня» 1768 г. в оценке В. Б. Антоновича . 71
Антонович В. Б. Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.) 72

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии (*Окончание*) 87

ВОСПОМИНАНИЯ

Олейник П. П. Тетради (*Окончание*) 96

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Хвалина Ю. В. К вопросу о времени и причинах разрушения древнекиевских каменных сооружений 110

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Греченко В. А. (*Харьков*). К истории внутрипартийной борьбы в Украине в 20-е годы 114

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Яковлив Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках (*Продолжение*) 122

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Гордиенко П. Л. В. К. Баран. Україна після Сталіна: нарис історії. 1953—1985 рр. 129
Ващенко В. П. (*Одесса*). Херліхі Патриція. Одеса: історія, 1794—1914 . . 130

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1992 г.) 134

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Михайлик В. Р. Международная научная конференция «Славяне и их соседи» 136
Мельниченко О. В., Шутов А. Г. Межвузовская научно-практическая конференция «Место Украины в мировой истории и особенности изучения данной проблемы в педагогическом вузе» 137
Раковский М. Е. (*Одесса*), Самойлов Ф. А. (*Одесса*). Научный симпозиум историков «Юг Украины в период второй мировой войны» 139
Литвин Н. Р. (*Львов*). Инаугурация Института исторических исследований Львовского государственного университета им. Ивана Франко 142

CONTENTS

ARTICLES

Nagorna L. P., Saveliev V. L. Modern Ethnic Processes in Context of Conflictology 3

Historical Problem in a New Version

Koval M. V. Ukrainian Culture and Her Cultural Workers in Policy of Nazi Colonizers 13

Little-Known Pages of History

Soldatenko V. F., Soldatenko I. V. Uprising of Polubotkivtsi in 1917 (Attempt of Chronicle-Documentary Reconstruction of the Event) (Continuation) 28

* * *

Doroshko M. S., Kolesnyk V. F. Forming in Ukraine Bolshevist Party-State Nomenclature in 20-th years 40

HISTORIOGRAPHY AND STUDIES IN HISTORICAL SOURCES

Stavysky V. I. Problems of Chronicle Stories Origin about the Batu Invasion on the Russian Land in 1237—1241 52

REPORTS

Chernikov I. F. About the Activities of the All-Ukrainian Academy of Science Comission un the History Study of the Near East (1930—1933) . . . 59

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

Chukhlib T. V. Little-Known Hetman of Right Bank Ukraine Andrij Mohyla (1684—1689 yy.) 65

IN THE PAGES OF PRE-OCTOBER PERIODICALS

Rychka V. M. Gonta and Uman «Butchery» 1768 in V. B. Antonovych Appraisal 71
Antonovych V. B. Uman Sotnik I. Gonta (1768 y.) 72

DOCUMENTS AND MATERIALS

Application of Little Russian Gentry and Foremen Together with Hetman about the Restoration of Different Ancient of Little Russia (*Ending*) 87

REMINISCENCES

Olijnyk P. P. The Copy-books (*Ending*) 96

MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

Chvalina U. V. To the Question about the Time and Reasons of Ancient Kievan Stone Building Destruction 110

TALKING, DISCUSSING

Grechenko V. A. (*Kharkiv*). To the History of the inner-Party Struggle in Ukraine in 20-th years 114

HISTORIOGRAPHIC HERITAGE

Yakovliv Andrij. Ukrainian-Moskov Agreements in the 17-th — 18-th ct. (*Continuation*) 122

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Gordijenko P. L. V. K. Baran. Ukraine after Stalin: History Essay (1953—1985 yy.) 129
Vashchenko V. P. (*Odesa*). Herlihy Patricia. Odessa: A History, 1794—1914 130

* * *

Principal Materials of Republican Interdepartmental Scientific Collections and Historical Profile Journals (1922) 134

NEWS ITEMS AND INFORMATION

Mychajlyk V. R. International Scientific Conference «Slavs and their Neighbours» 136
Melnychenko O. V., Shutov O. G. Interuniversity Scientific-Practical Conference «The Ukraine Place in the World History and the Peculiarity of this Problem Study in Pedagogical Institute» 137
Rakovsky M. U. (*Odesa*), Samojlov T. O. (*Odesa*). Scientific Historians Symposium «The South of Ukraine in the Second World War» 139
Lytvyn M. R. (*Lviv*). Inauguration of the Historical Study Institute of the Lviv State University named Ivan Franko 142

Баскаков В. Маршал Конев.— М : Патриот, 1992.—304 с.

Белое дело: Избр. произведения: В 16 кн. : Дон и Добровольческая армия : П. Н. Краснов. Всевеликое войско Донское; А. И. Деникин. Белое движение и борьба Добровольческой армии; Вооруженные силы юга России.— М. : Голос, 1992.— 415 с.

Биркин К. Временщики и фаворитки XVI, XVII и XVIII столетий: В 3 кн. Т. I.— М. : Издат. дом, 1992.—414 с.

Буганов В. И., Буганов А. В. Полководцы, XVIII в.— М. : Патриот, 1992.—432 с.

Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Іст. розвідки.— Дрогобич: Відродження, 1992.— 184 с.

Волковинський В. М. Батько Махно.— К. : Т-во «Знання» України, 1992.—48 с.

Волынь: Ист. судьбы Юго-Зап. края: Репринт. изд.— Ужгород: Закарпаття, 1992.— 288 с.

Вопросы историографии и источниковедения дооктябрьского периода: Сб.— М. : Ин-т рос. истории РАН, 1992.— 231 с.

Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття : З найдавніших часів до кінця XV ст. : Т. I.— Івано-Франківськ: Івано-Франківський держ. пед. ін-т, 1992.— 191 с.

Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь.—М. : Мысль, 1992.— 782 с.

Данилов Ю. Н. На пути к крушению: Очерки из последнего периода рус. монархии.—М. : Воениздат, 1992.—287 с.

Дмитрик І. Записки українського повстанця: (В лісах Лемківщини).— Львів : Червона Калина, 1992.— 160 с.

Информационный бюллетень № 1: Документы первого пленарного заседания Межпарламентской Ассамблеи государств — участников СНГ, 15—16 сент. 1992 г., г. Бишкек.— М. : Известия, 1992.— 83 с.

Іванців В. П. Голокіст : Докум. свідчення очевидців про голодомори на Білоцерк. Пороссі в 1921—22, 1932—33 та 1947 рр.— К. : Укр. письменник, 1992.— 47 с.

Колективізація і голод на Україні, 1929—1933: Зб. документів і матеріалів.— К. : Наук. думка, 1992.— 734 с.

Лебедев Г. С. История отечественной археологии, 1700—1917 гг.— СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992.— 464 с.

Лукин Ю. Ф. Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР (20—80-е годы).— М.: Изд-во МГУ, 1992.— 203 с.

Материалы по археологии и этнографии Таврии: Сб. : Вып. 2.— Симферополь : Таврия, 1991.— 284 с.

М. М. Бахтин как философ.— М. : Наука, 1992.— 255 с.

Молодежь Украины: состояние, проблемы, пути решения.— К. : УкрНИИ пробл. молодежи, 1992.— 160 с.

Освободительное движение в России : Межвуз. сб. науч. тр. : Вып 15. Три поколения борцов за свободу. — Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1992.— 176 с.

Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Вып. 1. Ведомства внешней политики и их руководители: Справочник.— М. : Междунар. отношения, 1992,— 286 с.

Развитие русского права второй половины XVII—XVIII вв.— М. : Наука, 1992.— 309 с.

Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв. : Вып. 2—3.— М. : Студия «ТРИТЭ» — Российский Архив, 1992.— 557 с.

Симоненко Р. Г. Вічноживі гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія.— К. : Ін-т історії України АН України, 1992.— 121 с.

Сірик Г. Під сонцем обездолених. У дорозі: Ч. 7.— К. : Орій, 1992.— 265 с.

Советская внешняя политика, 1917—1945 гг.: Поиски новых подходов.— М.: Междунар. отношения, 1992.— 348 с.

Столярик Е. С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеримское и византийское время, конец III — начало XIII в.— К. : Наук. думка, 1992.— 125 с.

Тарнавський М. Спогади (генерала УГА).— Львів: Вечір. година, 1992.—127 с.

Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры: (Свод археолог. источников).— К.: Наук. думка, 1992.— 224 с.

Фюлоп—Миллер Р. Святой демон Распутин.— М : Республика, 1992.— 352 с.

Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні: Виправл. вид.— К. : Орій, 1922.—229 с.

Швед Є. Небіжчик говорить: Спомини каторжника.— К. : Орій, 1992.— 53 с.

Ядерное оружие СССР. — М. : ИздАТ, 1992.— 460 с.